

fhn

FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA MOSTAR

UNIVERZITET “DŽEMAL BIJEDIĆ” U MOSTARU
FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA

ISTRAŽIVANJA
ČASOPIS FAKULTETA HUMANISTIČKIH NAUKA
15/2020

Mostar, 2020.

Izdavač	Fakultet humanističkih nauka u Mostaru
Redakcija	dr. Adnan Velagić (BiH); dr. Dijana Hadžizukić (BiH); dr. Selma Raljević (BiH); dr. Belma Polić (BiH); dr. Oznur Ozdarici (Tur); dr. Andrijana Kos-Lajtman (Hr); dr. Ivan Balta (Hr); dr. Eldi Grubišić Pulišelić (Hr); dr. Faruk Taslidža (BiH); dr. Edim Šator (BiH); dr. Anisa Trbonja-Omanić (BiH)
Urednik	dr. Almir Marić
Za izdavača	dr. Edim Šator
DTP	Edin Džiho
Štamparija	IC štamparija Mostar
Za štampariju	Ibro Rahimić

Časopis izlazi jednom godišnje.

Fondacija za izdavaštvo finansijski je potpomogla izdavanje ove publikacije.

DZEMAL BIJEDIC UNIVERSITY OF MOSTAR
FACULTY OF HUMANITIES

**“RESEARCHING” - JOURNAL OF FACULTY OF
HUMANITIES
15/2020**

Mostar, 2020.

Publisher	Faculty of Humanities of Mostar
Editorial board	dr. Adnan Velagić (BiH); dr. Dijana Hadžizukić (BiH); dr. Selma Raljević (BiH); dr. Belma Polić (BiH); dr. Oznur Ozdarici (Tur); dr. Andrijana Kos-Lajtman (Cro); dr. Ivan Balta (Cro); Eldi Grubišić Pulišelić (Cro); dr. Faruk Taslidža (BiH); dr. Edim Šator (BiH); dr. Anisa Trbonja-Omanić (BiH)
Editor	dr. Almir Marić
For the publisher	dr. Edim Šator
DTP	Edin Džih
Printing office	IC štamparija Mostar
For the printing office	Ibro Rahimić

The journal is published once a year.

SADRŽAJ

HISTORIJA.....	9
Almir Marić Neki aspekti naseobinske kulture na prostoru gornje Neretve u rimsko doba	11
Selma Karačević - Kapić Urbani razvoj Sarajeva 1945.-1950.....	29
LINGVISTIKA	53
Edim Šator Fonostruktura stiha u zbirci <i>Nedovršene tuge</i> Huseina Bašića.....	55
Amela Džemila Content and Language integrated learning : The importance of the teacher's role in the process of content and language integration.....	71
Belma Polić Utjecaj srednjeg vijeka na njemačku frazeologiju	87
Anisa Trbonja-Omanić Valenzstruktur der Kausativkonstruktionen „lassen + Infinitiv“ und ihrer Äquivalente im Bosnischen.....	105
Irina Boban – Marela Jurić-Kačunić Verständnis und Verwendung der der Kanaksprache zugewiesenen Wörter bei Deutschlernenden in Deutschland	127
Edina Solak - Mirza Bašić Gramatičke i značenske strukture denominalnoga derivacijskog sufiksa -la u djelu <i>Dîvânü Lügâti't-Türk.</i>	147
KNJIŽEVNOST.....	161
Elvir Kopic Gazel u novijoj bošnjačkoj poeziji	163
Lejla Žujo-Marić Grad na obalama mramorskog mora u romanu Abdurezaka Hivzi Bjelevca.....	187
Simbi Husarić-Junuzović Intertekstualnost i intermedijalnost u romanu <i>Hodnici svijetloga praha</i> Vitomira Lukića	201

SOCIOLOGIJA 215

Merima Jašarević – Abida Pehlić

Kobne posljedice društvene tranzicije: seksualna eksploatacija žena kao posljedica trgovine ljudima u Hercegovačko-neretvanskom kantonu 217

PSIHOLOGIJA 239

Dragica Bebek, Vesna Ćorluka Čerkez, Indira Prguda

Povezanost percepcije socijalne nepravde s akademskom motivacijom studenata i ispitnom anksioznošću..... 241

PRIKAZI 263

Hajrudin Motika

Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive. Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa (ur. Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić). Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, posebna izdanja, knjiga 12, 2019, 357. ... 265

Dino Hajdar

Senaid Hadžić, Adnan Velagić, Balkanska praskozorja – Od ideja do ujedinjenja – Jugoistočna Europa u dugom 19. stoljeću (1790. – 1918.), Arhiv Hercegovačko – neretvanskog kantona, Mostar 2019, 494 str..... 271

Uputa autorima 277

Podaci o autorima 279

*HISTORIJA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi*

Almir Marić

NEKI ASPEKTI NASEOBINSKE KULTURE NA PODRUČJU GORNJE NERETVE U RIMSKO DOBA

SAŽETAK

U radu se istražuju neki aspekti naseobinske kulture na području gornje Neretve u doba rimske vladavine. Prema tragovima naseljenosti iz tog perioda ovaj kraj je među najbogatijim u Bosni i Hercegovini. Najzastupljeniji su tragovi vila rustika, od kojih su najbolje istražene tri vile u Lisičićima. Gravitirale su urbanom centru gornje Neretve koji se, kao i danas, vjerovatno nalazio na području Konjica. U kontekstu istraživanja naseobinske kulture na gornjoj Neretvi obrađeni su i tragovi naselja sa područja današnje Jablanice i Kalinovika, kojih ima u dosta manjoj mjeri nego u konjičkom kraju. Zadnji dio rada obuhvata pregled najvažnijih kasnoantičkih građevina na prostoru gornje Neretve.

Ključne riječi: gornja Neretva, Konjic, Jablanica, Kalinovic, vile rustike, municipium

Uvod

Rijeka Neretva je od najstarijih vremena imala vrlo važnu civilizacijsku ulogu. Tokom svih historijskih epoha njenom dolinom prolazila su razna kulturna strujanja, od juga ka sjeveru i obrnuto. U arheološko-historijskom i geografskom pogledu ovaj prostor dijeli se na gornju i donju Neretvu (Imamović 2010:55). U ovom radu pažnju ćemo posvetiti prostoru gornje Neretve koji se u geografskom pogledu odnosi na tok te rijeke od izvora do Konjica, dok je u arheološko-historijskom smislu nešto širi.¹

1 Neretva nastaje od voda sa Čemerna, vododjelnice između Jadranskog i Crnomorskog sliva. Izvor joj se nalazi na 1227 metara nadmorske visine na zapadnoj strani sedla Gredelja –

Prema poznatim arheološkim nalazima naseobinska kultura na prostoru gornje Neretve traje nekoliko milenija. Već u doba neolita u Lisičićima kod Konjica postojalo je naselje koje spada u značajnija nalazišta mlađeg kamenog doba u našoj zemlji. Prilikom arheoloških istraživanja na tom lokalitetu, prije formiranja Jablaničkog jezera, pronađeni su tragovi komunalnog sistema i keramika sa vrlo zanimljivim geometrijskim motivima, simboličkim znakovima i realističnim predstavama (Benac 1958).² Osim ovog poznatog neolitskog naselja na području gornje Neretve nalazi se veliki broj gradina koja se mogu povezati sa životom ljudi u prethistoriji, posebno u metalnim razdobljima. Prema Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine, na prostoru današnjeg Konjica i okoline zabilježeno je čak 56 prethistorijskih gradina koje se datiraju u bronzano ili željezno doba, dok se na jablaničkom području nalazi još 6 (AL III 1988 : 208-226). Iako je danas skoro nenaseljen, plato Kalinovika je u željezno doba bio područje sa dosta brojnom populacijom. O tome svjedoči do danas evidentiranih preko 16 većih gradina 1 pećinsko naselje, 1 naselje na otvorenom i 40 nekropola, dok ukupan broj tumula prelazi broj 1000 (Mesihović 2007:95). Njihov broj je zasigurno i veći, ali su potrebna brojna arheološka rekognosciranja i multidisciplinarna istraživanja da bi stekli širu sliku naseljenosti ovog kraja u prethistoriji.

Područje gornje Neretve veoma je bogato nalazima iz doba rimske vladavine. Po tragovima naseljenosti iz ovog perioda, širi region Konjica jedan je od najbogatijih u Bosni i Hercegovini (Pašalić 1960:67). Nekoliko je elemenata utjecalo na to, od čega posebno treba istaknuti povoljne prirodne uvjete, ali i

Jabuke. Od izvora do Rame Neretva teče od jugoistoka ka sjeverozapadu uporedo sa visokim planinama Zelengore, Treskavice, Visočice i Bjelašnice s desne, a Crvnja i Prenja s lijeve strane. Nakon toga mijenja pravac prema jugu i teče do ušća u Jadransko more (Mihić 1985:267.).

- 2 Prije nego što je akumulacioni bazen potopio najplodnije dijelove doline Neretve od Konjica do Rame, članovi Kulturno – umjetničkog društva Neretva iz Konjica pokrenuli su 1950. godine jednu akciju kojom su tražili da se to područje prije potapanja arheološki istraži. Na njihov zahjev Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine je uputio svoje stručnjake koji su godinama obavljali istraživanja na ovom području, te o tome objavili veliki broj radova i jednu monografiju. Najznačajnije nalazište koje je istraživano u tom periodu je neolitsko naselje u Lisičićima. Otkrio ga je Pavao Anđelić, koji je tada bio sudija u Konjicu, dok je istraživanje obavio Alojz Benac. Osim A. Benca, i mnogi drugi istraživači su učestvovali u istraživanju gornje Neretve prije pravljenja akumulacionog jezera, kao npr. Irma Čremošnik, Đuro Basler, Pavao Anđelić, Veljko Paškvalin, itd.

dobru prometnu povezanost ovog kraja u rimsko doba, pošto je ovim područjem prolazila važna komunikacija koja je spajala Naronu, jedan od provincijskih centara, i unutrašnjost današnje Bosne i Hercegovine. Prirodnim uvjetima ovog kraja doprinose i pritoke Neretve koje su značajno oblikovale krajolik i život na gornjoj Neretvi poput Rakitnice, Trešanice, Doljanke, Bijele i Idbara.

Ovaj rad tretira tragove rimskodobne naseobinske kulture na području gornje Neretve, odnosno teritorij tri današnje općine koje se nalaze u ovom kraju, sa njihovom okolinom: Konjic, Jablanicu i Kalinovik. U radu se obraća pažnja i na naselja koja su karakteristična za period kasne antike, njihovu pozicioniranost, namjenu i trenutno stanje.

Naselja na području Konjica i okoline

Rimsko osvajanje i uključivanje ovog prostora u rimski provincijski upravno-teritorijalni sistem donijelo je mnogo promjena u organizaciji naselja, stambene kulture i općenito načina života. Preuzimaju se rimski obrasci naseobinske kulture, formiraju se nove administrativne jedinice kolonije i municipiji, naselja različite veličine i statusa poput vikusa i pagusa, zatim vile rustike itd. Dakle, nije se desila samo formalna promjena vlasti, nego je došlo do cjelokupne promjene naseobinske kulture, u odnosu na ono što su Rimljani zatekli prilikom osvajanja.

Promjene do kojih je došlo na cijelom prostoru zapadnog Balkana obuhvatile su i prostor gornje Neretve. Carl Patsch je početkom XX stoljeća u ovom području zabilježio ostatke 19 rimskih naseobina (Patsch 1902:305). Među tim naseljima nekoliko ih je bilo većeg obima: Konjic, Lisičići, Čelebići. Tragovi naseljenosti još su pronađeni u mjestima Orahovica, Donje Selo, Cerići, Ribići i Buturović Polje. Zanimljivo je da na svim ovim nalazištima gotovo nema tragova koji upućuju na tipična rimska obilježja. Sva obradiva zemlja bila je podijeljena između tridesetak veleposjeda (villa, fundusa, latifundija) (Anđelić 1975:54). Jedino je na mjestu današnjeg Konjica postojalo značajnije naselje, dok su sva ostala uglavnom bile vile rustike ili manje grupe vila rustika.³

3 *Villa rustica* se definira kao poljoprivredno imanje gdje postoji čvrsta povezanost između proizvodnog i stambenog dijela (Thomas 1980:276); Opširnije o rimskim vilama u Bosni i Hercegovini vidjeti u: Busuladžić 2011.

Vile rustike su nastajale na određenom prostoru nakon učvršćivanja rimske vlasti, te izgradnje putnih komunikacija, većih urbanih naselja i vojnih objekata. Tek postojanjem ovakve infrastrukture stvoreni su uslovi za gradnju i opstanak vila rustika čija je brojnost svjedočila o snazi i naseljenosti neke urbane cjeline za vrijeme rimske vladavine (Busuladžić 2011:104, 106). Naime, stanovnici urbanih cjelina često su imali svoje posjede u blizini grada, jer je rad na seoskom imanju smatran uzvišenim zanimanjem, i bio je veoma uvažavan u čitavom Rimskom carstvu, pa su ga praktikovali i najugledniji slojevi rimskog društva.⁴ Duž čitave doline Neretve na konjičkom području, u rastojanju od 3 do 5 kilometara, nalaze se tragovi rimskih građevina u vidu ostataka rimskih cigli (Wilkes 1969:402). Svojim izgledom ovi posjedi su podsjećali na male tvrđave, četvrtastog oblika, podignute usred polja. Takvom izgledu najviše su doprinosili zidovi koji su ograđivali prostor veličine od 1000 do 3000 metara. Unutar ograđenih zidova nalazile su se poljoprivredne i stambene zgrade, zatim prostorije za smještaj stoke, a vjerovatno i za povrtlarske kulture (Anđelić 1975:54; Thomas 1980:275-321). U konjičkom kraju ograde su zabilježene oko vile u Čelebićima i dvije vile rustike u Lisičićima. Ograđivanje vila rustika velikim zidovima nije samo specifičnost prostora gornje Neretve. Masivne zidane ograde oko vila rustika na prostoru današnje Bosne i Hercegovine zabilježene su na velikom broju lokaliteta, posebno u južnom dijelu zemlje.⁵

Najbolje su istražene vile rustike u Lisičićima, gdje je arheološka istraživanja obavila Irma Čremošnik. Carl Patsch je pretpostavljao da se na tom mjestu nalazilo rimsko naselje, ali nije našao njegove ostatke, nego samo nekoliko rimskih nadgrobnih spomenika. Detaljnijim pretraživanjem terena i probnim iskopavanjima I. Čremošnik je 1953. otkrila ostatke građevina na lokalitetu Ćiševina, koje se nalazi na desnoj obali Neretve (Čremošnik 1955:108). Daljim istraživanjem ustanovila je da se radi o vili rustici. Trideset metara od vile nalazila se poljoprivredna zgrada. Vila i otkopana poljoprivredna zgrada činile su jedno veće imanje. Sa nizom manjih prostorija, hipokaustom (neka vrsta centralnog grijanja), i zidnim freskama uređenje ove vile rustike sasvim odgovara uređenju bogatijih vila u ostalim rimskim provincijama (Čremošnik

4 O ovom aspektu rimske civilizacije vidjeti : Grimal 1968:217 – 245.

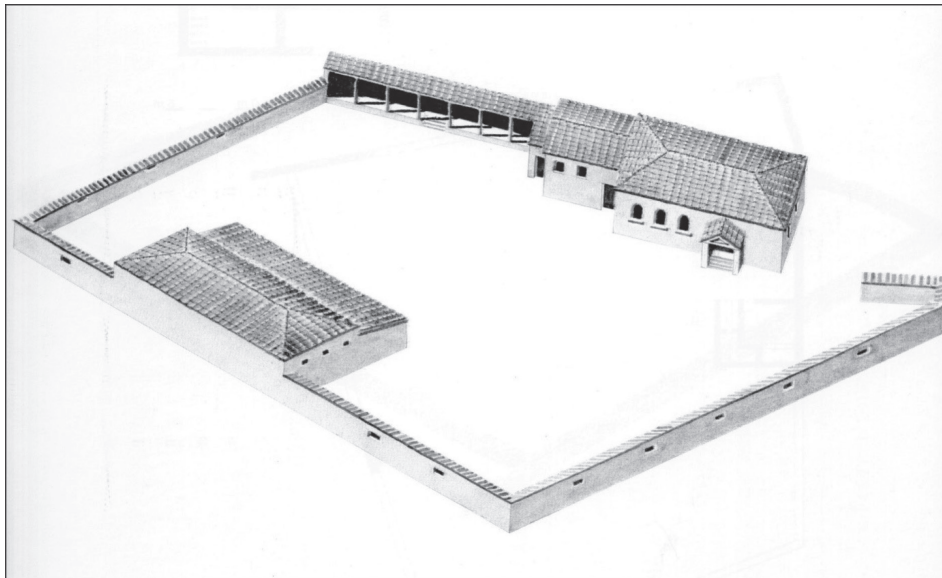
5 Opširnije vidjeti u : Busuladžić 2011-67-68.

1955:108). Građevina se nije mogla u potpunosti rekonstruirati jer su joj temelji na sjevernoj strani bili previše oštećeni. Po svim pronađenim nalazima datira se u III stoljeće. U Lisičićima je pronađen i reljef boga Mitre koji je podigao izvjesni *L. Antonius Menander* iz Afrodizije u Kariji (CIL III, 13859). Otkriveni spomenik upućuje na zaljučak da su u Lisičićima živjeli Grci, ili helenizirani Orijentalci.

Istraživanje na ovom lokalitetu nastavljeno je i naredne godine. Nešto istočnije od poljoprivredne zgrade ranije istražene vile, otkopani su temelji druge vile rustike, manjih dimenzija, koja je također imala hipokaust. Sastojala se od jedne velike i tri manje prostorije. Ekonomske zgrade ovog imanja bile su smještene u sjeveroistočnom uglu dvorišta, daleko od stambene zgrade. Tek iskopavanjem ove vile jasno se vidjelo da su ranije iskopani objekti bili dio imanja koje je bilo ograđeno zidovima. Iako je površinom sama vila bila mala, imala je duge zidove, koji su zauzimali dosta velik prostor. I ova vila datira približno u isto vrijeme kao i prva, na kraj III i početak IV stoljeća (Čremošnik 1957:148).

U blizini ranije iskopanih nalazišta, između nekadašnjeg seoskog puta i Neretve, pronađene su ruševine i treće vile rustike u Lisičićima. Ova vila bila je po veličini zgrada, i zidovima koji su je okruživali, nešto manja u odnosu na druge dvije. Bila je vrlo jednostavno uređena, bez hipokausta, koji su druge vile imale. Raspored je bio veoma neobičan za rimske nastambe. Iako je tehnika gradnje potpuno rimska, raspored prostorija prije odgovara tipovima kuće autohtonog predrimskog stanovništva (Čremošnik 1957:148). Odmah sa puta ulazilo se direktno u ekonomsko dvorište. Sa desne strane nalazilo se nekoliko zgrada, vjerovatno štale za stoku. Zgrada za stanovanje nalazila se u dnu dvorišta. Bio je to vrlo jednostavno osmišljen objekat. Sastojao se od dvije izdužene prostorije, dužine 15, 5 i 10, 70 metara. Na mjestu gdje su bile ekonomske/poljoprivredne zgrade pronađeni su nalazi tipični za seosko imanje: ostava za kola, možda ljetna štala za stoku i ostaci troske što znači da je vlasnik ovog imanja imao vlastitu kovačnicu. Gradnju vile mogli bi se staviti negdje u sredinu IV stoljeća (Basler 1972:44). Ova vila, iako mala po dimenzijama, jako je bitna jer su se u potpunosti sačuvali zidovi koji su je okruživali tako da se može dobiti potpunija slika cjelokupnog imanja. Sačuvane substrukcije sa kosim zidovima nepravilnog oblika upućuju na zaključak da građenje zgrada na posjedu nije rađeno po nekom planu, nego se plan prilagođavao uslovima koji su vladali na terenu. Posjede na

kojima su stambene i ekonomske zgrade okružene zidovima, kao što je to slučaj u Lisičićima, mogu se naći na području čitavog Rimskog carstva, tako da se može ustanoviti da ovakav posjed spada u tipičan rimsko – provincijski tip imanja (Čremošnik 1957:155).

Moguća rekonstrukcija treće vile rustike iz Lisičića
(preuzeto iz Busuladžić 2011)

Vile rustike u Lisičićima koje je 50 – tih godina XX stoljeća istraživala Irma Čremošnik formirale su *vicus* (AL III : 210). U savremenoj nauci ne postoji jedinstvena definicija ovog pojma. Označava najniži rang naselja, ispod pagusa, kolonije i municipija, bez urbanih elemenata. Iako je klasificiran na ovaj način, u društvu sa administrativnim jedinicama *vicus* nije imao jasno prepoznatljiv status unutar rimske administracije. Vile rustike u početku nisu bile naselja u pravom smislu riječi, ali će u kasnoantičko doba evoluirati u veće komplekse (Suić 2003:56). Irma Čremošnik je sličan primjer pronašla prilikom istraživanja u Žabljaku kod Doboja. Tu su također evidentirana naselja koja odgovaraju vikusima sa manjim brojem pojedinačnih malih poljoprivrednih imanja (Čremošnik 1970:108).

Radi upoznavanja načina građenja i tipova kuća, Irma Čremošnik je poduzela i manje probno istraživanje ostataka rimskih kuća u Čelebićima. Tom prilikom otkopani su zidovi jedne velike zgrade, ali samo djelomično. Od cijele zgrade otkrivene su samo tri prostorije, na osnovu kojih se ništa ne može sigurno utvrditi, ali veličina same zgrade i pojedinih prostorija upućuje na pretpostavku da se i u ovom slučaju radi o vili rustici, koja se po svojim arhitektonskim svojstvima uklapala u relativno ustaljene forme primjenjivane na području čitavog Rimskog carstva (Čremošnik 1954:182; Anđelić 1975:45). Zidovi zgrade su napravljeni od kamenih oblutaka i cigle, ali bez maltera kao vezivnog materijala. Otkrivena su dva zida od kojih je jedan bio dug više od 65, a drugi više od 45 metara. Debljina zidova iznosila je oko 60 cm. Arheološki materijal sastojao se od velikog broja fragmenata krovne cigle crvene i žute boje, što je inače rijetkost. Tu je još bilo i keramike, komadića željezne troske, fragmenata velike keramičke bačve i dr. (Čremošnik 1954:182; Omerčević 2010:197).

Potvrđene vile rustike u gornjeneretvanskom području, od kojih su tri u Lisičićima i jedna u Čelebićima, vjerovatno su pripadale koloniziranim veteranima i romaniziranom domaćem stanovništvu, odnosno municipalnim dužnosnicima (Marić 2015:77). Malo je vjerovatno prisustvo italskih kolonista, koji su najčešće naseljavani u razdoblju kasne Republike i ranog Principata, dok se istražene vile iz okoline Konjica datiraju u kasnoantičko razdoblje (III-IV stoljeće). Vile rustike, koje su u tom vremenu i kontekstu označavale luksuzniju kategoriju gradnje na neki način su predstavljale i medij preko kojeg su bogatiji slojevi lokalnog stanovništva izražavali i prezentirali svoj društveni status.

Jedino značajnije urbano naselje na području gornje Neretve za vrijeme rimske vladavine nalazilo se na području današnjeg Konjica. Kao i danas, i tada je tu bilo središte čitave regije (Bojanovski 1988:134). Na to je utjecalo više faktora, prije svih, komunikacijski. Kroz današnji Konjic prolazila je saobraćajnica Narona – Sarajevsko polje koja je povezivala istočnojadranske i mediteranske obale na jugu sa bosanskim i podunavskim područjima na sjeveru.⁶ Ova komunikacija

6 Ivo Bojanovski je u sedamdesetim godinama XX stoljeća obavio terensko istraživanje koje je trebalo utvrditi tačne pravce kojima je prolazila ova važna komunikacija. U više navrata, ispred Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, obišao je sve trase ove važne ceste, od antičke Narone do Ilidže. Što se tiče trase ove ceste na gornjoj Neretvi, dokazao je da je cesta na Ivan sedlo izlazila desnom obalom Trešaniće iznad

takvu ulogu imala je u svim historijskim epohama, pa tako i u rimsko doba.

Na lokalitetu Crkvina, uz desnu obalu Trešanice, neposredno do njezina ušća u Neretvu, otkriveno je rimsko naselje i grobovi. Zapaženi su još tragovi rimske cigle i temelji zgrada. Na ovom mjestu je, također, pronađena glava ženske osobe, izrađena od mramora, koja datira u drugu polovinu III, ili u prvu deceniju IV stoljeća (Patsch 1902:311).

Mramorna glava iz Konjica
(prema lupa.at)

današnje magistralne ceste Sarajevo – Konjic, a ne lijevom kako je dotada smatrano. Osim toga, opisao je i čitavu trasu rimskog puta na ovoj dionici. Rezultate svog dugogodišnjeg rada objavio je u Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH. U ovoj studiji objavio je i tabelarni prikaz svih epigrafskih i anepigrafskih miljokaza sa ceste koju je istraživao (Bojanovski 1978:51-125).

Ostaci iz vremena rimske vladavine pronađeni su na još nekoliko lokaliteta. Jedan od njih se nalazio blizu nekadašnje željezničke ložionice, gdje su pronađeni temelji zgrada i ostaci rimskog građevinskog materijala. Tragovi rimskog naselja evidentirani su i ispred katoličke crkve, zatim u predjelu Predmejnice, gdje je pronađen rimski crijep i temelji zgrada, te u blizini pravoslavne crkve, gdje su također evidentirani ostaci jedne rimske zgrade. Među najvrijednija nalazišta iz Konjica spada hram boga Mitre, koji je iskopao Carl Patsch 1897. godine (Patsch 1897:629-656).

Iako je ovaj kraj jedan od najbogatijih u Bosni i Hercegovini po antičkim nalazima, još uvijek nema podataka, pisanih ni materijalnih, koji bi posvjedočili postojanje municipija u Konjicu, kao centru ovog područja. Međutim, upravo zbog tih nalaza logično je da je taj municipium postojao, jer se on uspostavlja kao završna faza romanizacije nekog prostora. Na ovom području prije rimskog osvajanja i romanizacije domaćeg stanovništva živio je ilirski narod Naresa.⁷ Njihova *civitas peregrinae* imala je sličan razvoj kao i druge koje su došle pod vlast Rimljana. Pokoreni narodi su u ranom principatu dobijali pravni status *civitas peregrinae*, da bi kasnije, preko procesa romanizacije te *civitates* prerasle u municipije (Bojanovski 1988:135). Takav slučaj bio je i sa Dezitijatima⁸, sjevernim susjedima Naresa, čija se peregrinska *civitas* transformirala u municipium Aquae S... sa središtem na području današnje Ilidže kod Sarajeva.

Šaćić je prilikom analize kulturno-historijskog razvoja Naresa iznijela određene argumente za postojanje municipija na prostoru gornje Neretve. Prema njenom mišljenju, epigrafski miljokazi, spomenici Jupiteru i Junoni, spomenici kultu Mitre, dakle materijalni nalazi koji se uglavnom povezuju sa urbanim sredinama i saobraćajnim središtima, predstavljaju važne dokaze za tvrdnju da

7 U historijskim izvorima prvi put se spominju u kontekstu Oktavijanove ilirske kampanje (35 – 33. g. p. n. e.). O ovoj vojnoj kampanji piše Apijan iz Aleksandrije u djelu *Illyrike*. Apijan za Narese koristi naziv *Narésioi* (*App.*, III, 16). Kod Ptolomeja su poznati kao *Narensioi* (*Pt.*, II, 16, 5), a kod Plinija se spominju pod imenom *Naresi*, koje se danas najčešće upotrebljava u literaturi (*Plin.*, III, 143). Brojali su ukupno 102 dekurije i bili, poslije Dezitijata, najbrojniji ilirski narod u Naronitanskom sudbenom konventu.

8 Za više podataka o Dezitijatima vidjeti doktorsku disertaciju Salmedina Mesihovića pod nazivom “*Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*“, odbranenu na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2007. godine.

se na prostoru današnjeg Konjica nalazio municipij (Šaćić 2012:105-107). Na tom tragu možemo postaviti pitanje da li vile rustike i vikusi koje smo analizirali u ovom radu predstavljaju gravitirajuće naseobine prema pretpostavljenom municipalnom centru na prostoru današnjeg Konjica ? Poznato je da su vile rustike svojim postojanjem, između ostalog, dokazivale i blizinu većih urbanih naselja, tako da je u najvećem broju ispitanih ili tek evidentiranih vila ustanovljena direktna povezanost sa lokalnim komunikacijama, naseljima ili vojnim objektima (Busuladžić 2011:104-105). Zanimljive primjere za analogiju nalazimo u okolini kolonije Narone na donjoj Neretvi i koloniji Scupi kod današnjeg Skopja, na gornjem Vardaru. Grupe rimskih vila od kolonije Narone su bile smještene između 5,5 i 7 km, u slučaju kolonije Scupi udaljenost je bila i do 15 km, dok su se grupe rimskih vila na prostoru gornje Neretve protezale na području od 12 km, od Konjica do Kostajnice (Donev 2017:108). Dakle, primjeri iz današnje Bosne i Hercegovine i Sjeverne Makedonije pokazuju da se na prostoru zapadnog Balkana vile rustike često javljaju u blizini rimskih urbanih, odnosno upravnih središta određenog područja. Na osnovu toga možemo zaključiti da rimske vile i vikusi u okolini današnjeg Konjica idu u prilog tezi da se na mjestu današnjeg Konjica u rimsko doba vjerovatno nalazio urbani centar municipalnog ranga.

Korelaciju između razvoja urbane sredine na prostoru današnjeg Konjica i villa rustica iz njegove okoline pokazuje i datiranje glavnih materijalnih nalaza. Naime, vile rustike, kao i nalazi iz Konjica poput npr. čuvene mramorne glave, spomenika kulta Mitre, novac, kao i miljokazi iz ovog kraja datiraju se u III i IV stoljeće (Marić 2012). Očito se radi o razdoblju kada je gornjeneretvanski prostor prolazio kroz fazu nešto ozbiljnijeg društveno-političkog razvoja što se pozitivno manifestiralo u njegovom urbanom razvoju. To, dakle, potvrđuje naseobinska kultura koja je bogatija nego u drugim periodima rimske vlasti, ali i ostali pronađeni spomenici materijalne kulture u konjičkom kraju.

Vrlo interesantno naselje kad se govori o naseobinskoj kulturi u prethistorijsko i rimsko doba na prostoru današnjeg Konjica predstavlja Donje Selo. U literaturi još od početka XX stoljeća postoje nedoumice oko smještaja određenih arheoloških nalaza u Donje Selo-Breber ili susjedno Homolje. Tako se rimski nadgrobni spomenici koji su pronađeni u Donjem Selu-Breber često

ubiciraju u Homolje⁹. Moguće da je zbog toga došlo jer su spomenici pronađeni na samoj granici između ova dva konjička naselja. Kasnijim preuzimanjem podataka bez provjeravanja, ali i zbog nepoznavanja uvjeta na terenu u literaturi se zadržao lokalitet Homolje kao mjesto gdje su pronađeni navedeni spomenici. U Donjem Selu je pronađeno nekoliko rimskodobnih nadgrobnih spomenika, te je ovo konjičko naselje odmah poslije Lisičića po brojnosti ovih važnih materijalnih nalaza. Posebno treba istaknuti jedini spomenik nekom vojniku/veteranu sa prostora gornje Neretve koje je pronađen upravo u Donjem Selu (Patsch 1902:315). Prema svom položaju, kao i dosad pronađenim spomenicima ovo konjičko naselje posjeduje veliki potencijal za buduća arheološka i historijska istraživanja.

Naselja na području Jablanice i Kalinovika

Na području današnje Jablanice pronađeni su ostaci četiri naselja iz rimskog doba. Najviše ostataka iz tog vremena pronađeno je u Ostrošcu (Patsch 1902:324; Anđelić 1961:332-333; Isti 1975:50-52; AL III:221). Tragovi rimskog naselja većim dijelom nalaze se uz samu obalu Jablaničkog jezera, a jedan dio je potopljen. Sudeći po tome što su građevine nastale na plodnom tlu uz Neretvu, vjerovatno se radi o ostacima poljoprivrednog imanja, odnosno vile rustike. Posebno je interesantno da se područje koje se nalazi lijevo od ušća Neretvice, na kojem je stajao glavni dio rimskog naselja, nekada zvalo Drnopolje ili Drenopolje. Ovaj toponim veoma je sličan slavenskom izgovoru imena antičkih gradova koji su nosili ime *Hadrianopolis*, prema imenu rimskog princepsa Hadrijana, poput današnjeg grada Edirne u Turskoj.¹⁰

S tim možemo povezati i natpis pronađen na steli u Ostrošcu na kojem se spominje praenomen *Aelii*, što znači da su osobe koje se spominju na pronađenom nadgrobnom spomeniku rimsko građansko pravo dobile od cara Publija Elija Hadrijana (Anđelić 1975:51-52).

Blizu ušća Doljanke u Neretvu, na lokalitetu Ankula, pronađeni su komadi obrađenog kamenja koje ukazuje na postojanje rimskih zgrada (Patsch 1902:326;

9 Opširnije vidjeti: CIL III, 14617, 4; Patsch 1902:312–317; Anđelić 1975:68.

10 Opširnije vidjeti kod Skok 1971:432-433.

AL III:208). Pronađeni ostaci datiraju u period od I – III stoljeća. Tragovi rimskog naselja na području današnje Jablanice pronađeni su i u Žugličima, na lokalitetu koji narod zove Gromile. Među gomilama nabacanog kamenja pronađeni su ulomci rimskog građevinskog materijala, te temelji zidova Basler 1955:226; AL III:216). Ostaci četvrtog naselja na području Jablanice otkriveni su uz samo korito Neretve, na lokalitetu Knežpolje u mjestu Donje Paprasko. Na jednoj obradivoj poljoprivrednoj površini uz lijevu obalu Neretve pronađeni su ulomci rimske krovne cigle i grube tamnosive keramike (Anđelić 1975:52). Ovaj lokalitet danas se također nalazi pod Jablaničkim jezerom.

Za razliku od nalaza iz prehistorijskog razdoblja, područje Kalinovika veoma je siromašno nalazima iz rimskog doba. Od većih materijalnih ostataka treba spomenuti samo ostatke jednog rimskog naselja i jedne zgrade. Ostaci naselja evidentirani su na lokalitetu Grivčica u Jelašcima, gdje se na širem prostoru nailazi na ulomke rimske keramike (Basler 1956:250; AL I:124). Ostaci rimske zgrade evidentirani su na lokalitetu Borjanice, u selu Vlaholje. Tu su pronađeni ulomci rimskih opeka, keramike koji upućuju na postojanje zgrade (AL:252, 119).

Naselja iz kasnoantičkog perioda

U kasnoantičko doba zbog sve češćih barbarskih napada na granice Rimskog carstva bilo je nužno zaštititi glavne gradove u provincijama. Najvažniji gradovi koje je trebalo zaštititi u provinciji Dalmaciji bili su Salona i Narona. Rimske vlasti, počevši od druge polovine IV stoljeća, grade utvrđenja (*castellum*) na važnijim strateškim tačkama, radi obezbjeđenja putnih komunikacija, zatim refugija koji su služili za prihvat, smještaj i samoodbranu stanovništva koje je pobjeglo ispred barbara, te burgusa, zidanih tornjeva koji su služili kao stražarnice (Omerčević 2010:45). Obnavljaju se stare utvrde iz perioda pacifikacije ovih krajeva i grade nove, te se prave čitavi mostobrani koji su trebali da budu prepreka napadima barbara.¹¹ Najbolje je poznat vojnički mostobran koji je štitio prilaze Naroni (današnji Vid kod Metkovića). Ovom mostobranu pripadala su utvrđenja koja

11 Opširnije o rimskim utvrđenjima u BiH iz doba kasne antike vidjeti Čremošnik 1990:355-364.

su se uglavnom nalazila uz rijeku Neretvu kao što su: Stolac, Koštur, Blagaj na Buni itd. Mostobran se završavao na području gornje Neretve, u Biogradu kod Konjica (Zaninović 1980:179). Tu su tragovi kasnoantičkog utvrđenja vidljivi u specifičnoj strukturi nekih zidova sačuvanih samo u temeljima uz ulomke rimske cigle i crijepa (Basler 1955:227-228; Anđelić 125-129; AL III:213). Ova utvrda će zadržati svoj značaj i u srednjem vijeku, kao mjesto odakle se štitio prijelaz preko Neretve.

Osim Biograda pronađeni su tragovi još nekoliko kasnoantičkih utvrda na području gornje Neretve. To su uglavnom manje rimske utvrde iz III i IV stoljeća, od kojih su ostale samo konture i nešto ostataka građevinskog materijala. Treba spomenuti ostatake omanjeg rimskog utvrđenja u obliku četverostrane krnje piramide na lokalitetu Grad u Ribiću, na istaknutom položaju iznad ušća Ribičkog potoka u Neretvu (Anđelić 1975:141-143; AL III:212-213). Pronađeni su temelji pravougaone građevine duge 28 metara, a široke 16. Svuda po padinama tog uzvišenja pronađeni su ostaci rimskog krovnog crijepa. Na ruševinama ove utvrde kasnije je sagrađen srednjovjekovni grad, za čiju gradnju će biti iskorišteni ostaci iz rimskog perioda.

Ostaci kasnoantičkih utvrđenja pronađeni su još u Ježerprasini, Sultićima, Lipetu, Dragiću kod Džepa, te na lokalitetu Grad iznad jugozapadne periferije današnjeg Konjica (Anđelić 1961:333; Anđelić 1975:86-90; AL III:214-216). To su uglavnom fortifikacije manjeg obima čija je primarna namjena bila da osiguraju sigurnost komunikacija, te da omoguće lakše kretanje vojske i dostavljanje materijala u oba smjera.¹² Zbog povoljnog položaja uz komunikacije tu funkciju su imali od najstarijih vremena pa sve do osmanskih osvajanja ovih krajeva.

Zaključak

Gornja Neretva je u rimsko doba bila intenzivno naseljeno područje. O tome svjedoče mnogobrojni arheološki ostaci koji upućuju na postojanje rimskih naselja širom ovog kraja. Poteškoće u proučavanju ove tematike stvara nedostatak pisanih historijskih izvora jer bi se pomoću njih mogla upotpuniti

12 Način odbrane teritorija ili određenog područja u kasnoj antici pokazuje lokalitet Gromile u Karauli kod Kaknja koji je istraživao Veljko Paškvalin (Paškvalin 1991 – 2005:131 – 155).

dosadašnja saznanja o naseobinskoj kulturi ovog prostora u doba rimske vladavine.

Arheološkim rekognosciranjem i iskopavanjima, koja su intenzivno obavljena sredinom XX stoljeća, utvrđeno je da su vile rustike najzastupljeniji tip naseobina iz rimskog perioda na gornjoj Neretvi. Postojanje velikog broja ovih građevina, na relativno maloj površini, sugeriše da je u blizini tih vila moralo postojati veće rimsko naselje u rangu municipija ili kolonije, jer je u Rimskom carstvu bilo uobičajeno da se vile rustike nalaze u blizini većih gradova u koje su njihovi vlasnici plasirali svoje poljoprivredne proizvode. Isto tako, veliki broj vlasnika vila je živio u gradu, i samo ponekad bi dolazili na svoja seoska imanja.

Prema svim relevantnim faktorima, od arheoloških nalaza, do povoljnog geografskog položaja, upravni centar municipalnog ranga čitave gornje Neretve u rimsko doba nalazio se u današnjem Konjicu. Pored brojnih argumenata koji su dosad navedeni u literaturi, tome u prilog ide i činjenica da se u okolini Konjica nalazilo nekoliko vila rustika koje su činile vikus, kao i samostalnih vila. Iskustvo iz drugih sličnih oblasti sa prostora zapadnog Balkana pokazuje da su rimske vile, odnosno grupe rimskih vila gravitirale upravnim centrima, poput kolonije Narone na donjoj Neretvi ili kolonije Scupi na gornjem Vardaru. Tragovi rimskih naselja pronađeni su i na području današnje Jablanice i Kalinovika, ali su nedovoljni za konstruisanje neke šire slike.

Zbog opasnosti koje su se pojavile u kasnoj antici i napada barbara na granice Carstva, te dublje u unutrašnjost, stanovništvo iz rimskih gradova se seli u utvrđenije tipove građevina koji su se nalazili na uzvišenjima. Na području gornje Neretve pronađeni su tragovi tih utvrđenja, od kojih su neki pripadali širim mostobranima koji su štitili prilaze provincijskim središtima, kao što su Narona i Salona, dok je veći dio štitio lokalne puteve, ili su to bili refugiji u koje je stanovništvo bježalo ispred napada barbara.

SOME ASPECTS OF SETTLEMENT CULTURE IN THE AREA OF THE UPPER NERETVA IN ROMAN TIMES

SUMMARY

The paper investigates some aspects of the settlement culture in the area of the upper Neretva during the Roman rule. According to traces of population from that period, this area is among the richest in Bosnia and Herzegovina. The most common are traces of rustic villas, of which three villas in Lisičići have been best explored. They gravitated to the urban center of the upper Neretva, which was probably located in the area of Konjic. Traces of settlements from the area of today's Jablanica and Kalinovik in the context of research of the settlement culture on the upper Neretva were also processed. True, there are to a much lesser extent than in the Konjic area. The last part of the paper includes an overview of the most important late antiquity buildings in the area of the upper Neretva.

Keywords: Upper Neretva, Konjic, Jablanica, Kalinovik, villa rustica, municipium

Literatura

- Andelić, Pavao (1961), Nova nalazišta iz rimskog doba u Neretvi, *GZM N. S. Arheologija*, Sarajevo, 331-335.
- Andelić, Pavao (1975), *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Skupština opštine Konjic, Konjic.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I-III, Sarajevo 1988.
- Basler, Đuro (1955), Dolina Neretve od Konjica do Rame, *GZM N.S. Arheologija X*, Sarajevo, 219 – 229.
- Basler, Đuro (1956), Kalinovik i okolica, *GZM N.S. Arheologija, XI*, Sarajevo, 247-252.
- Basler, Đuro (1972), *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša (danas Sarajevo Publishing), Sarajevo.
- Benac, Alojz (1958), *Neolitsko naselje u Lisičićima*, Naučno Društvo NR BiH, Djela Knjiga X, Odjeljenje istorijsko – filoloških nauka, Knjiga 9, Sarajevo.

- Bojanovski, Ivo (1978), Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II-Prethistorijska i rimska cesta Narona - Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima, *ANU BIH, XVII, CBI 15.*, 51 – 125
- Bojanovski, Ivo (1988), *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo.
- Busuladžić, Adnan (2011), *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo.
- Čremošnik, Irma (1954), Nešto o antičkim naseljima u okolini Konjica, *GZM N.S. Arheologija IX, sveska X*, Sarajevo, 179 – 187.
- Čremošnik, Irma (1955), Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika, *GZM N.S. Arheologija X*, Sarajevo, 107-136.
- Čremošnik, Irma (1957), Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima, *GZM N. S. Arheologija XII*, Sarajevo, 143-162.
- Čremošnik, Irma (1970), Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *GZM, Arheologija XXV*, 45-111.
- Čremošnik, Irma (1990), Rimska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike, *Arheološki vestnik 41*, 355-364.
- Donev, Damjan (2017), Were there Large Villages in the Balkan Provinces Under the High Empire?, in: Cascino, R., De Stefano, F., Lepone, A., and Marchetti, C.M. (eds), *TRAC 2016 Proceedings of the Twenty-Sixth Theoretical Roman Archaeology Conference*. Rome: Edizioni Quasar, 99-114.
- Grimal, Pierre (1968), *Rimska civilizacija*, Beograd.
- Imamović, Enver (2010), Arheološka topografija Donje Neretve prethistorijskog i antičkog doba, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Knjiga XIV/1, Sarajevo, 55-65.
- Marić, Almir (2012), *Gornja Neretva u prethistorijsko i antičko doba*, Rukopis magistarskog rada, Filozofski fakultet Sarajevo.
- Marić, Almir (2015), *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Sarajevo.
- Mesihović, Salmedin (2007), *Dezitivati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, rukopis doktorske disertacije, Zagreb.
- Mihić, Ljubo (1985), *Neretva, Prenj, Čvrstica, Čabulja, Vran, Ljubuša, Raduša, Makljen, Crvanj, Priroda – Čovjek – Istorija*, Mostar.

- Omerčević, Bego (2010), *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla.
- Pašalić, Esad (1960), *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Zemaljski muzej.
- Paškvalin, Veljko (1959), Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine, *GZM N.S. (A) sv. XIV*, Sarajevo, 149 – 162.
- Paškvalin, Veljko (1991 – 2005), Zaštitna iskopavanja na antičkom lokalitetu “Gromile” u Karauli kod Kaknja, *GZM n.s. A*, 46, Sarajevo, 131 – 155.
- Paškvalin, Veljko (2012), *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Djela LXXXIII, CBI Knjiga 9, Sarajevo.
- Patsch, Carl (1894), Rimski ostaci iz doline Neretve, *GZM, god VI*, 1894, 711 – 719.
- Patsch, Carl (1897), Mithraeum u Konjicu, *GZM, god. IX*, Sarajevo, 1897, 629 – 645.
- Patsch, Carl (1902), Rimski mjesta u konjičkom kotaru, *GZM, god. XIV, sv. 3-4.*, 1902, 303 – 333.
- Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika A-J*, Zagreb, JAZU.
- Suić, Mate (2003), *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb.
- Šačić, Amra (2012) : Kulturno historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (*civitas Narensium*), *Godišnjak CBI*, Knjiga 41, Sarajevo, 97 – 112.
- Thomas, Edit (1980), Villa settlements, in : *The Archeology of Roman Pannonia*, eds. A. Lengyel and G. T. B. Radan, Budapest, 275–321.
- Wilkes, J.J. (1969), *History of the provinces of the Roman Empire*, Dalmatia, University of Birmingham, London.
- Zaninović, Marin (1980), Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, u : *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, Metković, 173-180.

Selma Karačević - Kapić

URBANI RAZVOJ SARAJEVA: 1945-1950.

SAŽETAK

Članak istražuje temu urbanog razvoja u Sarajevu u neposrednom periodu poslije Drugog svjetskog rata sagledavajući širi prostorni i društveno – politički kontekst, kao i izazove sa kojima se arhitektonska praksa i misao ovog vremena susrela. Ukazuje se na snažan uticaj centralizacijskih procesa koji su obilježili prve godine urbanog razvoja, te političkih promjena koje će dovesti do preispitivanja sopstvenih stavova i napuštanja doktrine socijalističkog realizma, odnosno reafirmacije domaće graditeljske tradicije i tekovina modernizma.

Ključne riječi: Sarajevo, socijalistički realizam, arhitektura, urbanizacija, ideologija

Novi grad za novog čovjeka

Nakon Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina odnosno Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija u čijem se sastavu BiH nalazila, suočavala se sa mnogim pitanjima obnove, izgradnje i razvoja razrušene zemlje. Društvo kakvo je postojalo se mijenja i kreće putem modernizacije i stvaranja „novog svijeta“. Razni procesi kao što su migracije stanovništva, deagrarizacija, industrijalizacija i urbanizacija, usmjeravali su prostorni razvoj i oblikovali sela i gradove. Sarajevo, kao i mnogi drugi gradovi, trebalo je postati grad za „novog čovjeka“. Da bi shvatili procese urbanog razvoja koji su se odvijali u Sarajevu neposredno poslije Drugog svjetskog rata, potrebno je sagledati širi kontekst u kojem su se ovi procesi dešavali. Okvire za prostorni razvoj formiralo je novo društveno – ekonomsko uređenje u okviru tadašnje socijalističke Jugoslavije

koje se u godinama poslije Drugog svjetskog rata oslanjalo na sovjetski model društva i ekonomije. Po uzoru na “petoletke” i koncept etatističke (planske) ekonomije, 1947. godine donesen je Petogodišnji plan za cijelu Jugoslaviju, odnosno pojedinačni republički planovi koji su trebali odrediti pravce razvoja. (Prvi Petogodišnji plan za NR BiH donesen je u junu, 1947. godine). Početni fokus plana bio je na poratnoj obnovi i razvoju stambene i komunalne infrastrukture obzirom na stambenu krizu s kojom se cijela zemlja suočavala, a zatim na elektrifikaciji i industrijalizaciji (razvoju energetike i teške industrije) koja je trebala omogućiti modernizaciju, razvoj i rast “blagostanja naroda” (Katz 2011: 268). Plan je bio ambiciozan i sa aspekta ekonomskih stručnjaka nerealan, s obzirom na nedostatak finansijskih sredstava, materijala i kvalificirane radne snage. Međutim, isti se ipak predstavljao kao uspjeh:

Neka 1946 godina bude godina najvećeg poleta i pobjede na obnovi naše zemlje! pokrenula je radničku klasu, pokrenula je radno seljaštvo i radnu inteligenciju u nove podvige, radne podvige. U oslobodilačkom ratu iznikli su brojni heroji – borci za slobodu i nezavisnost svoje domovine. Na frontu rada, u borbi za obnovu i izgradnju naše ratom razorene domovine iznikli su i stalno niču novi heroji – heroji rada, udarnici i novatori, koji sa najvećim samopožrtvovanjem rade na velikom djelu izgradnje, jer su svjesni da bez velikih napora nema i ne može biti ljepše i srećnije budućnosti. Dosadašnja postignuća na polju poboljšanja života radnika, namještenika i službenika jasan su dokaz da, prema riječima maršala Tita: Čvrsto koračamo u pravcu poboljšanja životnih uslova naših naroda. (Katz 2011: 276)

U ovakvom ozračju urbanističko-arhitektonsko-graditeljska praksa mobilizirana je za obnovu i izgradnju nove države. Njen zadatak bio je da odgovori na potrebe društva, ali u ovom procesu ona se morala suočiti sa nizom promjena na polju organizacije, prakse i idejnog shvatanja arhitekture i urbanizma u korelaciji sa proklamiranim vrijednostima novog društva.

Slika 1: Plakat Ministarstva građevina BiH 1945-47. godina (Karlić – Kapetanović 1990: 130)

Izvor: Juraj Najdhart: Život i djelo (1990)

Arhitektonska praksa u preispitivanju

Već u vrijeme inauguracije Petogodišnjeg plana, privatni arhitektonski biroi i udruženja više ne postoje, te se cijela profesija reorganizira i postaje vođena isključivo od strane države. Formiraju se zavodi, institucije i službe na različitim administrativnim nivoima, cijela struka je mobilizirana za obnovu države, međutim, stručnog kadra nije bilo dovoljno. Cijela Jugoslavija je imala 889 arhitekata i inženjera u 1947. godini, što je bilo jako malo, a od toga je u BiH bilo samo 64 (Kulić 2009: 34). Da bi se ovaj problem reducirao, mnogi arhitekti se po nalogu premještaju na rad u one republike gdje je bio izrazit manjak stručnog kadra, tako da i u BiH stiže određeni broj arhitekata koji su trebali doprinijeti realizaciji zacrtanih ciljeva. A, ciljevi su bili mnogobrojni: odgovoriti na potrebe novog društva, realizirati Plan, obnoviti i izgraditi domove, tvornice i fabrike, škole i bolnice, ceste i mostove, sela i gradove. Međutim, pored rekonstrukcije i hitne obnove onoga što je u ratu porušeno, postavila su se mnoga pitanja: kako

dalje graditi, kako ostvariti zacrtane ciljeve industrijalizacije i modernizacije, kako se estetski izraziti, te kako urbanizirati prostore da odgovaraju potrebama i budu ogledalo novog, modernog, socijalističkog društva.

Industrijalizacija, racionalizacija, standardizacija, prefabrikacija i tipizacija procesa izgradnje bili su jedni od ciljeva koje je trebalo ostvariti da bi se što brže i modernije gradilo. Međutim, u poratnim uslovima siromaštva, zaostale mehanizacije, nedostataka građevinskog materijala i kvalificirane radne snage, bilo kakav studiozniji pristup rješavanju urbanističkih i arhitektonskih zadataka koristeći stečena znanja bio je ograničen, dok istraživački radovi na temu industrijalizacije i modernizacije u BiH uopće nisu bili mogući (Štraus 1998: 14). Slovenija i Hrvatska kao razvijeniji centri jesu imali aktivnosti na ovom polju, međutim, rješenja su ostala na nivou prototipova, a ozbiljnije radnje po ovom pitanju započeti će tek krajem 50-tih godina, davno nakon isteka Petogodišnjeg plana.

Arhitektonsko-urbanistička misao i idejno shvatanje arhitekture također je bilo predmet „reorganizacije“. Još prije početka Drugog svjetskog rata Komunistička partija Jugoslavije je dodijelila ulogu umjetnosti kao nositelju ideja socijalističke revolucije i njenih vrijednosti. Umjetnost treba ući u srž društvenih događanja i promjena, treba da odražava novu ideologiju, propagira i educira šire narodne mase. „Zadatak umetnosti je bio da kaže narodu šta je sve uradio, da ga učini svesnim onog dela koje je izvršio, da ga upozna sa perspektivama koje pred njim stoje, da ga učini svesnim njegovih neiscrpnih snaga i mogućnosti i da mu pokaže šta sve treba i uprkos čemu da ga uradi.“ (Dimić 1988: 193)

Provođenje ovakve kulturne politike zahtijevalo je i organizaciono razvijanje mehanizma koji bi upravljao ovim procesima, a što se i postiglo sa uspostavom aparata agitacije i propagande (agitoprop – a). Novo društvo podrazumijevalo je novu, centraliziranu kulturnu politiku koja upravlja cjelokupnim kulturnim, naučnim, prosvjetnim (i političkim) životom, a estetski okvir u kojem se umjetničko stvaralaštvo trebalo izraziti bio je socijalistički realizam.

Socijalistički realizam je umjetnička doktrina nastala tridesetih godina XX stoljeća u Sovjetskom savezu, a koja će nakon Drugog svjetskog rata biti usvojena kao dominantna državna umjetnost u zemljama Istočnog bloka. Njena uloga je bila da kroz umjetnički izraz pruži podršku socijalističkoj izgradnji i da potvrdi

ispravnost društvenih procesa u socijalističkom društvu (Šuvaković 2010: 159). Umjetnici nisu bili slobodni u svojim izborima, izrazu i stvaralaštvu, iako se u ovom društvu proklamirala sloboda kao pravo svakog pojedinca ili kako je to historičar umjetnosti Maroević (1985) vrlo slikovito prikazao u nazivu svog članka debatirajući o likovnoj umjetnosti u periodu 1945 – 1950. godine: „Od stvaralaštva u slobodi do slobode stvaralaštva“.

Arhitektura je u ovom kontekstu imala povoljniju situaciju u odnosu na druge umjetnosti jer je teže bilo „učitati“ ideološki sadržaj u arhitektonsko stvaralaštvo koje je imalo više apstraktni karakter, nego npr. u književno ili likovno stvaralaštvo. Međutim, kao i sve ostale umjetnosti, arhitektura je bila predmet državnog diktata, te se u skladu sa kulturnom politikom tražila arhitektura po sovjetskom načelu: „socijalistička po sadržini i nacionalna po formi“. Organiziraju se predavanja i izložbe propagandnog karaktera, gdje se prikazuje razvoj domaćeg građevinarstva, kao i neimarstva sovjetske, čehoslovačke i bugarske arhitekture. Javljaju se „ideolozi“ koji su ukazivali na ulogu arhitekture i arhitekata u novom društvu, osuđujući dosadašnje „buržoasko“, kapitalističke prakse i modernizam koji se veže za njih, iako su arhitekti koji su do ovog vremena ostvarivali svoju praksu na prostorima Jugoslavije naslijedili graditeljske vrijednosti dvadesetih i tridesetih godina XX stoljeća (Dimić 1988: 81). Mnogi od njih su bili i školovani u evropskim centrima, kao što je to npr. Juraj Najdhart, poznati hrvatski arhitekta koji je svoj radni vijek proveo u Bosni i Hercegovini, a koji je u godinama prije Drugog svjetskog rata radio i sa Le Corbusierom¹. Socijalistički realizam trebao je regulirati kompletnu arhitektonsku produkciju, međutim, ova doktrina nije bila elaborirana i artikulirana ni u teoriji, niti u praksi čak ni u SSSR-u, pa su nerijetko domaći „ideolozi“ dolazili u kontradikciju. Načelo „socijalistička po sadržini i nacionalna po formi“ bilo je „lakše“ primijeniti npr. u književnosti i likovnoj umjetnosti, gdje je situacija bila nešto jasnija: realizam se odnosio na modus prezentacije, a socijalizam na sadržaj koji se ugrađivao u djelo i ono je bilo relativno čitljivo i prepoznatljivo. Međutim, šta je realizam u arhitekturi

1 Le Corbusier (Charles Édouard Jeanneret) francuski arhitekt, urbanist, slikar i teoretičar. Začetnik je i idejni tvorac funkcionalizma; njegova su djela i teorijski radovi utjecali na razvoj arhitekture i urbanizma XX stoljeća. Jedan je od osnivača CIAM-a i autor većine njegovih dokumenata (Atinska povelja).

i kako u nju „učitati“ socijalistički sadržaj, a da se postigne cilj i komunicira vrijednost širim narodnim masama? Ova diskrepanca između naslijeđene savremene (modernističke) arhitektonske misli, proklamiranih vrijednosti novog socijalističkog društva i dezorijentiranog tumačenja socrealizma i njegove primjene u arhitekturi dovodile su arhitekta i urbaniste u razne dileme, jer bilo je „nejasno“ kako stvarati novu arhitekturu i gradove, te ostvariti nametnuti joj zadatak. Ovakvo poratno stanje u arhitektonskoj praksi i misli Kulić (2009: 60) definira kao „šizofreno“, a naročito se može prepoznati u liku hrvatskog arhitekta Nevena Šegvića, urednika prvog arhitektonskog časopisa na nivou FNR Jugoslavije - „Arhitektura“ i jednog od poratnih „ideologa“ socijalističkog realizma u arhitekturi. Ovaj časopis je u svojim prvim godinama oslikavao početak traganja za socijalističkim realizmom u jugoslavenskoj arhitekturi i paradoks koji je nastao u tom procesu, jer iako je socrealizam proklamiran kao okvir u kojem se arhitektura i urbanizam trebaju izraziti, jugoslavenske kuće i zgrade jednostavno nisu uspjevale da izgledaju kao njihovi sovjetski modeli.

Da bi razumijeli konfuziju koja je vladala u poratnoj arhitektonskoj misli na ovim prostorima, moramo kratko analizirati odnos socijalističkog realizma i modernizma, stila koji mu je prethodio. Šuvaković (2010:158) definira socijalistički realizam kao stil koji se zasniva na pseudoklasicističkoj, romantičarskoj i akademskoj figurativnoj ikonografiji XIX stoljeća transponiranoj u ikonografiju socijalizma, odnosno na ideji realizma kao „umjetnosti sinteze svakodnevnog i sublimnog, tj. monumentalnog (herojskog) prikazivanja novog društva.“ Modernizam se, pak, odnosi na specifičan pokret u umjetnosti koji je podrazumijevao odvajanje od tradicionalnih, historijskih i akademskih formi, te težnju za stvaranjem umjetnosti koja bi odražavala socijalne, ekonomske i intelektualne promjene društva. Arhitektonski modernizam se bazirao na odbacivanju ornamenata i tradicije, prihvatanju industrijskih formi i materijala, te ambiciji za poboljšanjem i unaprijeđenjem života. Ova razmišljanja su utjelovljena u CIAM-ovoj² Atinskoj povelji koja je definirala načela nadahnuta

2 CIAM (Congrès internationaux d'architecture moderne - Međunarodni kongresi moderne arhitekture) je bila međunarodna organizacija arhitekata osnovana 1928. u Švicarskoj radi promicanja načela moderne funkcionalističke arhitekture. Udruženje je širom Europe organiziralo kongrese na kojima se raspravljalo o arhitektonskim, urbanističkim i drugim bliskim temama, poput industrijskoga i pejzažnoga oblikovanja. Promicali su modernu

humanim i socijalnim potrebama čovjeka, a koja će postati općeprihvaćena i naročito primjenjivana u razvoju gradova nakon Drugog svjetskog rata (Marinović-Uzelac 1984).

Međutim, zašto je socijalističko društvo prihvatilo stilove koje su mu prethodili, a istovremeno „likvidiralo“ modernizam, kada je on u svojoj osnovi podrazumijevao modernizaciju i industrijalizaciju društva i težnju da poboljša uslove života ljudi, a što je, na kraju, i novo socijalističko društvo obećavalo?

Još 1947. godine Šegvić (1947, 1948) u svojim prvim člancima u časopisu „Arhitektura“ naglašava društveno-odgojnu funkciju arhitekture u „novoj društvenoj stvarnosti“. Arhitektura prethodnog vremena okarakterizirana je kao dio „mračne kapitalističke prošlosti“, korištena kao „sredstvo gomilanja bogatstva i špekulativne politike“. U očima novog društva ona je u zabludi i krizi, bezidejna i bezprincipijelna, u stanju unutarnje razbijenosti i bez arhitektonskog jedinstva jer je takva struktura, odnosno kultura kapitalističkog društva. Ovakva arhitektura, stoga, ne može biti integrirana u socijalističko društvo. Novo vrijeme će, prema tome, donijeti i novu socijalističku arhitekturu koja će nastati na povezivanju arhitektonskih snaga, izdizanju patriotizma i visoke svijesti o ulozi arhitekata kao „graditelja sreće i udobnosti naših naroda“. Prijeko potrebno arhitektonsko jedinstvo će se, prema riječima Šegvića, naći u socijalizmu „u koji smo mi poslije SSSR-a ušli, a u koji će naskoro ući čitavo čovječanstvo, jer je to neizbježan tok historije“.

Iako je poratna izgradnja bila prožeta entuzijazmom, a arhitektura i gradograditeljstvo percepirano kao jedna od bitnih poluga razvoja novog društva, traganje za „izgradnjom sreće i udobnosti naših naroda“ nije išlo po planu. Istovremeno sa praktičnim i ideološkim problemima u arhitekturi, dešavaju se i promjene u odnosu Jugoslavije i SSSR-a, zemlje po kojoj se novo jugoslavensko društvo modeliralo. Problemi i zatezanje odnosa ove dvije zemlje rezultiralo

arhitekturu, a u oblikovanju zgrada i urbanističkome planiranju vidjeli su i ekonomski i politički potencijal, što su i artikulirali 1933. na kongresu u Atini, u tzv. *Atinskoj povelji* (objavljenom tek 1943). U njoj su iznijeli načela o »funkcionalnom gradu«, kojima su, zagovarajući urbanistički promišljenu funkcionalnu i ekonomičnu gradnju, htjeli riješiti nagomilane probleme stanovanja u tadašnjim brzorastućim gradovima (divlja gradnja, higijenski uvjeti i dr.).

je 1948. godine Rezolucijom Informbiroa³ o stanju Komunističke partije Jugoslavije, gdje je ona osuđena kao izdajnička i protusovjetska. Istovremeno, na V Kongresu Komunističke partije Jugoslavije koji je održan mjesec dana nakon donošenja Rezolucije Informbiroa, Jugoslavija je odbila da se podredi sovjetskoj politici. Međutim, iako je Jugoslavija rekla svoje sudbonosno „Ne“, u ovom trenutku nije došlo do promjena u kulturnoj politici. Naprotiv, na istom Kongresu se najavio još veći angažman na ideološkom polju, gdje se konstatira zapostavljanje idejne borbe u agitaciono-propagandnom radu, te se najavljuje još veća odlučnost u primjeni principa marksizma-lenjinizma u savladavanju teškoća u okviru kulture i umjetnosti. Iako je uvriježeno shvatanje da je sa Rezolucijom Informbiroa došlo do liberalizacije i popuštanja stege na polju kulture i umjetnosti, evidentno je da se desilo upravo suprotno: još veći ideološki pritisak na umjetničko i kulturno stvaralaštvo i uspostavljanje socrealizma kao jedine estetske doktrine (Šeparović 2017). Dio diskusije o arhitekturi koja se vodila na V Kongresu potvrđuje ovaj stav:

Dekadencija i formalizam i u arhitekturi kod nas izražavaju se, pored ostalog, u nizu novih, realizovanih ili tek projektovanih arhitektonskih objekata (projekat sarajevskih novih ulica itd.) i u reakcionarnim, formalističkim teorijama da je funkcionalni konstruktivizam.... arhitektura novog socijalističkog društva, a da je socijalistički realizam u arhitekturi... samo odstupanje nazad. (Štraus 1998:15)

Najavljuje se borba protiv ostataka formalizma (odnosno modernizma) i dekadencije sa zapada, te popularizacija velikih tekovina sovjetske umjetnosti. Krajem 1948. godine održan je Drugi kongres inženjera i tehničara Jugoslavije na kojem je, na bazi V Kongresa i programa KPJ, izglasana Rezolucija o izvršenju petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka, gdje je Rezolucija sekcije arhitekata između ostalog podrazumijevala sljedeće: brzu, ekonomičnu i kvalitetnu izgradnju, kontinuirano stručno usavršavanje, naučni pristup i teoretsko razrađivanje problema, te njihovo prezentiranje javnosti kroz štampu,

3 Informbiro ili Informacioni biro komunističkih partija je bilo savjetodavno i koordinacijsko tijelo komunističkih partija iz devet zemalja (SSSR-a, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunjske, Bugarske, Jugoslavije, Italije i Francuske) osnovano 1947. godine s ciljem usklađivanja njihovih politika.

ali i borbu protiv ideoloških zastranjivanja, proučavanje nauke marksizma-lenjinizma da bi se zadaci rješavali u duhu „naših potreba“, stvaranje arhitekture koja treba da bude odraz socijalističke stvarnosti, obogaćena novom idejnošću (Križić-Roban 2011: 60). Trebalo se fokusirati na razvoj bolje budućnosti u skladu sa principima novog društva, a takvo „stanje uma“ slikovito prikazuju završne rečenice Rezolucije o izvršenju petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka (1948):

Inženjeri i tehničari svesni su da se njihov rad odvija pod rukovodstvom slavne Komunističke partije Jugoslavije, njenog Centralnog komiteta i druga Tita i to im daje snagu, uverenost i oduševljenje da savladaju sve teškoće do pobeđe. Inženjeri i tehničari razići će se sa ovog Kongresa da razviju još veću bitku za pobeđonosno izvršenje plana 1948 godine i da se pripreme za 1949 god. i naredne godine naše socijalističke izgradnje.

Pritisci u kulturnom i umjetničkom stvaralaštvu biće intenzivni sve do kraja 1949. godine, odnosno do donošenja Druge Rezolucije Informbiroa pod nazivom „Jugoslavenska kompartija u rukama špijuna i ubica“, kada je bilo jasno da nema pomirenja između Jugoslavije i SSSR-a. Tada će nastupiti potpuna promjena u politici KPJ, gdje će se iz defanzive preći u ideološko-političku ofanzivu protiv staljinizma. Na kulturnom polju dolazi do traganja za novim idejnim osnovama kulture, stvaralaštva i prosvjete, te promjene stava prema sovjetskim kulturnim uticajima. Ukazuje se na štetnost nekritičkog i šablonskog prihvatanja tuđih praksi i organizacionih formi koje dolaze u sukob sa domaćim praksama, navikama, ekonomskim mogućnostima, kulturnim nivoom, itd., te se traži njihovo uklanjanje i afirmiranje domaćih znanja i iskustava koja su u poratnom periodu bila značajno zapostavljena. Konačna promjena i radikalni ideološki zaokret u prosvjetnoj i kulturnoj politici desio se na Trećem plenumu CK KPJ održanog u decembru 1949. godine, koji je podvrgnuo kritici dotadašnji rad na ovim poljima, a koji sada nije odgovarao novim tendencijama razvoja društva. Novi ili „pravi“ socijalistički čovjek, kakav je zamišljen Trećim plenumom, nije ono što je do tada bio, niti se uzor mogao naći u SSSR-u, prvoj zemlji socijalizma. On odvažno misli i radi, širokih je shvatanja i posjeduje um koji nije ukalupljen. Trasira se novi put u kulturnoj politici, baziran na izvornoj

narodnoj revoluciji, preispitivanju perioda izgradnje socijalizma i prihvatanju tekovina prošlosti. Konačno, doktrina socijalističkog realizma se napušta i okreće se ka pluralizmu umjetničkih pravaca, življjoj kulturnoj saradnji i razmjeni sa svijetom (Dimić 1988: 184). Promjene u ideološkom shvatanju arhitekture, odstupanje od socrealističke doktrine i prihvatanje domaćeg i svjetskog arhitektonskog naslijeđa i tradicije vidljivo je i kroz misli već spomenutog „ideologa“ – Šegvića. On u svom članku „Stvaralačke komponente u arhitekturi FNRJ“ (1950) konstatira da nova savremena socijalistička arhitektura ne podrazumijeva izoliranje od općeg razvoja savremene arhitekture, što s druge strane sovjetski model zahtijeva. Nova socijalistička arhitektura se stavlja u kritički odnos prema tekovinama domaće i svjetske arhitekture, koristeći sve tehnološke i druge spoznaje. Na ovaj način se konačno modernizam, kao i domaća graditeljska tradicija, rehabilitiraju i prepoznaju kao stvaralačke komponente nove jugoslavenske socijalističke arhitekture.

Epilog socrealističkog razdoblja koje je obilježeno preispitivanjima i previranjima u okvirima arhitektonske i urbanističke misli desio se u Dubrovniku 1950. godine na prvom i najvećem Savjetovanju arhitekata FNRJ o pitanjima arhitekture i urbanizma. Ovaj događaj se smatra prekretnicom u razvoju arhitekture i urbanizma u Jugoslaviji i obilježilo ga je odbacivanje doktrine socijalističkog realizma, definiranje principa baziranih na savremenim tendencijama u arhitekturi i urbanizmu u kontekstu preobražaja agrarne u industrijsku zemlju i najava novog vremena sa većim stvaralačkim slobodama u arhitektonskom stvaralaštvu. O mnogim temama se raspravljalo na ovome kongresu, ali sljedeće se može izdvojiti kao nešto što će postati općeprihvaćeno u gradograditeljskoj praksi: urbanističko / prostorno planiranje i očuvanje baštine (Krstić 2015).

Može se zaključiti da je period u graditeljskoj praksi poslije Drugog svjetskog rata bio obilježen realnim problemima u procesima izgradnje zemlje porušene ratom, ali i dilemama, suprotstavljenim stavovima i lutanjima u traženju pravog estetskog izraza koji bi odgovarao novom dobu. Uloga koja je pripisana arhitektima i urbanistima u izgradnji novog društva bila je značajna i oni su je vrlo ozbiljno shvatili i prihvatili, ali uspostavljena kulturna politika, ograničavanje slobode stvaralaštva i napuštanje dotadašnjih vrijednosti u graditeljstvu, uz istovremeno nedosljedne i nejasne postavke nove „uvezene“ estetike

socijalističkog realizma, rezultiralo je njenim skromnim manifestacijama, kao i otporom prema njoj i traganjem za sopstvenim izrazom koji će odgovarati novom, modernom socijalističkom društvu. Promjene na političkom planu i raskol Jugoslavije i SSSR-a rezultiraće i promjenama u ideologiji i kulturnoj politici, koja će se direktno odraziti na sva umjetnička polja i omogućiti u različitom stepenu veće stvaralačke slobode, ali ne i potpunu slobodu. Raskid sa socijalističkim realizmom jeste podrazumijevao prekid sa direktnim diktatom države u umjetničkom stvaralaštvu, međutim to nije značilo i prekid utjecaja države na kulturnu politiku i sva njena polja djelovanja. Naprotiv, država je još uvijek nastojala da integrira umjetnost u mehanizam upravljačkog aparata, te da istu koristi u prezentaciji novog, liberalnog socijalizma prema Zapadu, Istočnoj Evropi i domaćim političkim strukturama i “radnom narodu” (Šuvaković 2017). Zbog političkih promjena period socijalističkog realizma na ovim prostorima bio je kratak da bi ostavio veći trag. Kontinuitet razvoja modernizma na ovim prostorima će ipak biti ostvaren, a principi CIAM-ove Atinske povelje će oblikovati mnoge jugoslavenske gradove. Afirmiranjem moderne arhitekture, jugoslavenska socijalistička arhitektura razvije svoj poseban vid arhitektonskog izraza prožetog ideologijom, oslonjenog i na regionalne (republičke) graditeljske vrijednosti i integrativnog karaktera za cijeli prostor Jugoslavije.

Sarajevo u osvitu novog doba

Kao i mnogi gradovi širom Jugoslavije, Sarajevo se 1945. godine suočilo sa posljedicama rata. Oskudica, ratne štete i sve veći broj stanovnika koji su tražili krov nad glavom predstavljali su izazove koje je teško bilo savladati. Prije Drugog svjetskog rata u Sarajevu je živjelo 85.000 stanovnika u 17.000 stanova. Njegovi stambeni, komunalni, društveni i infrastrukturni kapaciteti su i tada bili nedovoljni. Međutim, nakon rata na raspolaganju je bilo samo 14.000 stanova, a broj stanovnika se popeo na 110.000 (Aganović 1990) i nastaviće dalje da raste uslijed priliva radne snage iz sela u gradove. Grad je bio u akutnoj stambenoj krizi koja je zajedno sa općom nestašicom hrane, građevinskog materijala i stručnog kadra predstavljala goruće probleme Sarajeva. Odmah se započelo sa radovima na saniranju oštećenog stambenog fonda. Na slobodnim

prostorima u okviru postojeće matrice grada niču pojedinačni objekti, pa čak i manji stambeni kompleksi. Međutim, postojeća dinamika stanogradnje nije bila dovoljna da odgovori na ogromne potrebe za stambenim prostorom, te se već od kraja 1945. godine donose propisi koji reguliraju pitanje raspolaganja stanovima i poslovnim prostorijama. Uvodi se koncept sustanarstva, odnosno oduzimanje dijelova stana od onih koji su imali „višak“ stambenog prostora i useljavanje više porodica u veće stanove. Razrađeni su i normativi koji su definirali šta je stambeni prostor i koliko kvadrata prostora se predviđa po osobi, odnosno koliko prostorija može imati porodica unutar jednog „zajedničkog“ stana ovisno o njenom broju članova (Katz 2011:244). Potreba za normativima bila je ključna i u procesima nove stambene i komunalne izgradnje u koju se, prema Prvom petogodišnjem planu u BiH, najviše investiralo.⁴ Obzirom da je rana poslijeratna stanogradnja širom Jugoslavije pokazivala različite pristupe u projektovanju i izgradnji, rezultirajući i različitim površinama stanova, od minimalnih do „raskošnih“, potrebno je bilo uvesti red i u ovom polju, i to na državnom nivou. S ciljem racionalizacije i ubrzane izgradnje, sredinom 1948. godine Ministarstvo građevina FNRJ donijelo je „Privremene ekonomske normative za stanove“, koristeći krevet odrasle osobe kao referentnu vrijednost, pa se za tročlanu porodicu predviđa bruto površina od 62 m², za četveročlanu 75m², a za svaku sljedeću osobu 8m². Sljedeće godine donose se detaljniji „Privremeni tehnički propisi za projektovanje“ koji su pored dozvoljenih bruto površina definirali i konstrukciju objekata i instalacije. Normiranje i standardiziranje je išlo tako daleko da su se definirale prihvatljive tlocrtne osnove, tipovi vrata i prozora koji su se morali koristiti, oblikovni elementi itd. Svi projekti morali su biti odobreni od Revizione komisije koja je provjeravala jesu li projekti usklađeni sa svim uredbama i službenim stajalištima (Matijević-Barčot 2019:68). Normativi i standardizacija u procesu izgradnje bili su prisutni u cijeloj Jugoslaviji, međutim standard stanovanja u Sarajevu je bio daleko ispod prosjeka u poređenju sa drugim većim gradovima. Tako je stambena površina u Sarajevu po osobi u 1949. godini iznosila 10,20m², odnosno 4,9 osoba po stanu (Finci 1964).

4 Plan je podrazumijevao investicije u trinaest djelatnosti: industrija i rudarstvo, poljoprivreda, šumarstvo, građevinska poduzeća, promet, trgovina i snadbijevanje, zdravlje, socijalno staranje, prosvjeta, kultura i umjetnost, fiskultura, kinematografija, stambeno i komunalno gospodarstvo

Pored svih izazova koji su se javili u poslijeratnoj obnovi, dodatni problem za Sarajevo bio je nedostatak generalnog urbanističkog plana koji bi bio osnova za prostorni razvoj grada. Regulacioni planovi koji su naslijeđeni iz perioda austrougarske uprave u BiH su bili davno prevaziđeni. Na urbanističke probleme, te probleme građenja i uređenja Sarajeva ukazivali su mnogi arhitekti, javni i kulturni radnici još u periodu između dva svjetska rata. Tek 1933. godine započinju pripreme za izradu urbanističkog plana grada Sarajeva, ali sve se završilo na pokušaju. Nakon Drugog svjetskog rata pitanje nedostatka urbanističkog planiranja u sada novim procesima kreiranja socijalističkog grada bilo je od ogromne važnosti. Već 1945. godine osniva se Ministarstvo građevina NR BiH koje će voditi procese izrade urbanističkih i regulacionih planova širom BiH, sa posebnim fokusom na Sarajevo kao glavnim gradom NR BiH. Uspostavlja se saradnja sa NR Čehoslovačkom o stručnoj pomoći na izradi plana, te u decembru 1946. godine dolazi grupa stručnjaka koji će za dvije godine i pod pritiskom Petogodišnjeg plana izraditi Generalni regulacioni plan Sarajeva. Interesantna je vizija Novog grada opisana kroz projektni zadatak koji je služio kao osnova za izradu Plana. Novi grad treba da ima 250.000 stanovnika, da se nastavi kao „logičan nastavak starog dijela grada“ i da sačuva njegove kulturne i estetske vrijednosti, da zadovolji potrebe novog, savremenog čovjeka, da dâ jasan i diferenciran saobraćajni sistem, da pravilno ograniči prostore za tri osnovne potrebe čovjeka: stanovanje, rad i rekreaciju, pa čak i da se iz centra izmjesti preduzeća koja ugrožavaju grad sa dimom i povećaju zelene površine, a za novi dio grada omogući dobro provjetranje i „zeleni filteri“. U samoj postavci razmišljanja o daljem urbanom razvoju grada mogu se prepoznati elementi funkcionalnog planiranja koje je i CIAM-ova Atinska povelja proklamirala: stanovanje, rad, rekreacija i saobraćaj. Tako je i sam Plan predvidio funkcionalno „pravilno ograničene prostore“. Planirano je proširenje grada prema zapadu do Dolac Malte, sa novim centrom grada na Marijin Dvoru sa karuselom poluprečnika 75m oko kojeg je planirano lociranje javnih i upravnih zgrada, sa dijagonalnom saobraćajnicom – bulevarom Borisa Kidriča usmjerenim prema željezničkoj stanici. Stanovanje je planirano u ravničarskom dijelu u vidu visokih kolektivnih stambenih zgrada, dok su padine predviđene za individualne stambene objekte. Objekti društvenog standarda su planirani

na lijevoj obali Miljacke, u Koševskoj dolini (škole), na Betaniji i Humu (bolnice), rekreativno-sportski sadržaji u gornjem dijelu Koševske doline i na Ilidži (stadion, kupališta, golf igrališta...), sa prijedlogom da cijeli prostor Ilidže bude nacionalni park. Industrija je planirana na Alipašinom polju i Stupu (Đumrukčić 1990).

Međutim, Plan za Novi grad Sarajevo nije bio prihvaćen. Obzirom da su uslovi njegovog nastanka bili takvi da se nije mogla obezbijediti adekvatna geodetska podloga (korištene su karte iz austrougarskog perioda), niti detaljno proučavanje i analiza prostora, Plan je imao niz nedostataka. Međutim, Plan nije bio ni odbijen. Tražila se njegova dopuna, ali se istovremeno zauzeo stav da se prihvatljivi dijelovi Plana realiziraju. Tako se do 1950. godine izgradila današnja Željeznička stanica, bulevar Borisa Kidriča (današnja ulica Franca Lehara), ulica Đure Đakovića (današnja Alipašina ulica), most na Vrbanji (današnji Most Suade i Olge), objekti na Grbavici I, naselje „Čengić Vila“, „Višnjik“ i „Švrakino selo“, stadioni na Grbavici II i Koševu, veći broj pojedinačnih objekata. Alipašin Most i Stup se angažiraju za industriju, kao i drugi dijelovi grada (Buća-potok, Ilidža, Hrasnica, Vogošća).

Slika 2: Grbavica u izgradnji
Izvor: Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji (1990)

Iako je stambena izgradnja i obnova industrijskih kapaciteta bila u fokusu⁵, ne može se ne primjetiti da se u vremenu kada se vodi borba za obezbjeđenje krova nad glavom istovremeno uspostavljaju i grade vrlo važne institucije i objekti iz sfere kulture, prosvjete i sporta koje su trebale jačati i vaspitati novo društvo, kako je i sam Tito 1947. godine u svom novogodišnjem govoru, obraćajući se mladim ljudima, rekao: „Neka ova godina bude godina još većeg poleta mlade generacije Jugoslavije, ne samo u izgradnji naše zemlje, već svugdje i u školama i na univerzitetima, svugdje gdje uči i radi omladina! Školsko, stručno, fizičko i kulturno vaspitanje neka ti bude zadatak, a preostalo vrijeme posveti izgradnji i obnovi naše zemlje!“. Tako se do 1950. godine u Sarajevu obnavljaju i osnivaju biblioteke, muzeji, galerije, fakulteti, arhivi, izdavačke kuće, filharmonija, opera, balet i druge institucije (Čelić 1990a). Sa izgradnjom Bulevara Borisa Kidriča i Željezničke stanice 1947. godine uklonjen je Stadion „Šesti april“ (bivši Stadion „Slavija“), ali se iste godine pristupa i izgradnji novog stadiona na Koševu, a nešto kasnije i stadiona na Grbavici⁶. Zadat je cilj da se stadion na Koševu već 1948. godine osposobi za održavanje Prvog sleta fiskulturnika BiH. To će se i desiti zahvaljujući ogromnim naporima, dobrovoljnom radu i entuzijazmu, iako se radilo o zahtjevnim radovima koji su se realizirali u okolnostima hroničnog nedostatka stručnog kadra i drugih resursa (Aljović 1990).

5 Industrijalizacija, kao jedno od glavnih opredjeljenja za budući razvoj zemlje se u prvim poslijeratnim godinama više bazirala na obnovi, spajanju i reorganizaciji postojećih industrijskih kapaciteta, te se u ovom periodu osnivaju mnoga preduzeća koja će u godinama koje slijede postati prepoznatljiva širom BiH i Jugoslavije, i koja će direktno uticati na dalji urbani razvoj Sarajeva (Kompanija „Energoinvest“, Tvornica čokolade „Zora“, Građevinsko preduzeće „Vranica“, Fabrika bicikla „Lasta“, Fabrika motora „Famos“, Fabrika oružja „Pretis“, Fabrika namjenske industrije „Zrak“, ...).

6 Stadion na Grbavici će biti otvoren 1953. godine.

Slika 3: Nova željeznička stanica

Izvor: <http://seher-sarajevo.blogspot.com/2013/02/sarajevo-posle-ii-svj-rata-ii-dio.htm>

Najzahtjevniji i najmonumentalniji objekat koji će se u poratnom periodu izgraditi u Sarajevu bila je Željeznička stanica. Iste godine započet će i završiti i izgradnja “ Omladinske pruge Šamac-Sarajevo“, jedan od važnijih zadataka definiranih Petogodišnjim planom. Na krilima omladinskih radnih akcija za samo 8 mjeseci izgrađeno je 242 km pruge normalnog kolosijeka. Međutim, radovi na Željezničkoj stanici nisu tekli tako lako. Monumentalno zdanje Željezničke stanice projektirao je tim arhitekata iz Čehoslovačke koji su došli u „ispomoć“ na poziv Ministarstva građevina BiH. Njen ogroman gabarit, inovativna inženjerska - konstruktivna rješenja (armirano-betonska ljuskasta konstrukcija korištena kao krovna konstrukcija) i estetika socijalističkog realizma trebala je demonstrirati superiornost duha novog društva. Predstavljala je veliki inženjerski poduhvat, jako kompleksan i komplikovan za izvođenje, obzirom da do tada domaći graditelji nisu imali iskustva na projektovanju i izvođenju armirano-betonskih ljuskastih konstrukcija. Uzimajući u obzir probleme poratnog perioda, tj. nedostatak stručnog kadra, radne snage i građevinskih materijala, jasno je da je izgradnja tekla u veoma neizvjesnim i teškim okolnostima. U opisu svog iskustva Eichberger (1990) koji je radio kao tehnički

rukovodilac radova na izgradnji Željezničke stanice, navodi da je izvedba krovne konstrukcije bez visokih kranova, sa ručnim transportom betona do 40 m i na visini do 20 metara, izgledala kao „faraonsko izvođenje radova“. Još veći problemi su nastali kada su nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine čehoslovački i njemački stručnjaci napustili gradilište. Ipak, konsolidirajući svoje snage i uz određene izmjene projekta, nova željeznička stanica biti će završena i svečano otvorena 1949. godine.

Posebno pitanje koje se otvorilo u promišljanju o daljem urbanom razvoju, a što je i sam Generalni regulacioni plan iz 1948. godine izbacio na površinu, jeste šta učiniti sa starom Sarajevskom čaršijom. Još 1945. godine, kada je formiran Gradski narodnooslobodilački odbor (GNO) kao organ narodne vlasti čiji je zadatak bio, između ostalog, uspostavljanje jedinstvene politike razvoja grada, zauzet je stav o rušenju Sarajevske čaršije. Zbog promjena u društvu i život u čaršiji se promijenio. Ukidanjem privatne svojine dućani su prestali sa radom i trgovački dio čaršije je u potpunosti zamro. Kako su dućani bili građeni od drveta, počeli su propadati, što zbog uticaja atmosferilija i neodržavanja, tako i zbog „vandalizma“ ljudi koji su otkidali dijelove drvenarije i koristili kao ogrjevni materijal (Krstić-Galeb 1990). Bublin (2005) navodi dijelove obrazloženja GNO-a za rušenje Sarajevske čaršije, gdje je konstatovano da dućani nemaju nikakve historijske ni kulturne vrijednosti, da od njih prijeti opasnost od požara i zaraze, da „naša istorija nije u ćepencima“ i da se „čaršija ne može oživjeti“, itd. Akcija rušenja započeta je još u junu 1945. godine, a iste godine novoosnovani Zemaljski zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti BiH doći će u sukob sa raznim službama, naročito Građevinskim odjeljenjem GNO-a, zbog razilaženja u shvatanju šta može biti spomenik i šta je vrijedno očuvanja, te suprotstavljanja njihovim akcijama rušenja dotrajalih objekata. Rad Zavoda bio je opasno etiketiran kao suprotstavljanje progresu i modernizaciji, te je i „borba“ za Sarajevsku čaršiju bila „bojažljiva“ i išla je u smjeru odlaganja rušenja, pa se tako u 1948. godini (godini Rezolucije Informbiroa) tražila naučna obrada Sarajevske čaršije i izrada makete. Ali već u 1950-oj godini Zavod je pružio energičan otpor daljem rušenju, te je ono konačno i zaustavljeno. U međuvremenu, od 1945. do 1950. godine nestalo je 246 dućana i nekoliko magaza. Porušeno je jezgro starih privrednih

djelatnosti od Brusa-bezistana do ulice Sarači, od Bašçaršijske džamije do ulice Čizmedžiluk, dio dućana oko Bezistana, a od Kolobare-hana ostala su samo 4 vanjska zida (Čelić 1990b).

Slika 4: Pogled na ulicu Sarači, Morića han i lokalitet Kolobare hana prije rekonstrukcije dućana-trgovki (s kraja 60-tih i početka 70-tih godina XX stoljeća)
Izvor: <http://www.spomenici-sa.ba/2018/08/01/u-pripreme-izmjene-i-dopune-regulacionog-plana-sarajevske-carsije>

Zaključak

Urbani razvoj Sarajeva poslije Drugog svjetskog rata ne može se razmatrati bez sagledavanja šireg konteksta i političkih prilika koje su kreirale pravce razvoja novog društva. Započeta je izgradnja novog grada u okvirima centralizacijskih

procesa koji su obilježili novo društveno-ekonomsko uređenje države. Planska ekonomija, Petogodišnji plan, standardizacija, racionalizacija i normativi u izgradnji, te socijalistički realizam kao državni arhitektonski (umjetnički) izričaj trebalo je u potpunosti definirati socijalistički grad, od nivoa pojedinačnog objekta do prostornih cjelina. Generalni regulacioni plan, iako nije bio usvojen, postavio je smjernice za dalji urbani razvoj grada i dao okosnicu novog gradskog centra na Marijin Dvoru. Procesi urbanizacije i industrijalizacije su započeti uz konstantnu borbu sa nestašicom stručnog kadra i drugih resursa. Monumentalno zdanje željezničke stanice i njena estetika najavljivala je buduću izgled grada, čije kuće i zgrade trebaju da budu „socijalističke po sadržini i nacionalne po formi“. Iako većini arhitekata u Sarajevu i širom Jugoslavije ovaj koncept nije bio razumljiv, niti prihvatljiv, arhitektura je, ipak, bila pod dirigentskom palicom države. Međutim, ovo dirigiranje se različito odražavalo na izgradnju stambenih i javnih objekata. Standardizacija i normativi u projektovanju i izgradnji stambene arhitekture preobrazilo je arhitektonsko stvaralaštvo u ekonomsku disciplinu, fokusirajući se na „kvantitativni aspekt“ objekata: što veći broj stambenih jedinica, što brža izgradnja i što manji troškovi. Iako je novo društvo najavljivalo razvoj „blagostanja naroda“ i „udobnost življenja“, a arhitekti i urbanisti se zalagali za načela koja bi to i omogućila, u stvarnosti se prostorni razvoj i urbanizacija svela na fizičko smještanje ljudi u gusto nanizane zgrade. Ovakva naselja će kasnije biti okarakterisana kao naselja - „spavaonice“, zbog svog pretežno monofunkcionalnog sadržaja (Čengić – Vila, Grbavica...). S druge strane, grade se pojedinačni javni objekti koji su imali ulogu i komuniciranja vrijednosti i snage novog društva. Za ove objekte se nije „štedilo“, unatoč ozbiljnim problemima ovog vremena u realizaciji građevinskih projekata (primjer željezničke stanice).

Sa promjenama na političkom planu došlo je i do promjena u kontekstu urbanog razvoja Sarajeva. Raskol između Tita i Staljina označice i promjene u prostoru. Nametnuta doktrina socijalističkog realizma se napušta. S obzirom na to da je ista kratko trajala, u Sarajevu možemo naći tek nekoliko objekata interpretiranih u ovom stilu (Željeznička stanica, Higijenski zavod, Privredna banka Sarajevo – nekadašnji Veterinarski fakultet). Domaća graditeljska tradicija, kao i graditeljske vrijednosti modernizma se reafirmiraju. Sarajevska

čaršija, koja u godinama neposredno poslije rata nije mogla naći svoje mjesto u novom društvu, u ovim novim okolnostima će biti spašena od rušenja.⁷ Još jedna promjena uzrokovana političkom situacijom bila je vojna industrija koja će nakon Rezolucije Informbiroa biti pozicionirana i u Sarajevu (Hadžići, Vogošća, Buća-potok).

Procesi urbanizacije i industrijalizacije započeti nakon Drugog svjetskog rata nastaviti će kontinuirano teći, a nakon Rezolucije Informbiroa i preispitivanja sopstvene ideologije i uređenja, oslanjaće se na principe CIAM-ove Atinske povelje i urbanizma i arhitekture moderne. Ovi principi oblikovaće fizionomiju Sarajeva i mnogih drugih gradova širom BiH i Jugoslavije, kreirajući prepoznatljive vizure socijalističkog grada.

URBAN DEVELOPMENT OF SARAJEVO: 1945-1950

SUMMARY

The urban development of Sarajevo after the Second World War can not be considered without a discussion of the broader context and political circumstances that layed down the directions of development of the new society. The construction of the new city began within the scope of centralization processes that marked the new socio-economic organization of the state. Planned economy, the Five-Year Plan, standardization, rationalization, construction standards and socialist realism as a state architectural (artistic) expression should have fully defined the socialist city, from the level of an individual building to spatial units. The General Regulation Plan, although not adopted, set the guidelines for further urban development of the city and created the backbone of a new town center on Marijin Dvor. The processes of urbanization and industrialization began with a constant struggle with the lack of professional staff and other resources. The monumental railway station and its aesthetics have announced the future shape of the city, whose houses

7 Ipak, potpuna regulacija ovog prostora desit će se tek 1975. godine sa izradom Regulacionog plana Stare Sarajevske čaršije

and buildings should be of “socialist content and national form”. Although this concept was not understandable or acceptable to most architects in Sarajevo and throughout Yugoslavia, architecture was still under the control of the state. However, the control had different effects on the construction of residential and public buildings. Standardization and norms in the design and construction of residential architecture have transformed architectural creativity into an economic discipline, focusing on the “quantitative aspect” of buildings: as many housing units as possible, faster construction and lower costs. Although the new society announced the development of “people’s well-being” and “comfort of living”, and architects and urban planners advocated principles that would make this possible, in reality, spatial development and urbanization were reduced to the physical accommodation of people in densely lined buildings. Such settlements will later be characterized as settlements - “dormitories”, due to their predominantly monofunctional content (Čengić-Vila, Grbavica ...). On the other hand, several public buildings are being built that have had the role of communicating the values and strengths of the new society. No “savings” were made for the construction of these facilities, despite the serious problems of this time in the implementation of construction projects (the example of the railway station).

With the changes in politics the context of the urban development of Sarajevo also altered. The split between Tito and Stalin will ahallmark changes in the urban space. The imposed doctrine of socialist realism is being discarded. Given that it was short-lived, in Sarajevo we can find only a few facilities interpreted in this style (Railway station, Public Health Institute, Commercial Bank of Sarajevo - former Faculty of Veterinary Medicine). The local architectural tradition as well as the architectural values of modernism are reaffirmed. The Sarajevska čaršija (Sarajevo bazaar), which in the years right after the war could not find its place in the new society, will be saved from demolition in these new circumstances⁸. Another change caused by the political situation was the military industry, which will be positioned in Sarajevo after the Cominform Resolution (Hadžići, Vogošća, Buća-potok).

8 However, the complete regulation of this area will take place in 1975 with the development of the Regulation Plan of the Old Sarajevo Bazaar.

The processes of urbanization and industrialization that began after the Second World War will continue and, after the Cominform Resolution and the reconsideration of its own ideology and organization, it will rely on the principles of CIAM's Athens Charter and modern urbanism and architecture. These principles will shape the physiognomy of Sarajevo and many other cities throughout BiH and Yugoslavia, creating recognizable views of the socialist city.

Keywords: Sarajevo, socialist realism, architecture, urbanization, ideology.

LITERATURA:

- Aganović, Midhat (1990): "Komunalni i stambeni problemi i mjere za njihovo rješavanje", *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom II, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 647-671.
- Aljović, Salko (1990): "Izgradnja prve faze stadiona "Koševo", *Sarajevo u socijalističkoj izgradnji*, tom I, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 288-294.
- Arhiva slika Šeher Sarajeva (2013): Sarajevo poslije II svj. rata. II dio, URL: <http://seher-sarajevo.blogspot.com/2013/02/poslije-ii-svj-rata-i-dio.html>, [pristup:24.11.2020.]
- Bublin, Mehmed (2005): *Sarajevo u istoriji: Od neolitskog naselja do metropolisa*, Buybook, Sarajevo, 2005.
- Čelić, Džemal (1990a): "Kulturne djelatnosti u našem gradu", *Sarajevo u socijalističkoj izgradnji*, tom I, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 441-467.
- Čelić, Džemal (1990b): "Akcije na zaštiti kulturno-istorijskog naslijeđa", *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom II, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 560-566.
- Dimić, Ljubodrag (1988): *Agitprop kultura, Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952.*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd.
- Draškić, Miladin (1990): "Željezničari grade stadion "Grbavicu", *Sarajevo u socijalističkoj izgradnji*, tom I, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 591-594.
- Đumrukčić, Mustafa (1990): "Izrada Generalnog urbanističkog plana", *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom II, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 387-409.
- Eichenberger, Lorenc (1990): „Izgradnja Nove željezničke stanice“, *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom I, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 684-687.
- Finci, Jahiel (1964): „20 godina stambene izgradnje“, *Arh*, br. 8, god. II, Sarajevo, 4-6.

- “Izgovora Maršala Tita uoči nove godine 1947” (1947): *Kalendar*, SPKD Prosvjeta, 1.1.1947., Sarajevo, 33-34. URL: <http://www.infobiro.ba/article/840207>, [pristup:12.10.2020.]
- Kadijević, Aleksandar (2008): “O socrealizmu u beogradskoj arhitekturi i njegovim oprečnim tumačenjima”, *Nasleđe*, broj IX, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Beograd, 75-88.
- Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo (2018): „U pripremi Izmjene i dopune Regulacionog plana Sarajevske čaršije“, URL: <http://www.spomenici-sa.ba/2018/08/01/u-pripreme-izmjene-i-dopune-regulacionog-plana-sarajevske-carsije/>, [pristup:24.11.2020.]
- Karlič-Kapetanović, Jelica (1990): *Juraj Najdart: Život i djelo*, „Veselin Masleša“, Sarajevo.
- Katz, Vera (2011): *Društveni i ekonomski razvoj BiH 1945.-1953.*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Križić-Roban, Sanda (2011): “Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugoga svjetskog rata“, *Socijalizam i modernost: Umjetnost, kultura, politika – 1950.-1974.*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb i Muzej suvremene umjetnost, Zagreb, 57-127.
- Krstić-Galeb, Vera (1990): “Kultura i umjetnost u prvim poslijeratnim godinama”, *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom I, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 471-480.
- Krstić, Branislav (2015): “U jugoslovenskoj arhitekturi nije bilo socrealizma”, *Danas*, URL: <https://www.danas.rs/nedelja/u-jugoslovenskoj-arhitekturi-nije-bilo-socrealizma/>, [pristup: 24.11.2020.]
- Kulić, Vladimir (2009): *Land of the In-between: Modern Architecture and the State in the Socialist Yugoslavia, 1945-65.*, Dissertation, The University of Texas at Austin.
- Marinović-Uzelac, Ante (1984): “Atenska povelja, Što je bila- Što jest- Što će biti”, *Arhitektura*, br. 189/195, 24-30.
- Maroević, Tonko (1985): “Od slobode stvaralaštva do stvaralaštva u slobodi (prolegomena za raspravu o tipologiji i periodizaciji likovnih manifestacija u poslijeratnom razdoblju)”, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 9, Zagreb, 91-92

- Matijević-Barčot, Sanja (2019): „Splitska stanogradnja u neposrednom poslijeratnom razdoblju (1945.-1951.)“, *Prostor*, 27 (1(57)), Zagreb, 64-77.
- Popadić, Milan (2010): “Novi ulepšani svet: socijalistički estetizam i arhitektura”, *Zbornik Matice Srpske za likovne umetnosti*, br. 38, Matica Srpska, Novi Sad, 247-260.
- „Rezolucija II kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o izvršenju Petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka“ (1948): *Šumarski list*, godište 72., br. 12., Zagreb, 442-445. URL: <https://www.sumari.hr/sumlist/gootxt.asp?id=194812&s=59>, [pristup:13.10.2020.]
- Šegvić, Neven (1948): “Zablude i kriza buržaske arhitekture”, *Arhitektura*, br. II, Savez društva inženjera i tehničara FNRJ, Zagreb, 129-131. URL: <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=iiif.v.a&id=13120>, [pristup: 8.8.2020.]
- Šegvić, Neven (1947): “Napomene o “Arhitekturi”, *Arhitektura*, Godina I-II, br. 4-6, Savez društva inženjera i tehničara FNRJ, Zagreb. URL: <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=iiif.v.a&id=13124>, [pristup: 8.8.2020.]
- Šegvić, Neven (1950): “Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ”, *Urbanizam i arhitektura*, br. 5-6, Sekcija arhitekata Saveza DITJ-a, Zagreb, 5-40. URL: <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=iiif.v.a&id=13112>, [pristup: 8.8.2020.]
- Šeparović, Ana (2017): „ULUH oko Informbiroa: dinamika ideološko-političkog pritiska u likovnom stvaralaštvu“, *Peristil*, br. 60, DPUH, Zagreb, 103-116.
- Štraus, Ivan (1998): *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945.-1995.*, OKO, Sarajevo.
- Šuvaković, Miodrag (2010): „Umetnost i moć: apologije/subverzije*“, *Zeničke sveske*-Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku, br. 11, Bosansko narodno pozorište, Zenica, 154-168
- Šuvaković, Miško (2017): „ Kulturalna politika i moderna umetnost od socijalističkog realizma do socijalističkog modernizma - slučaj socijalističke jugoslavije 1945-1991.“, *Sarajevske sveske*, br. 51, 2017. URL: <http://sveske.ba/bs/broj/51>, [pristup: 24.11.2020.]

LINGVISTIKA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi

Edim Šator

FONOSTRUKTURA STIHA U ZBIRCI *NEDOVRŠENE TUGE* HUSEINA BAŠIĆA

SAŽETAK

U radu se analizira fonostruktura stiha u zbirci pjesama *Nedovršene tuge* Huseina Bašića. Analizira se 36 pjesama koje su objavljene u zbirci, a koje su prvotno objavljene u zbirci pod naslovom *Sjutradan*. Detaljnije se analizira vanjska i unutrašnja rima u ovim pjesmama, ali se analiziraju i ostala glasovna ponavljanja. Sasvim sigurno je da fonostilistički aspekt u analiziranim pjesmama igra veoma bitnu ulogu u razumijevanju teksta.

Ključne riječi: fonostilistika, fonostruktura stiha, Husein Bašić, rima, asonanca, aliteracija, fonometaplazme

1. Uvod

Djelo Huseina Bašića je raznoliko i obimno i, rekao bih, nažalost, još uvijek nedovoljno istraženo. Iako je Husein Bašić mnogo poznatiji kao romanopisac (*Tuđe gnijezdo*, *Krivice 1 i 2*, *Kolovrat*, *Crnoturci – san i jazija*, *Pusta vrata*, *Zamjene 1-5*), u njegovoj bibliografiji stoji da je objavio i 11 zbirki pjesama.

Njegov je jezik autentičan, izazovan i dojmljiv lirski iskaz kojim se oblikuje univerzalna poetska vizija koja moćno transponira poruke.(...) Raskoš poetskog govora i njegove začudnosti postižu se slobodnom organizacijom kraćih pjesama, lomljenjem rečenice na sintagme, izdvojene riječi i iskidane slogove, elemente razigranog ritma, a utisak dodatno dopunjuje sloboda glasovnih kombinacija eufonizacija i euritmizacija. Očudjućim slikama neobičnih izraza i sintagmi, inventivnim atribucijama, kontrastnim i oksimoronskim vezama, metonimijsko – metaforičkim i

simboličnim odnosima, imaginiraju se slikovne kompozicije polisemičnih značenja i raskošne ljepote u vizuelnom, semantičkom i zvučnom saglasju.
(Ustamujić, 2019: 43-44)

A da je jezik u tim zbirkama itekako interesantan, vidi se i u nekim od naslova kao što su *Uzma*, *Čuma* ili *Utra*. Ekspresivnost u naslovu je vidljiva i u posljednjoj zbirci *Nedovršene tuge*¹ gdje asonanca vokala *e* koji se javlja 4 puta naglašava upravo tu nedovršenost i trajanje. U Bašićevoj zbirnoj pjesničkoj knjizi *Nedovršene tuge u novom poetskom sklopu, na prvom mjestu našla se zbirka Sjutradan, od 36 pjesama, lirskih slika i refleksija o danu, leksemu sadržanom u naslovu svake pjesme.* (Ustamujić, 2019: 40) U radu ćemo analizirati upravo ovaj ciklus.

Pojedini stilistički postupci kojima se Bašić u svojoj poeziji služi neodoljivo podsjećaju u pojedinim pjesmama na Maka Dizdara. O tome je već govorila i na to se kratko osvrnula i profesorica Ustamujić. (Ustamujić, 2019: 29). Ono gdje je najočiglednija veza sa Makom jeste tvorba neologizama, ali u nekolike pjesme i građenje pjesme istim ili sličnim stilističkim postupcima. Ovdje ću izdvojiti samo dvije pjesme koje podsjećaju na poeziju Maka Dizdara. U prvom primjeru u pitanju je pjesma *Lovni dan* u kojoj bi bilo vrlo interesantno analizirati intertekstualne veze sa Dizdarevom pjesmom *Dan odmora, dan sedmi* kao i sa Vuk-Daničićevim prevodom *Novog zavjeta*.² Mak polemizira sa *Novim zavjetom*, a Bašić kao da u svojoj pjesmi razrađuje Makove ideje iz navedene pjesme. Drugi eventualni utjecaj se primjećuje i u pjesmi *Dan kojeg nema* gdje se pojavljuje slična struktura pojedinih stihova kao u nekim pjesmama Dizdarovog *Slova o slovu*. U Bašića u pjesmi *Dan kojeg nema* čitamo stihove: *Gdje je ono jutro južno, Gdje je onaj piskar žalni, Gdje je ono nedonošče*, a kod Maka Dizdara u cklusu *Slovo*

- 1 „Husein Bašić je u podmakloj fazi bolesti, osjećajući da nema više snage za neki novi, veći prozni poduhvat, radio na poeziji objavljenoj u četiri njegove knjige: *Utra* (Nolit, Beograd 1979.), *Uzma* (Udruženje književnika Crne Gore, Titograd 1986.), *Sjutradan* (Univerzitetska riječ, Nikšić 1987.), *Čuma* (Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica 1997.). Tako je nastao rukopis kojem je autor dao naslov *Nedovršene tuge*.“
Napomena priređivača u Husein Bašić, *Nedovršene tuge*, Almanah, Podgorica, 2017.
- 2 O stilističkom aspektu intertekstualnosti u poeziji Maka Dizdara pisao je Muhamed Šator: *Jezik i stil Maka Dizdara*, Slovo Gorčina, 2013, Stolac.

o slovu u pjesmi *Prvo: Gdje je ono slovo što će da se rodi, Gdje je ono slovo što će da se zgodi*, itd. Osim toga, u određenim pjesmama Husein Bašić, baš poput Maka Dizdara, eksperimentira sa zvukom. Ovo su, naravno, samo neke asocijacije koje su se javljala prilikom čitanja pojedinih pjesama u ovoj zbirci i bilo bi zanimljivo detaljnije analizirati ove veze, ali to nećemo činiti u ovom radu.

Da je ciklus pjesama o danima interesantan, ukazuju i mnogi naslovi u ovih ukupno 36 pjesama. Ono što je zanimljivo jeste da se često ponavlja ista struktura naslova koja se sastoji od pridjeva određenog vida i lekseme *dan*. U takvim naslovima Bašić ponekad insistira na neuobičajenoj tvorbi pridjeva, kao što je slučaj u pjesmi *Lovni dan, Pretvorni dan* ili *Sužnji dan* (postoji i pjesma *Sudnji dan* na šta asocira pjesma *Sužnji dan* zbog zvukovne sličnosti). S druge strane, pjesnik ponekad svjesno bira one lekseme koje će već u samom naslovu potencirati eufoniju i simbolizirati određena značenja kao što je to u naslovima pjesama: *Razdan i raznoć, Oglodani dani, Dan za ovim danom, Raz-nad*, itd. U pojedinim naslovima je također ostvarena i tzv. eho-rima, što onda ove naslove čini još ekspresivnijim. Ako znamo da je naslov jaka pozicija teksta, onda je jasno da je Bašić itekako vodio računa o naslovima svojih pjesama, odnosno nastojao je u naslovu ostvariti određenu začudnost i eufoniju. Sasvim sigurno se može zaključiti da *pjesme o danima prava su lirska sazvučja; njima upućuje na ponavljanje istosti, a još i više na neupitnu prolaznost, prazninu i ništavnost*. (Muratagić-Tuna 2017: 208).

2. Rima

Odavno je primijećeno da glasovi mogu simbolizirati određena značenja. Prema Čarkiću, glasovna struktura stiha se odlikuje korištenjem glasovnih ponavljanja radi prenošenja značenjske i estetske informacije. Između ostalog, on izdvaja i dvije grupe glasovnih ponavljanja i naglašava da postoje okazionalna (asonanca, aliteracija, asonantsko-aliteracijska veza) i kanonska (rima) ponavljanja.³

3 Vidi: http://www.rastko.org.rs/knjizevnost/nauka_knjiz/carkic/fonostilistika/mcarkic_fonostilistika_0.html
Pristupljeno: 23.10.2019.

Kada govorimo o kanonskim ponavljanjima, treba naglasiti da *Rima nije tek puko glasovno podudaranje na kraju stihova, kojemu je jedini cilj eufoničnost pjesničkog kazivanja; istinska rima motivirano povezuje, poistovjećuje/ili suprotstavlja sadržaje riječi.* (Vuletić, 2005:61) Slična razmišljanja navodi i M. Vešović pozivajući se na stavove J. Lotmana: *Rima se zasniva, kaže Jurij Lotman, na zvučnoj sličnosti i značenjskoj razlici među riječima, ali manje ili veće podudaranje njihovog zvuka ne može da ne djeluje i na zblježavanje njihovog smisla, i u tom zblježavanju, toj međusobnoj razmjeni, stvara se dodatno, novo značenje koje ne postoji u jednoj od rimovanih riječi.*⁴ Osim toga: *Rima vraća čitaoca na prethodni tekst. Uz to treba istaći da takvo „vraćanje“ oživljava u svesti ne samo sazvučje, nego i značenje prve rimovane reči.* (Lotman, 1976 : 175)

Čarkić u svom radu o rimi u poeziji srpskih neosimbolističkih pjesnika daje svoju podjelu rime prema kvalitetu na: izomorfnu, epentetsku, metateznu i epentetsko-metateznu.⁵ Prema njegovom tumačenju, izomorfnu rimu

„karakteriše jedna zajednička osobenost: ekvivalentne foneme se realizuju u istovetnom nizu i stoje u neposrednom kontaktu (...)Mada postoji više modela epentetske rime, sve njih karakteriše jedna zajednička osobenost: ekvivalentne foneme se realizuju u istovetnom nizu, ali ne stoje u neposrednom kontaktu (...) Za razliku od izomorfne rime, u njoj (metateznoj rimi, E. Š.) se podudarne foneme ne realizuju na istovetan način, ali se zadržava njihov neposredni kontakt.“⁶

Epentetsko-metatezna rima predstavlja kombinaciju dvije navedene. Kada govorimo o metateznoj rimi, onda nam je prihvatljivije tumačiti je i pisati o njoj kao o tzv. pjesničkim homofonima, a ne kao o posebnom tipu rime. Za razliku od jezičkih homofona, *„pjesnički homofoni skupovi su jednakih glasova u neposrednoj*

4 M. Vešović: *Zapis o Zapisu o zemlji Maka Dizdara*, dostupno na <http://makdizdar.ba/zapis-o-zapisu-o-zemlji-maka-dizdara/>, Pristupljeno 25.10.2019.

5 Čarkić, M.: *Fonostilistika stiha*, 1995, dostupno na: http://www.rastko.rs/knjizevnost/nauka_knjiz/carkic/fonostilistika/mcarkic_fonostilistika_2.html Pristupljeno 20.5.2020. 12:15

6 Čarkić, M.: *Fonostilistika stiha*, 1995, dostupno na: http://www.rastko.rs/knjizevnost/nauka_knjiz/carkic/fonostilistika/mcarkic_fonostilistika_2.html Pristupljeno 20.5.2020. 12:15

blizini, a osim toga, pjesnički se homofoni mogu stvarati i tako da više riječi zajedno čini glasovno jednak oblik neke druge riječi“. (Vuletić, 2005:215-216) Svi primjeri koji će biti navedeni kao primjeri eho-rime se, također, mogu posmatrati kao pjesnički homofoni. S obzirom na navedeno, a kada govorimo o kvalitetu rime, u nastavku rada analizirat ćemo samo izomorfnu i epentetsku rimu.

Pravilna rima na kraju stihova je u Bašićevoj zbirci *Nedovršene tuge* rijetka pojava, ali zato u pjesmama pronalazimo relativno često unutrašnje rime koje doprinose eufoniji, ritmu, ali i semantici i sveukupnom sazvučju unutar pjesama. Unutrašnje rime se najčešće kombinuju sa drugim glasovnim figurama, prvenstveno asonancom i aliteracijom.

2.1. Vanjska rima

Ako krenemo od prve pjesme u zbirci *Razdan*, onda ćemo primijetiti da od 47 stihova samo u 1. i 3. i u stihovima od 29. do 31. imamo dvofonemsku vanjsku rimu. Ono što je posebno interesantno jeste da se u ovih pet stihova oba puta rimuju i ponavljaju iste riječi – *pramajka* i *stvoriteljka*, a u drugom primjeru se dodaje i riječ *pomajka*. Ako se ovakva vrsta pravilne vanjske rime javlja samo u 5 stihova, i ako se u tih pet stihova ponavljaju identične riječi koje se rimuju, onda je jasno da ovakva rima ima i bitnu semantičku a ne samo ritmičku ili eufonijski funkciju. Čuvajući pravilnu rimu upravo za ove stihove i sa datim rasporedom riječi, pažnja čitaoca se jasno usmjerava na te riječi kao one bitne koje nose suštinu značenja stihova, ali i pjesme. Naglašavanje ovih riječi se dodatno postiže i djelomičnim paralelizmima u kojima dolazi do postepene redukcije jezičkih članova što vidimo u stihovima od 29. do 31:

U sunčevoj Kući noći,
I ona moja Pramajka,
Moja Pomajka,
Stvoriteljka.⁷ (str. 22)

Osim ove vanjske rime i jasnog naglašavanja navedenih riječi, Bašić se u

7 Svi primjeri se navode prema izdanju: Husein Bašić, *Nedovršene tuge*, Almanah, Podgorica, 2017.

cijeloj pjesmi igra asonancom, aliteracijom i pjesničkim homofonima. Tako već u prvoj strofi čitamo stihove sa unutrašnjom eho-rimom pri čemu se stvara izuzetna eufonija:

Izgore jezero!
Zgore-Zero! Ore-Ero! More, hej! (str. 21)

Bašić u nastavku pjesme pjesničkim homofonima građenim glasovima *n*, *a*, *d* stvara izuzetnu eufoniju zahvaljujući asonantsko-aliteracijskim vezama i unutrašnjoj rimi koja se uspostavlja ponavljanjem istih riječi:

„I Nad i Dan! I Dan i Nad!“ viče Ona (str. 21)

Sličnu ulogu ima i anafora u četvrtoj strofi u kojoj se sa anaforam kombinuju i paralelizmi i jednofonemska rima na kraju skoro svih stihova:

Gledam:
Zemlja se od Zemlje dvoji,
Zemlja uspravno hodi,
Zemlja pjeva ponad sebe,
Zemlja leti,
Zemlja gori,
Zemlja se zaklinje u Sunce (str. 21)

Asonantsko-aliteracijska ponavljanje imamo i u predzadnjoj strofi gdje se potenciranjem veze *s*, *n*, *d*, *a* stvara izrazita eufonija, ali i dovode u jasnu vezu riječi *san-dan-nada*:

I ona Nevjestica-Zorđevojka,
Na brdu istog Sna,
Nudi novi Dan,
Piličnik Nade njen. (str. 22)

Ovdje treba spomenuti još dvije pjesme - *Raz-nad* te *Razdan* i *raznoć*. Obje se ostvaruju sličnim stilskim postupcima.

Navedeni naslovi, kao i naslov Razdan i raznoć, nastali su razlaganjem riječi i stvaranjem novih izraza za jednu svrhu i upotrebu, što nije samo igra

osamostaljenim dijelovima, jer glagolski prefiks raz u spoju sa imenicom u novom značenju sugerira neko dešavanje (raskršće, razlaz, rascjep i sl.) destrukciju i smisaoni rasap čovjeka razapetog između erosa i thanatosa, nastanka i nestanka, rađanja i umiranja. (Ustamujić, 2019 : 40-41)

Obje pjesme, a pogotovo pjesma *Raz-nad*, se mogu ili trebaju čitati kao neka vrsta odgovora ili dopune na pjesmu *Razdan*. Već je u naslovu vidljivo ponavljanje istog prefiksa *raz-* u svim pjesmama, pa zahvaljujući tome se stvara eufonija već u naslovu. Međutim, za razliku od pjesme *Razdan*, u pjesmi *Raz-nad* ne postoji vanjska rima, a eufonija je postignuta asonantsko-aliteracijskim vezama i unutrašnjim rimama. I ovoj pjesmi Bašić ponavlja identične stihove koje je ispisao u pjesmi *Razdan*:

I viče, viče, viče
Izgore jezero!
Zgore-Zero! Ore-Ero! More, hej! (str. 60)

Ono što je interesantno u obje ove pjesme, a djelomično i u pjesmi *Razdan* i *raznoć*, jesu asonantsko-aliteracijske veze najčešće sonanta *n*, eksploziva *d* i vokala *a*, odnosno fonema od kojih je sastavljena riječ *dan*. Potenciranjem ovih glasova potencira se upravo riječ *dan*, ali uz nju se u obje pjesme veže i druga riječ sličnog glasovnog sklopa - *nada*, kao što imamo u sljedećem primjeru:

Budan:
Dva crna Miša i razroka Mačka,
Na bridu istog sna,
Nude mi isti Dan,
Izalazak Nade njen. (str. 60)

U pjesmi *Razdan*, druga, treća i peta strofa završavaju istom riječju – prisvojnom zamjenicom *njen*. Isti je slučaj i u pjesmi *Raz-nad*, samo što se u ovoj pjesmi svaka strofa osim posljednje, završava prisvojnom zamjenicom *njen*. U posljednjoj strofi se u predzadnjem stihu također javlja prisvojna zamjenica *njen* da bi se u suštini izjednačio *put njen* i *put naš*:

„Dan -zar?“ – pitam Ja,
I ona dva crna Miša,

I ona razroka Mačka,
Krećemo na Put njen,
Na put naš. (str. 61)

Za razliku od pjesme *Razdan* i *Raz-nad*, u pjesmi *Razdan* i *raznoć* bilježimo mnogo veći broj primjera vanjske rime. Najčešće je u pitanju dvofonemska rima ostvorena prema modelu KV. Da bi se vidjelo na koji način se ostvaruje vanjska i unutrašnja rima u vezi sa asonantskim i aliteracijskim ponavljanjima, uzet ćemo drugu strofu ove pjesme:

Svanuće tanji od mreⁿe,
Od liske,
Il' pjeⁿe,
Podsječeⁿa naⁿa,
Različak daⁿa,
Sjenka sjeⁿe,
Privid ne^ba,
Svanuće i ostaće;
Bijeli tra^g,
Tra^g crⁿi,
Pomiješaⁿi,
Izgubljeni. (str. 48)

U stihovima je očigledna asonantsko-aliteracijska veza glasova *n*, *a* i *e*, koji se zajedno javljaju 51 put što čini 38,34% od ukupnog broja glasova. Interesantno je da se ova veza najčešće ostvaruje u vidu vanjske ili unutrašnje rime u kojoj se ponavljaju sekvence *ne*, *en*, *na*, odnosno *an*.

Pjesma završava stihovima u kojima se javlja rima zahvaljujući epifori, tj. ponavljanju glagola *bude* čime se u stihovima uspostavlja jasan kontrast između *biti* i *ne biti*:

Još je samo,
Još ostalo,
I da bude,
I ne bude. (str. 49)

Na sličan način dovodeći u opoziciju glagole *doći* i *proći*, ostvaruje se rima u pjesmi *Suludi dan*. Osim rime, eufoniji i ritmu svakako doprinosi i anaforski ponovljen vremenski prilog *nikad* kao i paralelizam u rimovanim stihovima:

Nikad da dođe
 Nikad da prođe,
 Suludi dan (str. 24)

Ovdje ćemo se osvrnuti na još dva primjera rime u zbirci *Nedovršene tuge*. U pitanju su rime koje se ostvaruju pjesničkim homofonima s obzirom da riječi imaju skoro isti fonemski sastav, ali drugačije značenje.

Nemogući dan,
 Za tragom,
 Zašao bestragom (str. 43)

Iznosi na vid
 Što se ne vidi,
 Na čuj
 Što se ne čuje (str. 44)

Prvi primjer je naveden iz pjesme *Nemogući dan*. Iz stihova je očigledno da je u pitanju eho-rima pa je ovakvom rimom, osim eufonije, i glasovne anafore, s obzirom da se u drugom i trećem stihu ponavlja glasovna sekvenca *za-*, postignuto izrazito sazvučje u kojem se u vezu dovode zvukovno slične riječi, ali različitog značenja.

Drugi primjer je iz pjesme *Isti dan*. U ova četiri stiha javlja se nečista rima u kojoj se rimuju parovi *vid-vidi* te *čuj-čuje*. Ono što je interesantno jeste tvorba neologizma *čuj* prema modelu koji je prisutan u prva dva stiha *vid-vidi*. Osim toga, stihovi su građeni potpunim paralelizmima (2. i 4. stih) kao i nepotpunim paralelizmom udruženim sa elipsom (1. i 2. stih) čime je postignuta eufonija i specifičan ritam. Uz sve navedeno, paregmenonom se u ovim stihovima naglašavaju ključne riječi za razumijevanje stihova, odnosno rimovani parovi *vid-vidi* te *čuj-čuje*.

2.2. Unutrašnja rima

Pored pravilne rime koja je rijetka u analiziranim pjesmama, u Bašićevim pjesmama pronalazimo unutrašnje rime koje se ostvaruju na različite načine. Unutrašnjim rimama eufonija se naglašava, ali se ona može posmatrati i sa semantičkog aspekta, jer se u vezu dovode riječi sličnog glasovnog sklopa, ali različitog značenja.

Unutrašnje rime se najčešće ostvaruju na tri načina: ponavljanjem istih (oblika ili korijena) riječi, pjesničkim homofonima i ponavljanjem istih glasovnih sekvenci unutar dvije ili više riječi, a često je u pitanju kombinacija navedenih rima. Uz unutrašnje rime se kombinuju i neke druge figure ponavljanja, najčešće asonanca ili aliteracija.

Tako u pjesmi *Suludi dan* bilježimo sljedeće stihove:

Između zemlje u zemlji,

I zemlje gore,

Između mora i mora,

I žive truleži u njima,

Između crnih, žutih i bijelih,

Između svih (str. 24)

U navedenim stihovima unutrašnja rima se ostvaruje ponavljanjem riječi u različitim gramatičkim oblicima, tj. poliptonom, ali i anaforam prijedloga *između*, kao i ponavljanjem glasovne sekvence *-ih* u posljednja dva stiha. Posebno je interesantan treći stih u kojem se oblik imenice *mora* može tumačiti na dva različita načina zavisno od akcenta i postakcenatske dužine, dakle i kao *môra* (genitiv jednine imenice *more*) i kao *mórā* (genitiv množine imenice *mora*).

Za postizanje eufonije i specifičnog ritma u ostvarivanju unutrašnjih rima u pojedinim pjesmama Bašić se veoma uspješno koristi anaforam. Navest ćemo dva primjera iz pjesama *Oglodani dan* i *Dan koji je mogao biti*:

Niko nikad,

Niko nikog,

Niko nikom,

Niko nigdje,

Niko s **nikim** (str. 33)

Gledam
 Zemlja se od Zemlje dvoji,
 Zemlja uspravno hodi,
 Zemlja pjeva ponad sebe,
 Zemlja leti,
 Zemlja gori,
 Zemlja se zaklinje u Sunce (str. 21) .

U prvom primjeru osim anaforski ponovljene odrične zamjenice, ponavlja se i odrični prefiks *ni* u svakom stihu kao dio priloga, odnosno zamjenice. Osim toga, očigledna je asonantsko-aliteracijska veza sonanta *n* i vokala *i*, odnosno *o*. Sve to dovodi do izrazite eufonije u kojoj je posebno interesantan posljednji stih gdje se odrična zamjenica u instrumentalu piše u nenormiranom obliku. Upravo tim oblikom se poentira i naglašava udaljenost čovjeka od čovjeka.

U drugom primjeru očigledna je anaforska upotreba imenice *Zemlja* koja se potencira u svakom stihu, a pjesnička *slika se upotpunjuje i zatalasava ponavljanjem (anaforom) iste lekseme*. (Muratagić-Tuna 2017: 214).

Pjesma *Bliski dan* počinje sljedećim stihovima:
 Samo dah i ah (str. 28)

Unutrašnja rima se u ovom primjeru postiže tzv. eho-rimom s obzirom na ponavljanje uzdaha *ah* u prethodno navedenoj riječi *dah*. S obzirom da se riječi koje su zvukovno slične međusobno značenjski privlače, ovaj primjer bi se mogao smatrati, možda, i najuspjelijim primjerom unutrašnje rime gdje se čitava ljudska egzistencija svodi na ono što dolazi između te dvije riječi.

3. Fonometaplazme

Bašić se u svom djelu ponekad zbog ritma, eufonije ili metrike služio fonometaplazmama. „*Fonometaplazme predstavljaju supstancijalnu modifikaciju (deformaciju, anomaliju, defektnost, opstrukciju, strukturno pomeranje) gramatičke strukture reči na fonološkom nivou.*“⁸ Naravno da te deformacije na fonološkom

8 M. Čarkić: *Fonostilistika stiha*, http://www.rastko.rs/knjizevnost/nauka_knjiz/carkic/fonostilistika/mcarkic_fonostilistika_1.html Pristupljeno: 21.7.2014.

planu nisu dovodile u pitanju semantiku, jer je kod fonometaplazmi promjena formalne prirode, a značenje riječi ostaje isto. Sličnu definiciju metaplazmi daje i Tošović koji kaže sljedeće: *Pod pojmom metaplazma podrazumijevamo gramatičku formu nastalu deformacijom gramatičkog etalona, dodavanjem ili oduzimanjem određenog strukturnog elementa.* (Tošović 1990:17) Upotrebljavajući metaplazme, pjesnici oblicima: „*skreću recipijentovu pažnju na formalni dio iskaza, usporavaju percepciju, pa se takav iskaz aktualizira i stilski markira. Uz stilsku imaju još ritmičku i eufonijsku funkciju.*“⁹

Fonometaplazme nastaju ili dodavanjem ili ispuštanjem određenog elementa na početku, u sredini ili na kraju riječi. S obzirom na to da li je u pitanju plus-postupak ili minus-postupak, govorimo o prostriktivnim i restriktivnim fonometaplazmama, kao i o supstitucionalnim, mutacionim te transpozicionim. U nastavku rada ćemo analizirati samo restriktivne fonometaplazme s obzirom da su one uvjerljivo najbrojnije u analiziranim pjesmama Huseina Bašića.

3.1. Restriktivne fonometaplazme

Kao što je već rečeno, restriktivne fonometaplazme nastaju tzv. minus-postupkom, odnosno izostavljanje strukturnog elementa na početku, u sredini ili na kraju riječi. S obzirom na to, govorimo o fonološkoj aferezi (izostavljanje na početku riječi), fonološkoj sinkopi (izostavljanje u sredini riječi) te fonološkoj apokopi (izostavljanje na kraju riječi). Nakon iščitavanja ciklusa pjesama o danim Huseina Bašića, može se zaključiti da u ovoj poeziji se javljaju najčešće fonološka afereza i fonološka sinkopa, a zabilježili smo samo dva primjera fonološke apokope.

Kada govorimo o fonološkoj aferezi, onda je lahko uočljivo da se ova fonometaplazma uvjerljivo najčešće javlja u obliku imenice *ptica* bez inicijalnog *p*. Tako su zabilježeni sljedeći primjeri:

Tice premrežiše nebo
(...)

9 Hasnija Muratagić-Tuna: *Sevdalinka – izazov za lingvostilistička istraživanja*. Dostupno na: <http://www.ff.ucg.ac.me/dokumenta/Rijec%20II/Hasnija%20Muratagic.pdf>. Pristupljeno 22.8.2014.

ISTRAŽIVANJA

I tice (str. 23)

Glasnih i nijemih tica

(...)

Mravi, tice, zvijeri (str. 24)

Skubu ga tice (str. 27)

Tice u prah preko neba (str. 29)

U devet tičjih (str. 31)

Oblici fonološke sinkope su mnogo raznolikiji u odnosu na afereze i javljaju se u većem broju primjera. Ovdje navodimo zabilježene primjere:

Prerodi zemlje k'o divljaka (str. 23)

I žive truleži u njima (str. 24)

Lisičju majku (str. 26)

I žive truleži u njima (str. 24)

Oko pasjeg kolca (str. 33)

Vučja kuća (str.) 33

Kada se analiziraju primjeri, može se zaključiti da se sinkopa javlja najčešće ili u primjerima gdje je izostavljeno medijalno h (truleži) ili u primjerima prisvojnih pridjeva koji se u bosanskom jeziku tvore sufiksom -iji (pasjeg, lisičju, itd).

Posebno je interesantan primjer sinkope u pjesmi *Oglodani dan* gdje izostavljanjem sekvence *-do-* u sredini riječi Bašić tvori neologizam *negled*:

Širi se pustinja u negled (str. 33)

Fonološka apokopa je zabilježena u samo dva primjera. U pitanju je izostavljanje finalnog *i* u vezniku *ili* te finalnog *u* u prijedlogu *među*:

Il' ne bude (str. 26)

Međ' zvijeri (str. 31)

4. Zaključak

Poezija Huseina Bašića je još uvijek nedovoljno istražena, a posebno je malo radova koji se bave lingvostilističkim aspektom njegove poezije. Njegova poezija je posebno interesantna na fonostilističkoj ravni s obzirom da se Bašić često koristio različitim oblicima glasovnih ponavljanja i pritom često eksperimentisao sa zvukom tvoreći neologizme. U radu se analizirao samo jedan fonostilistički aspekt ciklusa pjesama o danima gdje smo pokazali da rima zajedno sa ostalim zvukovnim ponavljanjima ima bitnu ulogu u građenju pjesme, ali i značenja. Vanjska rima se u analiziranom ciklusu ne javlja često, ali je u primjerima u kojima se javlja veoma funkcionalna, te osim ritmičke funkcije i eufonije, svakako ima i semantičku funkciju. Unutrašnje rime se u analiziranom ciklusu javljaju mnogo češće i ostvaruju se pjesničkim homofonima, ponavljanjem istih glasovnih sekvenci ili ponavljanjem iste riječi ili korijena riječi, pritom tvoreći interesantne eufonijske i semantičke efekte.

PHONOSTRUCTURE OF VERSES IN THE COLLECTION NEDOVršENE TUGE BY HUSEIN BAŠIĆ

SUMMARY

The paper analyzes the phonostructure of the verse in the collection of poems *Unfinished Sorrows* by Husein Bašić. We have analyzed 36 poems that were published in the collection, and which were originally published in the collection under the title *Sjutradan /Morrow*. The external and internal rhymes in these poems are analyzed in detail, but other vocal repetitions are analyzed as well. It is quite certain that the phonostylistic aspect in the analyzed poems plays a very important role in the understanding of the text.

Keywords: phonostylistics, phonostructure of verse, Husein Bašić, rhyme, assonance, alliteration, phonometaplasm

Literatura i izvori

Izvor

Bašić, Husein (2017): *Nedovršene tuge*, Almanah, Podgorica.

Literatura

Čarkić, M. (1995): *Fonostilistika stiha*, dostupno na: http://www.rastko.rs/knjizevnost/nauka_knjiz/carkic/fonostilistika/mcarkic_fonostilistika_2.html

Lotman, J. (1976): *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd.

Muratagić-Tuna, H. (2017) *Rukopis Nedovršene tuge Huseina Bašića*, pogovor u: Bašić, Husein (2017): *Nedovršene tuge*, Almanah, Podgorica.

Muratagić-Tuna, H.: *Sevdalinka – izazov za lingvostilistička istraživanja*. Dostupno na: <http://www.ff.ucg.ac.me/dokumenta/Rijec%20II/Hasnija%20Muratagic.pdf>. Pristupljeno 22.8.2017.

Šator, M. (2013): *Jezik i stil Maka Dizdara*, Slovo Gorčina, Stolac.

Ustamujić, E. (2019): *Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića*, Almanah, Podgorica.

- Vešović, M.: *Zapis o Zapisu o zemlji Maka Dizdara*, dostupno na <http://makdizdar.ba/zapis-o-zapisu-o-zemlji-maka-dizdara/>, Pristupljeno 25.10.2019.
- Vuletić, B. (2005): *Fonetika pjesme*, FF Press, Zagreb.
- Tošović, B. (1990): „Glagolska metaplazma“, *Književni jezik*, 19-1, Institut za jezik, Sarajevo.

Amela Džemila

CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING: THE IMPORTANCE OF THE TEACHER'S ROLE IN THE PROCESS OF CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATION

ABSTRACT

Content and Language Integrated Learning (CLIL) is an approach that has been widely explored during the recent period and has experienced an enormous growth in its first implementations in European educational systems. This new way of teaching and learning has brought content of non-language subjects and language together in the classroom where language is used to learn/teach content and content is used to learn/teach language. Integration of these two is what gives CLIL a strong and remarkable quality which needs to be further improved by good and effective teaching. This paper is primarily focusing on the importance of CLIL teachers and all qualities and competences they need to have in order to fulfil CLIL's main aims and objectives. Furthermore, the paper provides all information on types of education and qualifications for teachers to have in order to teach in CLIL classrooms. The aim of this paper is to show that it is a teacher's role that can highly contribute to improvement of this new and innovative approach.

Keywords: CLIL, content, CLIL teacher, language, teacher's qualifications and qualities

Introduction

Content and Language Integrated Learning is an innovation which implies two aspects of teaching/learning brought together. These are content of non-language subjects and language where both of them have the same importance

in the very process of teaching and learning. This dual-focused approach has shown all its effective and positive features over the past few decades and it has been, up until this time, subject of many researches and studies. Just as with all other innovations, there are still issues and challenges related to CLIL demanding more time, effort and research to provide quality answers. The issue that might be considered as the important challenge is to define the term 'CLIL teacher' – is (s)he the content or language teacher, is it enough for teachers just to have the knowledge of language in order to teach, do they need to have any kind of diploma to teach CLIL etc. This paper will discuss these issues in order to fully present the role a CLIL teacher has and all the qualifications needed. Besides the official qualifications they need to have and which will be discussed more in detail in the paper, teachers who are involved in this process of integrating content and language need to be ready for innovative strategies, approaches, team work, creative tasks and activities, material designing etc. In addition to this, it is important to emphasize, not just a role of a teacher but rather the roles of a teacher since speaking in plural regarding their roles is what presents the real part teachers take in CLIL. CLIL as a student-oriented approach requires from teachers to search for and create quality and effective methods for easier knowledge adoption and improvement of students' skills. This can only be done by constant teachers' education, self improvement and strong will for collaboration with other teachers in order to find the best suitable methods and strategies for students.

Language awareness as the first step to teaching CLIL

By introducing the content and language integrated learning, it can be seen that this innovative approach has its foundations based on aims to improve students' knowledge and proficiency of both foreign language and non-linguistic content. These two aspects have the same importance in CLIL and this is why it is distinguishable from other similar approaches. In addition to this, there comes a very often asked question – who is a CLIL teacher? Does he/she teach content or language? It is believed that the simplest answer would be that CLIL teacher is the one who successfully integrates both – content and language –

into his/her teaching by paying special attention to students' CALP (*Cognitive Academic Language Proficiency*) skills rather than to BICS (*Basic Interpersonal Communicative Skills*).

Even though there is no exact definition of this term, i.e. no specific answer to the aforementioned question, some of the characteristics teachers need to have are the ones that contribute in recognizing the good CLIL teacher. However, CLIL is a new approach that yet needs to be fully implemented in some European countries and in some other countries at least introduced and accepted. Having said this, many clarifications need to be provided for both of teachers, content and language teachers.

First of all, it is essential to mention that it is not only that speaking a foreign language makes a person a good CLIL teacher what might be seen as a common misconception here. Furthermore, if having only this skill, criteria for teaching CLIL cannot be fulfilled.

There are many other factors which define a CLIL teacher where language awareness is the one that is believed to be the basic foundation for every teacher who wants to include language component into his/her teaching. Language awareness is used to refer to "explicit knowledge about language and conscious perception and sensitivity in language learning, language teaching and language use" (Pozo, 2016). By this definition, it can be clearly seen that not only a teacher needs to speak the second language in which the subject is taught, but also to have the awareness of importance of the language as such.

According to Anna Halbach (2018), language is necessary to understand, to communicate and to mediate and structure knowledge. This might be particularly aimed at content teachers who need to think about language in terms of it as a tool for students not only to learn new specific vocabulary or to understand the teacher explaining but also as a tool for communication where students will be enabled to communicate and talk on a higher, academic level about the content once being taught. Finally, the thing also mentioned is the mediation and structuring knowledge where the role of language is to access the already gained knowledge. By using the language, students will retrieve their knowledge and structure it by putting it into the context of learning content. No matter if it is about content or language teacher, both of them have to be aware of these

three aspects mentioned above and then choose the right language in order for students to easily develop their language skills and academic proficiency.

In addition to this, it is also this awareness that makes teachers good at creating and adjusting teaching materials and finding good teaching sources. Once they are able to choose and select language they want to put special emphasis on, they are able to create materials for dual-focus learning. This kind of more complex competences for selection and adaptation of learning materials and the design of learning tasks make teacher language awareness “a much wider construct than simply declarative knowledge about grammar or metalinguistic descriptions.” (Pozo, 2016, p. 144)

Another point seen as an enormous benefit of owning language awareness which will also contribute to reaching CLIL objectives is to put learning more towards learner-centred approach. As Halbach (2018) explains, teachers will move their teaching more towards students' needs and demands if they think of the language and content from the students' perspective; what kind of difficulty they will have to access the knowledge, the difficulty to communicate about the knowledge and difficulty to retrieve the knowledge.

The point for language teachers where language awareness plays an important role is when they need to make language selection in order to support learning the content. This might represent a new challenge for language teachers since they need to integrate a part that was somewhat unfamiliar to them and that is content.

A crucial fact, very frequently mentioned in vast number of paper researches and may also be seen from perspective of teachers' language awareness, is the importance of collaboration between language and content teachers during implementation of CLIL method.

Collaboration - a key for successful CLIL implementation

Due to the fact that CLIL is an approach with a tendency to be fully implemented in many European countries, there has to be a strong and effective collaboration on every level of education system in order for teachers and schools to get the support needed. This support can be realized by government authorities,

ministries of education, boards of directors, etc. Along with this type of collaboration, strong collaboration skills have to be built by language and content teachers in their workplace because they are “the ultimate agents responsible for planning, implementing and assessing the CLIL subjects”. (Vázquez & García, 2017, p.236)

Here, it is important to discuss what kind of collaboration these teachers need to reach. Talking about the issue of CLIL, teachers need to be aware of the fact that it is not only participating together in creating and developing a curriculum or teaching materials but rather their entire work needs to be connected by exchanging ideas, strategies, opinions and experiences from both perspectives – content and language teaching. According to Davison (2006), there are a number of essential elements for effective collaboration between language and content-area teachers further explained by Pavon (2017; p.237):

- Conceptualizing the task (planning, teaching and evaluating) so that content teachers are familiarized with the underlying principles of foreign language learning,
- Adopting a common curriculum (not just a common methodology and materials) in which the foreign language and the content-area curricula merge.
- Establishing goals and assessment. The incorporation of language goals into content subjects may be challenging because content teachers may not be aware of the language demands of their own area.
- Agreeing on the roles and responsibilities of teachers.
- Weighing diversity and L2 learning support.
- Reflecting on the tools for monitoring, assessment and feedback.

These essential elements show that both types of teachers need to adjust their subjects in a way that they will incorporate one more aspect of teaching into their lessons i.e. content or language. What remains the same is teachers’ will, enthusiasm for innovation and new approaches and after all, good teaching skills. One more example of strong need for good teachers’ collaboration can be found in the following statements:

“However, the lack of qualified CLIL teachers has also resulted in language teachers becoming CLIL teachers or CLIL teaching done by two teachers, language and subject, in one classroom.” (Vilkancienė & Rozgienė, 2017, p.200) Having both teachers in the same classroom includes high degree of collaboration and is a perfect example how CLIL can be an effective trigger to bring all teachers to work together.

According to *Teacher's Guide on CLIL Methodology in Primary Schools* (2018), a publication supported by the Erasmus+ Programme of the European Commission, key issues of CLIL implementation related to teacher co-operation are:

1. Teacher motivation will increase through collaboration with other colleagues and cross-curricular opportunities.
2. Engaging in cross-curricular dialogue and curricular design contributes to better classroom practice through sharing approaches, activities, and good practice.
3. Careful co-ordination, diplomacy and the ability to work in a reassuring partnership is needed so that teachers do not feel threatened by the intrusion or presence of another teacher.
4. Through CLIL implementation teachers are likely to have an increased opportunity for professional development. In some countries teachers may benefit from exchange programs and financial increments.

CLIL teacher's education

What can be quite challenging regarding CLIL teachers is the question of what kind of qualifications and education these teachers need to have. Is it enough for content teachers to have a degree in their field of education and a certificate of English language skills (or any other foreign language), and what about language teachers? The crucial point as in every other aspect of teaching is a competent teacher who is motivated, innovative and ready to adjust his/her teaching to students' needs.

According to Eurydice (2006) teachers who are fully qualified for this new approach are considered those who specialize in two fields i.e. one of a non-

language subject and the other one of a language subject. Considering the facts that these teachers are hard to find, there are still other requirements needed in order to be competent for teaching CLIL. However, these requirements are still not commonly defined and exactly listed to be the same for all countries involved in the process of integrated content and language learning. For instance, Germany included this part of obtaining the qualifications at the university level for, as they call it, bilingual provision in the target language and another subject in the curriculum. These may be obtained after the first teaching qualification or during students' practical training (Eurydice, 2006). Eurydice (2006) also mentions other countries such as the United Kingdom (Northern Ireland) and France where these qualifications are not mandatory to have in order to teach CLIL. In the same document, Norway is found as a very impressive example of a country where there is "no teacher working in CLIL type provision who was only qualified to teach languages." (2006, p.45) Almost all teachers own double degrees i.e. degrees for teaching both a foreign language and non-language subject with the minority of teachers with the qualifications required to teach a non-language subject only.

However, there are countries with the lack of these kind of qualified teachers and in order to get high quality teaching staff for the CLIL process, teachers are required to provide a certified evidence of particular skills. Furthermore, in a survey conducted in 2017 by Eurydice out of 28 education systems 13 of them consider holding the normal teaching qualifications sufficient whereas 15 of them require additional qualifications, certificates or experience (Commission/EACEA/Eurydice, 2017). According to the same report (2017), teachers who do not hold a degree in a language subject need to provide evidence of knowing the target language.

The minimum level of foreign language competence required generally corresponds either to the level B2 ("independent user with vantage") or to the level C1 ('proficient user with effective operational proficiency') expressed in terms of the Council of Europe's Common European Framework of Reference for Languages (Commission/EACEA/Eurydice, 2017).

The general conclusion here is that teachers who intend to teach CLIL, besides having excellent knowledge of the very subject and the target language

in which the subject is being taught, also need good knowledge of theoretical background of the approach and its methodology as the crucial factor of good CLIL teaching.

Regarding CLIL, teachers included in this approach are often language or content teachers who have enough experience in their prior teaching and, as Ball, Kelly, & Clegg (2015) stated, "are unlikely to have received any initial CLIL-focused training whatsoever, but rather have taken up practice after they have been teachers for some years" (p.258). The possible consequences of not having any trainings of this kind are ineffective strategies/tools/activities used in teaching and no balance between content and language as well. If not having the same emphasis of content and language, the direct result of that teaching process is poor CLIL if not complete lack of CLIL approach.

In order to avoid these consequences, it is of utmost importance for teachers to have quality trainings on CLIL aspects, its principles and methodology. According to the Eurydice report (2006), many countries provide initial trainings and in-service trainings for teaching staff in order to qualify them towards implementation of content and language integrated learning. Besides institutions and bodies which organize these trainings, such as the education authorities, institutions or centers for the cultural representation and promotion of languages abroad, national agencies for trainings, universities, cultural and cooperation centers, there are also other ways of organizing trainings for teachers. This can be realized by using one of the very important features of CLIL and that is collaboration – speaking in terms of helping each other to implement CLIL in the best possible way. Here, those teachers who are highly qualified with huge prior experience in this field of teaching organize trainings, modules, seminars and conferences for teachers who are about to step in this new approach of teaching. An example of this greatly successful training can be found in Sweden when teachers cooperated with teacher training institutions abroad to implement new programs and in that way showed that collaboration among teachers is of a crucial importance to positive changes in education systems (Eurydice, 2006). Alongside all of these aforementioned features of teachers being language aware with relevant education backgrounds and will to collaborate with other teachers, they have to be competent for the

teaching process in the content and language integrated learning. In the next section of this paper, more detailed notice will be given to teachers' competences regarding the process of implementation CLIL.

Teachers' competences

Marsh et al in their *European Framework for CLIL Teacher Education* (2011) provide the definition of the term competence by defining it as “the demonstrated ability to use knowledge, skills and personal, social and/or methodological abilities, in work or study situations and in professional and personal development”. Furthermore, skills are described as “cognitive (involving the use of logical, intuitive and creative thinking) or practical (involving manual dexterity and the use of methods, materials, tools and instruments)” (2011, p14.). Considering these two definitions, it can be clearly seen that CLIL teachers need to have these competences and skills when it comes to teaching due to the variety of roles they take during the very setting of CLIL and its implementation such as: teachers of language and of content, organizers, material designers, researchers, assessors of both language and content etc. Furthermore, the significance of the quality competences for these roles CLIL teachers take can also be clearly seen in *The CLIL Teacher's Competences Grid* written by Pat Bertaux, Carmel Mary Coonan, María Jesús Frigols-Martín, Peeter Mehisto. This grid has the improvement of CLIL learning environment for its main aim in terms of improving teaching quality where the authors state that “a successful CLIL teacher is not expected to have all of these competences but rather s/he may be able to compensate for a lack of knowledge in one area with high levels of expertise in another” (Bertaux, Coonan, Frigols-Martín, & Mehisto, 2010, p1.). Mehisto et. al. in their paper research *Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education* (2008) briefly outline the main components of the aforementioned grid by listing the abilities CLIL teachers need to own:

- Ability to create rich and supportive target-language environments.
- Ability to making input comprehensible.
- Ability to use teacher-talk effectively.
- Ability to promote student comprehensible output.

- Ability to attend to diverse student needs.
- Ability to continuously improve accuracy.

Other authors such as Marsh et al. (2001) in their paper *Profiling European CLIL Classrooms* also outline the 'idealized competencies' required of a CLIL teacher, and these are:

a) LANGUAGE/COMMUNICATION

- sufficient target language knowledge and pragmatic skills for CLIL,
- sufficient knowledge of the language used.

b) THEORY

- comprehension of the differences and similarities between the concepts of language learning and language acquisition.

c) METHODOLOGY

- ability to identify linguistic difficulties,
- ability to use communication/interaction methods that facilitate the understanding of meaning,
- ability to use strategies (e.g. repetition, echoing etc.) for correction and for modeling good language usage,
- ability to use dual-focused activities which simultaneously cater for language and subject aspects.

d) THE LEARNING ENVIRONMENT

- ability to work with learners of diverse linguistic/cultural backgrounds.

e) MATERIALS DEVELOPMENT

- ability to adapt and exploit materials,
- ability to select complementary materials on a given topic.

f) ASSESSMENT

- ability to develop and implement evaluation and assessment tools.

If having all of these abilities, teachers are a mere step closer to the successful implementation of CLIL due to the opinion that these are not the only required indicators of a quality teacher in this approach. It is believed that there are other factors that would lead to the development of aforementioned abilities and competences and as such, they have the pivotal role in determining the success of CLIL implementation. Prior to developing these competences, teachers need to recognize great values and significance of CLIL approach in terms of innovation and its contribution to amore quality education system. They need to be strongly aware of this fact and be always willing to change and adjust their teaching to new and more efficient approaches. This is what Hillyard (2011) calls “a shift in attitude” which she considers as an essential first element in developing competences for CLIL teachers and which includes “a willingness to change, the desire to learn something new, motivation to learn the “whys, whats, and hows”, a willingness to work with others (and to link the CLIL program with school ethos), a willingness to design materials, and—above all—a belief in the efficacy of CLIL” (Hillyard, 2011, p6.).

Conclusion

Content and Language Integrated Learning is an approach that requires a lot of effort, strong will and enthusiasm for its successful introduction and implementation. Those who are the first to merely mention and introduce this innovation to the system are educators and innovative researchers in education field. The main aim is to improve the quality of approach which will contribute to more effective teaching-learning process. In addition to this, focus and attention need to be put onto roles of teachers and their importance in this process of CLIL implementation. First and foremost, teachers need to be fully aware of the importance of language learning and how it can be connected with learning the content giving the same importance to both. They need to be able to choose the right language in order for students to develop their language skills and academic proficiency. Collaboration is also the key term in CLIL approach since without collaboration with educational institutions as well as among teachers – language and non-language teachers – successful outcomes will not be easily reached. In

order to teach CLIL, teachers need to be open towards new ideas, views, aspects, approaches, methods and innovations. What is more important besides having language skills is teaching skills which determine the quality of a good teacher and that is what stays the same in CLIL as in the traditional teaching. This paper clearly outlines all the competences that teachers need to have in order to teach this new approach according to the most relevant authors in the field of CLIL teaching. Nonetheless, the crucial point here would be teachers' willingness to improve students' knowledge, their academic proficiency, readiness to prepare them for a wider range of employment possibilities and after all to make educational systems better and more efficient.

Zaključak

Integrirano učenje sadržaja i jezika je pristup koji zahtjeva mnogo napora, jake volje i entuzijazma za njegovo uspješno provođenje. Nastavnici i istraživači u polju obrazovanja su oni koji prvi uvode ovaj pojam u obrazovni sistem te je njihov prvi cilj da se ovaj pristup unaprijedi u svrhu doprinosa učinkovitijem nastavnom procesu. Imajući ovu činjenicu u vidu, fokus i pažnja trebaju biti usmjereni ka ulogama nastavnika i njihovoj važnosti u samom procesu CLIL-a. Prije svega, nastavnik mora imati razvijenu svijest o važnosti učenja jezika i kako ono može biti povezano sa učenjem sadržaja uz obostranu korist. Moraju imati sposobnost pažljivog selektovanja jezika da bi omogućili studentima razvijene jezičke sposobnosti i akademsko znanje i stručnost. Saradnja je također ključni termin u CLIL pristupu budući da bez postignute saradnje sa obrazovnim institucijama i saradnje između nastavnika – nastavnici jezika i nastavnici nejezičkih predmeta – uspjeh u ostvarenju ishoda ne može biti lahko dostignut. Bitno je istaći da nastavnici ukoliko imaju tendenciju za podučavanje ovim pristupom, moraju biti otvoreni ka novim idejama, pogledima, aspektima, pristupima, metodama i inovacijama. Pored posjedovanja potrebnih jezičkih vještina, od krucijalne važnosti jesu i vještine podučavanja koje određuju kvalitetu dobrog nastavnika te je upravo to ono što je zajedničko tradicionalnom podučavanju i CLIL-u. Ovaj rad jasno iznosi kompetencije koje nastavnik mora imati da bi se mogao smatrati CLIL nastavnikom, pisane prema najrelevantnijim

autorima u području CLIL nastave. Nadalje, nastavnikova spremnost da unaprijedi učenikovo znanje i njegovu akademsku stručnost kao i zalaganje da učenika pripremi za širi spektar mogućnosti pri zapošljavanju te na kraju i doprinos poboljšanju čitavog obrazovnog sistema je ono što čini presudan momenat u provođenju CLIL-a.

INTEGRISANO UČENJE JEZIKA I SADRŽAJA: VAŽNOST ULOGE NASTAVNIKA U PROCESU INTEGRISANJA JEZIKA I SADRŽAJA

SAŽETAK

Integrisano učenje jezika i sadržaja (eng. *Content and Language Integrated Learning – CLIL*) je pristup koji sve više biva proučavan i doživljava ogroman porast u svojim prvim primjenama u evropskim obrazovnim sistemima. Ovaj novi način učenja i podučavanja je spojio sadržaj nejezičkih predmeta i jezičke predmete zajedno u učionici gdje se jezik koristi za podučavanje/učenje sadržaja dok se sadržaj upotrebljava za podučavanje/učenje jezika. Integracija ova dva aspekta je upravo ono što daje CLIL-u osobitu kvalitetu koja se mora dalje unaprijediti dobrim i kvalitetnim podučavanjem. Ovaj rad se naročito fokusira na važnost CLIL nastavnika i na sve kvalitete i kompetencije koje mora posjedovati da bi ispunio glavne ciljeve ovog dualnog pristupa učenju. Također, pruža se i uvid u vrstu obrazovanja i kvalifikacije nastavnika potrebne za rad u CLIL učionici. Cilj rada je pokazati da uloga nastavnika može uveliko doprinjeti poboljšanju kvaliteta pristupa.

Ključne riječi: CLIL, sadržaj, CLIL nastavnik, jezik, nastavničke kvalifikacije i kvalitete

Bibliography

Ball, P., Kelly, K., & Clegg, J. (2015). *Putting CLIL into Practice*. Oxford: Oxford University Press.

- Bertaux, P., Coonan, C. M., Frigols-Martín, M. J., & Mehisto, P. (2010). *THE CLIL TEACHER'S COMPETENCES GRID*. Retrieved September 14, 2018, from http://tplusm.net/CLIL_Competences_Grid_31.12.09.pdf
- BRANCO, I. P. (2018). *Teacher's Guide on CLIL Methodology in Primary Schools – Volume 1 . C4C - CLIL for Children*.
- Commission/EACEA/Eurydice, E. (2017). *Key Data on Teaching Languages at school in Europe 2017 Edition*. Luxembourg: Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, Publications Office of the European Union.
- Davison, C. (2006). Collaboration Between ESL and Content Teachers: How Do We Know When We Are Doing It Right? *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 9(4) , 454-475.
- Eurydice. (2006). *Content and Language Integrated Learning at School in Europe*. Brussels: Eurydice European Unit.
- Halbach, A. (2018, April 19). Retrieved June 15, 2020, from Cambridge University Press ELT (Video File): <https://www.youtube.com/watch?v=Nlp4gUNzVqc>
- Hillyard, S. (2011). First Steps in CLIL: Training the Teachers. *Latin American Journal of Content & Language Integrated Learning*, 4(2), doi:10.5294/laclil.2011.4.2.1 ISSN 2011-6721 , 1-12.
- Marsh, D., Maljers, A., & Hartiala, A.-K. (2001). *PROFILING EUROPEAN CLIL CLASSROOMS*. Jyväskylä: University of Jyväskylä, Finland & European Platform for Dutch Education, The Netherlands.
- Marsh, D., Mehisto, P., Wolff, D., & Martín, M. J. (2011). *European Framework for CLIL Teacher Education* . European Center for Modern Languages; Council of Europe .
- Mehisto, P., Marsch, D., & Frigols, M. J. (2008). *Uncovering CLIL.: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education*. Oxford: McMillan.
- Pavon, V. (2017). Analysing teachers' roles regarding cross-curricular coordination in Content and Language Integrated Learning (CLIL). *Journal of English Studies* , 233-258.
- Pozo, M. Á. (2016). An approach to CLIL teacher language awareness using the Language Triptych. *Puls* (pp. 141-157). Valladolid : University of Valladolid .
- Vázquez, V. P., & García, M. d. (2017). Analysing Teachers' Roles Regarding

ISTRAŽIVANJA

Cross-Curricular Coordination in Content And Language Integrated Learning (CLIL). *Journal of English Studies* Vol. 15 , 233-258.

Vilkancienė, L., & Rozgienė, I. (2017). CLIL TEACHER COMPETENCES AND ATTITUDES. *Darnioji daugiakalbystė, Sustainable Multilingualism* , 196-218.

Belma Polić

UTJECAJ SREDNJEG VIJEKA NA NJEMAČKU FRAZELOGIJU

SAŽETAK

Iako je frazeologija vrlo mlada lingvistička disciplina, etablirana tek krajem 20. vijeka, veliki broj frazema u njemačkom jeziku, koji se koriste i danas, nastao je još u srednjem vijeku. Ovaj članak će se baviti upravo utjecajem srednjeg vijeka na njemačku frazeologiju, te će se analizirati najfrekventniji frazemi u njemačkom jeziku koji se koriste i danas, njihov nastanak, te njihova semantika.

Ključne riječi: frazeologija, srednji vijek, njemački jezik, semantika, etimologija

Utjecaj srednjeg vijeka na njemačku frazeologiju

Frazemi su jezičke jedinice sa prenesenim značenjem koje su se koristile i prije utemeljenja frazeologije kao lingvističke discipline, pa se tako nastanak velikog broja frazema bilježi u srednjem vijeku (usp. Fleischer, 1997, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*; Burger, 2003, *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*; Hasanica/ Prndelj-Šator, 2017, *Phraseologie*). U ovom članku su ekscerpirani najfrekventniji frazemi u njemačkom jeziku koji su se počeli koristiti u srednjem vijeku, a koriste se još uvijek. Frazeme smo podijelili u sljedeća konceptualna polja: ZABAVA, ZAKONITOST, OBIČAJ, VITEŠTVO, CRKVA, PLEMSTVO, IZGLED, ZANAT/OBRAZOVANJE. Analizirana je njihova semantika i njihov nastanak. Za ekscerpiranje i analizu navedenog korpusa konsultirani su Dudenovi rječnici (2002. i 2006), te rječnik Röhricha (2001), a za provjeru prijevoda *Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik* grupe autora (2005).

ZABAVA

1. *die Sau rauslassen*

„slaviti ili potpuno se prepustiti“

Frazem je nastao po uzoru na kartašku igru u srednjem vijeku, preteča današnje karataške igre „Skat“. Veliku vrijednost u toj igri imala je jedna karta koja se nazivala „Daus“ (karta koja ima veliku vrijednost kao „As“) ili „Sau“ (krmača). Kada bi neki od saigrača dobio ovu kartu, onda bi se reklo *die Sau rauslassen*, a doslovan prijevod je „ispustiti/izbaciti krmaču“.

2. *aus der Reihe tanzen*

„ispasti iz kolosijeka; ne držati se propisa ili dogovora“

Frazem se odnosi na običaj u srednjem vijeku, koji je bio prisutan i na dvoru, ali i među narodom. Naime, ljudi su se veselili, posebno kada je ljepše vrijeme napolju, tako što su plesali uz muziku u krugu- nešto slično kao „naše“ kolo. Koraci i pokreti su na dvoru bili odmjereni, dok je narod više skakao ili skakutao. Obično je postojala jedna ili više osoba koja bi pokazivala korake, za one koji nisu slijedili zadane pokrete, reklo bi se da „ne plešu sa ostalim“.

ZAKONITOST

3. *jemanden auf die Folter spannen*

„držati u neizvjesnosti“

Ovaj izraz se koristi još od kasnog srednjega vijeka, a nastao je kao istiniti metod koji se koristio u sklopu nekog sudskog procesa. Naime, okrivljeni su se razapinjali i istezali do krajnje granice boli na spravama za mučenje, kako bi ih se natjeralo da priznaju ono za što ih se okrivljuje. U 18. vijeku su se ovakve metode okarakterizirale kao nešto što nije dostojno čovjeka i postepeno su ukinute.

ISTRAŽIVANJA

Sprava za mučenje:

4. *etwas geht auf keine Kuhhaut*

„nepodnošljivo; neopisivo teško; bezobrazluk; sramota“

Izraz se odnosi na način mučenja zločinaca kojima su oblačili kožu od krave kada su ih vodili na smaknuće. Žene koje su okrivili da su nevjerne bi zašili u kravlju kožu i utopili ih.

5. *für jemanden die Hand ins Feuer legen*

staviti ruku u vatru za nekog; „vjerovati nekom u potpunosti“

Ovaj izraz nastao je u srednjem vijeku i odnosi se na „Božji sud“ i predstavlja tipično iracionalno dokazno sredstvo, a sastoji se u tome što se optuženi podvrgava naročito opasnim radnjama (ovdje se stavlja ruka u vatru) po njegov život i tijelo, a u slučaju da prođe nepovrijeđen, smatralo se da je nevin. Božji sud je dokazno sredstvo karakteristično za pravne sisteme u srednjem vijeku, u čijoj je osnovi pretpostavka da Bog utječe na proces pronalaska pravde.

6. *jemandem etwas anhängen*

„nekoga optužiti a nešto; nedužnog čovjeka optužiti za nešto; reći nešto loše o nekom kada nije prisutan“

Doslovan prijevod frazema bi bio „nekon nešto zakačiti/nakačiti“ - u srednjem vijeku se kačenje predmeta ljudima sprovodilo kao neki vid kažnjavanja, posebno kada su žene u pitanju. Ovakve kazne su se izvršavale za krađu, bogohuljenje, a sa ciljem da narod one koji su stigmatizirani izvrgne ruglu. Predmeti sa kojima su okrivljeni morali da hodaju bili su kamen srama, flaša srama, gudalo koje se nosilo oko vrata i sl.

Kamen srama

gudalo

flaša srama

7. *jemanden zur Sau machen*

„nekoga ugnjetavati; praviti nekoga budalom; ukoriti“

Prijestupi koji nisu bili kažnjavani smrću u srednjem vijeku, kažnjavali su se na drugi način- osobe su izvrgnute ruglu, javnost ih je ismijavala. Naime, tim osobama su se stavljale takozvane maske srama, koje su se pravile od željeza, a imale su oblik glave svinje, a čija njuška je imala teg koji je visio na lancu. Prilikom nošenja navedene maske muskulatura vrata je brzo slabila i tjerala je ljude koji su nosili takvu masku da hodaju na sve četiri noge, da se „vlače“ poput svinje.

Maska srama

8. *etwas/jemanden mit Füßen treten*

„nekoga brutalno nepoštivati ili loše, brutalno loše tretirati“

Oni koji su bili nevjerni u braku ili su lihvari morali su po zakonu srednjega vijeka da tri nedjelje zaredom bosi idu u crkvu, da na ulazu u crkvu legnu i da dozvole da ih posjetitelji crkve gaze. Tako se simbolički uspostavljao „zgaženi“ pravni sistem.

9. *mit etwas/jemandem Schindluder treiben*

„igrati, poigravati se s nekim“

„Schindluder“ je stari izraz koji se označava mrtva ili bolesna životinja, odnosno njena koža, koja se ne može ni za šta upotrijebiti, osim u lovu kao mamac. A glagol „schinden“ sa značenjem „zlostavljati, mučiti, oderati“ se odnosi na najgore moguće kazne u srednjem vijeku. Naime, radi se o tome da se onom koji je okrivljen skida/dere koža, dok je još živ. A oni ljudi kojima je bilo zanimanje da skidaju okrivljenima kožu bili su iz kriminalnog miljea. Dakle ponašati se prema nekom kao prema koži mrtve životinje koja služi kao mamac ili ga mučiti na najgori mogući način, skidajući mu kožu, je metoda kažnjavanja na osnovu koje je nastao frazem sa značenjem „poigravati se s nekim“.

10. *mit Haut und Haar*

„od glave do pete; cijelo tijelo“

Ovaj frazem je nastao u srednjem vijeku, kada su se ljudi kažnjavali po cijelom tijelu, po koži (Haut) i po kosi (Haar), i to javno, tako što bi im se šišala kosa, a golo tijelo bi bičevali. Trudnice su jedino bile „pošteđene“ i bičevali su ih samo u gornjem dijelu tijela.

11. *durch den Rost fallen*

„biti oštećen, neprimijećen; degradiran“

Zakoni u srednjem vijeku su nalagali da se osuđeni nakon smaknuća ne sahranjuju, nego se njihovi ostaci izlože na mreže/ograde i daju se pticama da ih komadaju i jedu.

12. *wer zuerst kommt, mahlt zuerst!*

„ko prvi dođe, taj ima prednost; ko prvi mladi, mlada njegova“

U srednjem vijeku postojalo je pravilo da seljaci moraju stati u red ispred mlinice kako bi im se samljele žitarice. Kod mlinica koje rade i za plemiće, ovo pravilo ne vrijedi- prednost imaju plemići.

13. *sich etwas hinter die Ohren schreiben*

„zapisati sebi/si na čelo; nešto dobro zapamtiti“

S ozbirom na to da su rijetki znali da pišu i da čitaju u srednjem vijeku, pravilo je bilo da su se svjedoci u nekom sudskom sporu šamarali, kako bi ih to podsjećalo na dogovor koji su sklopili sa sudom.

14. *über Stock und Stein*

„preko drvlja i kamenja; preko granice“

U srednjem vijeku općine su svoju granicu markirale štapovima, a državne granice su bile označene kamenjem. Ako bi se reklo da je neko otišao ili išao preko štapova i kamenja, znalo se da je prešao neku granicu.

OBIČAJ

15. *durch die Bank*

„bez izuzetka“

Ovaj frazem se odnosi na običaje tokom sjedenja za stolom u srednjem vijeku. Kada se donosila hrana, služila se prema redoslijedu sjedenja za stolom, bez nekih privilegija. Rang ili ime nisu igrali nikakvu ulogu.

16. *die/alle zehn Finger nach etwas lecken/schlecken/abschlecken*

oblizati prste; „nešto željeti, nečemu se diviti“

U srednjem vijeku u Evropi se još uvijek nije koristio pribor za jelo, te se ovaj izraz odnosi na oblizivanje prstiju nakon manuelnog dodirivanja hrane, kao što je med, tijesto i sl.

ISTRAŽIVANJA

17. *auf den Hund kommen*

„ekonomski propasti; zdravstveno propasti“

U srednjem vijeku običaj je bio da se novac čuva u drvenom kovčegu, na čijem dnu je bio nacrtan pas. Kada bi se potrošio sav novac, onda bi se ukazao pas, a doslovan prijevod ovog frazema je „doći do psa“.

18. *sich viel herausnehmen*

„biti/postati drzak ili uobražen“

Frazem koji doslovno glasi „izvaditi/uzeti si mnogo“ se odnosi na običaje u srednjem vijeku koji su se dešavali za stolom. Meso životinja se serviralo tako da se cijela ispečena životinja stavljala na stol ili se serviralo u velikim loncima. Hrana se uzimala u skladu sa pozicijom u društvu. Onaj ko bi sebi uzeo više nego što „smije“, smatralo se da je drzak ili uobražen.

19. *die Tafel aufheben*

„prestati jesti; završiti obrok“

Ovaj frazem se odnosi na običaje za stolom u srednjem vijeku. Naime, u srednjem vijeku su se pravili veliki stolovi, na kojima su bile takve ploče (Tafel), da su se svaki put kada bi se služilo novo jelo mogle podizati (aufgeheb). Kada bi se pojelo posljednje jelo, ploča bi se sklonila potpuno.

VITEŠTVO

20. *ein Auge riskieren*

„kradom nešto pogledati“

U srednjem vijeku kacige koje su nosili vitezovi bile su tako napravljene da su vitezovi jedva mogli da gledaju kroz njih. Kada bi se zaštita ostavila otvorena, time bi se „rizikovalo oko“ (doslovan prijevod *ein Auge riskieren*).

Viteški oklop:

21. *etwas im Schilde führen*
„nešto mutiti“

Ovaj frazem je nastao na osnovu izgleda štita i namjere vitezova. Naime, vitezovi su na svome štitu imali grb, na osnovu kojeg se moglo zaključiti odakle su, a iza štita su sakrivali svoje oružje, pa je tako nastala negativna konotacija ovog izraza.

Štit sa grbom:

ISTRAŽIVANJA

22. *jemandem/einer Sache Stange halten*

„zauzeti se za nekoga“

U dvoboju vitezova svaki od boraca je imao svoga pomoćnika koji je onom vitezuz koji se preda dodavao štap, odnosno stavljao ga između boraca, kako bi pobjednik sklonio svoje oružje. Dakle, pomoćnik je imao zadatak da spasi svoga gospodara, u slučaju da bude gubitnik u dvoboju.

23. *rutsch mir doch den Buckel runter!*

„pusti me na miru; skini mi se s vrata“

Termin „Buckel“ (grba) se odnosi na oblik zaštitnog metalnog dijela u sredini štita kod vitezova, a izraz se interpretira tako da se za vrijeme borbi onaj vojnik koji je ranjen ili koji je mrtav „kliže“ (rutschen) niz zaobljeni dio štita (Buckel) protivnika.

24. *jemanden in die Schranken fordern*

„izazvati nekoga“

Doslovan prijevod frazema *jemanden in die Schranken fordern* je „natjerati nekoga na branik/na ogradu“, a odnosi se na turnire koji su se dešavali u srednjem vijeku. Učesnici turnira bili su vitezovi koji su se borili na konjima, a između njih je bila ograda ili branik.

25. *Hand und Fuß haben*

„biti dobro pripremljen, biti pouzdan“

Ovaj frazem se ne odnosi samo na viteštvo, nego općenito na važnost tijela, posebno kod muškaraca, u smislu spremnosti za borbu- jer bez desne ruke i lijeve noge, u srednjem vijeku, muškarac je bio potpuno nesposoban. Desnom rukom se drži mač, a bez lijeve noge ne može ni da bude na konju.

CRKVA

26. *Heiliges Blechle*

„izraz čuđenja, zaprepaštenja“

U srednjem vijeku je harala velika glad. Građani su dobijali malu posudu „Blechle“, kako bi mogli da učestvuju u javnoj kuhinji. Mnoga mjesta nisu mogla da nahrane sve gladne, pa i one koji su dolazili iz daleka, te su zbog toga dijelili posude, kako bi se znalo ko može da dobije hranu. Nazvana je „svetom posudom“ jer su crkve i manastiri uočili ovu distribuciju hrane.

27. *etwas an die große Glocke hängen*

„nešto pričati okolo; nešto obznaniti“

Veliko crkveno zvono je pozivalo u srednjem vijeku na takozvano sudsko okupljanje (Gerichtsversammlung). Na takvim okupljanjima su se javno iznosile privatne svađe i javno bi se „napuhivale“. Ukoliko bi se čulo veliko zvono na crkvi, znalo se da se nešto novo desilo i da će se obznaniti.

28. *jemanden vom/ aus dem Sattel heben/werfen*

„nekoga smijeniti sa pozicije; nekoga pobijediti“

Ovaj izraz je nastao na turnirima na kojima su učestvovali vitezovi na konjima. Pobjeda bi bila, ukoliko bi jedan protivnik drugog kopljem oborio sa sedla.

29. *zu Kreuze kriechen*

„ponizno popustiti“

Izraz se odnosi na pokoru u srednjem vijeku, koja se izvršavala na Veliki petak, tako što se na koljenima puzalo do križa na oltaru. Korijen ovog pokora jeste čin iznuđene vjere i pokornosti.

30. *etwas/jemanden aus der Hand/ dem Ärmel/ dem Handgelenk schütteln/ zaubern*

„izvući nešto iz rukava“

U srednjem vijeku široki rukavi su bili moderni. Posebno se frazem odnosio na svećenike koji su se tako oblačili, a smatralo se da mogu držati duge propovijedi, jer su najvjerojatnije u tim širokim rukavima skrivali bilješke kao podsjetnik. Poslije su ovu vrstu mode koristili i čarobnjaci u svojim trikovima.

31. *alle/viele Wege führen nach Rom*

„svi putevi vode u Rim“

Ovaj izraz potječe iz srednjega vijeka i odnosi se na Rim, koji je bio središte katoličke crkve.

32. *etwas ist nicht der wahre Jakob*

„to nije to; to nije ono pravo, istinito“

Ovaj frazem se odnosi na Jakova (mlađeg), jednog od 12 apostola. Smatra se da je umro mučeničkom smrću u Jerusalemu. U srednjem vijeku je uživao veliko poštovanje. Smatralo se da su njegove kosti u Španiji, pa je gradić Santiago postao važno mjesto kršćanskih hodočasnika. A značenje frazema proizilazi iz činjenice da su u srednjem vijeku mnogo crkve u Evropi tvrdile da posjeduju kosti Jakova (mlađeg), kako bi privukle što više hodočasnika i njihovih donacija.

PLEMSTVO

33. *stinkreich sein*

„biti veoma bogat“

Plemići i vlastelini koji su se bavili proizvodnjom plavog praha, a koji je služio kao boja, smatrali su se vrlo bogatim i imućnim ljudima. Plavi prah se dobijao od biljaka koje su rasle na livadi, ali da bi se dobio tačan ton, smjesa se morala obogatiti urinom. Ta mješavina je užasno smrdila, pa je tako nastao izraz „biti smrdljivo bogat“ ili *stinkreich sein*.

34. *jemandem/einer Sache das Wasser reichen können*

„biti isto toliko dobar, kao i neko drugi“

U srednjem vijeku kada se jelo rukama u plemićkim domaćinstvima gostima su sluge dodavale vodu, kako bi mogli da operu ruke. One sluge, u hijerarhiji sluga, koje su plemiću mogle da dodaju vodu bile su iznad ostalih sluga. Tako je nastao izraz, doslovan prijevod: „moći nekom dodati vodu“.

35. *Alles in Butter!*

„sve je tip top“

Izraz je nastao u srednjem vijeku kao jedan od običaja bogatog sloja društva. Naime kada su plemići selili sa jednog dvora na drugi, onda su sve što je vrijedno (čaše, porculan itd) stavljali u maslac, kako se ne bi oštetilo, a kada bi kočije prolazile neravnim terenom, onda bi se postavilo odmah pitanje: „da li je sve u maslacu?“ (*Alles in Butter?*).

36. *das Geld zum Fenster werfen*

„bacati novac kroz prozor; živjeti raskalašeno“

Izraz je nastao u njemačkom gradu Regensburgu, gdje je car koji se narodu pokazivao na prozoru vijećnice bacao novčice kroz prozor. A s obzirom da je to bio novac od poreza kojeg su plaćali građani, čule su se izjave kao: on baca naš novac kroz prozor.

ISTRAŽIVANJA

Stara vijećnica u Regensburgu:

37. *etwas durch die Blume sagen*
„nekom nešto indirektno reći“

Ovaj frazem („reći nešto kroz cvijet“) se odnosi na običaje na dvoru u srednjem vijeku. Naime, radi se o udvaranju. Kada bi se neki plemić udvarao dami na dvoru, ona je imala dva izbora: da prihvati udvaranje i odgovori na isto riječima ili da odbije udvaranje, tako što mu pokloni cvijet. Ovo se odnosi na jezik cvijeća, da se odbijanje izrazi metaforički kroz cvijet.

38. *eine Frau/ein Mann von Welt*
„svjetski čovjek“

„svjetski čovjek“ je frazem koji se u srednjem vijeku odnosi na one ljude kojima su ovozemaljska dobra važnija od onozemaljskih. U srednjem vijeku se opis „svjetski čovjek“ koristi za one ljude koji nisu gradili karijeru u nekom duhovnom ili crkvenom zanimanju, nego isključivo na dvoru.

39. *die Wände haben Ohren*

„i zidovi imaju uši“

Kraljica Katarina Medici je u srednjem vijeku naložila da se u zidovima kraljevske palače Louvre naprave kanali, putem kojih bi mogla da prisluškuje svoje protivnike. Informacije do kojih je došla tim putem iskoristila je za Bartolomejsku noć, kada je (1572) ubijeno oko tri hiljade francuskih protestanata.

IZGLED

40. *wie Milch und Blut aussehen*

„izgledati lijepo“

Ovaj izraz koji doslovno preveden znači „izgledati kao mlijeko i krv“ je nastao kao percepcija ženske ljepote u srednjem vijeku, gdje se smatralo da je žena lijepa i zdrava, kada ima crvene obraze i usne, a bijelo lice, pa je simbol ljiljana i ruže čest u lirici srednjega vijeka.

ZANAT/OBRAZOVANJE

41. *jemandem das Fell/die Haut über die Ohren ziehen*

„nekom svući kožu; nekom načiniti štetu; nekog iskoristiti“

Ovaj frazem se odnosi na posao krznara u srednjem vijeku, koji ubijenoj životinji skida krzno preko glave.

42. *kein Schwein; keine Sau*

„niko; niko živ“

U srednjem vijeku samo mali broj ljudi je znao da čita i da piše. Oni ljudi koji su imali tu sposobnost, njom su zarađivali za život. Tako je u blizini Schleswiga živjela porodica Swien, koja je posjedovala sposobnost čitanja i pisanja. U situacijama, kada bi neki ljudi donijeli ispisani komad papira, sa kojim bi se

mučili i članovi porodice Swien zbog nečitkosti, kazalo bi se da je toliko nečitko da čak ni „Swien“ ne može da dekodira. „Swien“, pored toga što je prezime u sjevernom dijelu Njemačke, u njemačkom jeziku znači i „svinja“ (der Schwein).

43. die Katze im Sack kaufen

„kupiti mačka u vreći; biti prevaren; uzeti nešto, a ne provjeriti šta je to“

Na trgovima u srednjem vijeku znalo se dešavati da trgovci varaju, pa su tako često u vreću stavljali mačku/mačka umjesto neku skupocjeniju životinju. Onaj ko ne bi provjeravao, bio bi prevaren.

44. klappern gehört zum Handwerk

„reklama je dio biznisa; prednosti treba javno prezentirati“

U srednjem vijeku su trgovci skretali često pažnju, tako što su pravili buku zvečkom napravljenom od drveta. Na taj način su javno reklamirali sebe i usluge koje nude.

45. eine Schwalbe macht noch keinen Sommer

„jedna lasta ne čini proljeće“

Ova poslovice se koristi od srednjega vijeka, a došla je u njemački jezik kao basna grčkog pjeznika Ezopa: Mladić koji živi rasipničkim životom, ugledavši lastu pomislio je da dolaze topliji dani, te je i svoj posljednji kaput da za novac. Kada je pronašao lastu potpuno smrznutu od zime, počeo joj je prigovarati i optuživati je da je ona krivac za njegov bankrot.

Zaključak

Od 45 analiziranih frazema najfrekventniji su oni koji pripadaju konceptu ZAKONITOST (27%), gdje su za nastanak frazema poslužila okrutna kažnjavanja onih protiv kojih je vođen sudski postupak u srednjem vijeku. Slijede na drugom mjestu konceptualna polja CRKVA i PLEMSTVO (zajedno čine 32% od ukupnog broja). Konceptualno polje PLEMSTVO bilježi frazeme koji su nastali kao rezultat života na dvoru, fokusa na materijalno, dok koncept CRKVA sadrži

frazeme koji opisuju crkveni život u srednjem vijeku. Slijedi koncept VITEŠTVO (13%) sa frazemima koji su nastali kao priče iz života vitezova- njihove borbe, odijela koja su nosili i sl. Ostala konceptualna polja čine tek 28% od ukupnog broja ekscerpiranih primjera. Pa je i frazeologija nastala u srednjem vijeku dokaz da je glavni gospodarski sistem ovog doba feudalizam, a pogled čovjeka na svijet je u potpunosti oblikovalo katoličanstvo, dok su „viši“ staleži imali i viteštvo kao skup etičkih pravila. Zanimljivo je da su frazemi koji se odnose na obrazovanje isticali one koji su znali pisati, a nisu pripadali visokom sloju, te se frazemi koji pripadaju konceptu OBIČAJ uvijek vežu za običaje i pravila za stolom tokom obroka.

EINFLUSS DES MITTELALTERS AUF DIE DEUTSCHE PHRASEOLOGIE

ZUSAMMENFASSUNG

Obwohl Phraseologie eine sehr junge linguistische Disziplin ist, die sich erst Ende des 20. Jahrhunderts etabliert hat, ist eine große Anzahl von deutschen Phrasemen, die auch heute verwendet werden, im Mittelalter entstanden. Dieser Artikel wird sich gerade mit dem Einfluss des Mittelalters auf die deutsche Phraseologie beschäftigen. Es werden die häufigsten Phraseme analysiert, die im Mittelalter entstanden sind und heute noch verwendet werden, ihre Entstehung, als auch ihre Semantik.

Schlüsselwörter: Phraseologie, Mittelalter, deutsche Sprache, Semantik, Etymologie

Literatura

Rječnici:

1. Duden (2002): *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, Mannheim / Leipzig / Wien/Zürich, Dudenverlag.

ISTRAŽIVANJA

2. Duden (2006): *Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich, Dudenverlag.
3. Hansen-Kokoruš, Renate... (et al.) (2005): *Deutsch-kroatisches Universalwörterbuch. Njemačko- hrvatski univerzalni rječnik*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
4. Lutz, Röhrich (2001): *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* Band 1, A-Dutzend

Stručna literatura:

5. Fleischer, Wolfgang (1997): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
6. Burger, Harald (2003): *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 2. überarbeitete Auflage. Berlin: Erich Schmidt.
7. Hasanica, Memnuna/ Prndelj-Šator, Belma (2017): *Phraseologie*, Zenica.

Anisa Trbonja-Omanić

VALENZSTRUKTUR DER KAUSATIVKONSTRUKTION „LASSEN + INFINITIV“ UND IHRER ÄQUIVALENTE IM BOSNISCHEN

ABSTRACT

In diesem Beitrag wird es darum gehen, die analytischen Kausativkonstruktionen *lassen + Infinitiv* im Deutschen und ihre entsprechenden Äquivalente im Bosnischen zu beschreiben und zu untersuchen. Zuerst wird der Begriff der analytischen Kausativkonstruktion definiert und dann wird die Kausativkonstruktion *lassen + Infinitiv* anhand der Sekundärliteratur und des untersuchten Korpus detaillierter beschrieben. Im nächsten Kapitel werden ihre entsprechenden Äquivalente im Bosnischen dargestellt.

Der nächste Schritt wird sich auf dem valenztheoretischen basierenden Ansatz und der syntakto-semantic Valenzanalyse basieren. Alle dem untersuchten Korpus entnommenen Beispiele, sowohl deutsche als auch bosnische, werden auf ihre Valenzstruktur hin untersucht, wobei alle Ebenen der Verbvalenz in Betracht gezogen werden.

Zum Schluss werden die analytischen Konstruktionen in beiden Sprachen miteinander verglichen, damit dann Ähnlichkeiten und Unterschiede hervorgehoben werden.

Schlüsselwörter: Kausativität, Kausativkonstruktion, Valenz, Kausator, Kausatum

Kausativkonstruktion

Kosta¹ definiert kausative Konstruktionen als sprachliche Ausdrücke, die eine komplexe Situation beschreiben, die aus zwei Komponenten besteht (Comrie 1989: 165-166; Song 2001:256-259): (i) dem kausierenden Ereignis (CAUSER), in dem der CAUSER (Verursacher / Kausator) etwas initiiert oder verursacht und (ii) dem kausierten Ereignis / Kausatum (CAUSEE), bei dem der CAUSEE eine Handlung ausführt oder einem Zustandswechsel unterliegt als Ergebnis der durch den CAUSER verursachten oder initiierten Handlung.

Koo (1997: 34-35) definiert Kausativ und Kausativkonstruktion durch Charakterisierung der kausativen Situation, die aus zwei Situationen bestehen, einer verursachenden und einer resultierenden, bzw. verursachten. Jede kausative Situation setzt zwei Partizipanten voraus, eine Person, die eine Handlung veranlasst, der als Kausator bzw. Veranlasser bezeichnet wird, und eine Person, die die veranlasste Handlung ausführt, einen Ausführenden. „Der Kausator bzw. causer bezeichnet denjenigen, der eine Situation kontrolliert, indem er eine Handlung verursacht oder veranlasst.“ „Das Kausatum bzw. causee bezeichnet denjenigen, der beeinflusst wird und von der Handlung betroffen ist.“² Weiterhin behauptet er, dass die grammatische Kategorie Kausativ dann eine verbale Kategorie ist, durch die sich Kausation sprachlich manifestiert (vgl. Koo, 1997: 36).

Analytische Kausativkonstruktion

Analytische Kausativkonstruktionen sind alle sprachlichen Konstruktionen, bei denen die Teilsituationen S1 und S2 getrennt kodiert werden, wobei sie in gewissem Maße grammatikalisiert sind (vgl. Bilandžija, 2013:3). Darunter wird eine komplexe Kausativkonstruktion verstanden, die eine Verbalphrase beinhaltet, in der die Kausation mit einem kausativen Hilfsverb unbedingt ausgedrückt wird, und der verursachte Zustand (S2) in Form einer obligatorischen Ergänzung kodiert wird (Bilandžija, 2013:3). Auf Grund der

1 <https://lists.univie.ac.at/pipermail/slalistik/attachments/20091001/6d11a3b3/attachment.pdf>

2 <http://www.glottopedia.org/index.php/Kausativ#Kausativarten>

Struktur von Ergänzungen unterscheidet Bilandžija (2013) drei wesentliche Untertypen von Kausativen, die solch ein unselbstständiges Hilfsverb verlangen, u.z.: Kausativ mit Infinitivphrase, Kausativ mit Nominalphrase und Kausativ mit einer Präpositionalphrase. Kessel/Reimann (2005: 42) zählen zu den Kausativverben *lassen, machen, heißen + Infinitiv*.

Analytische Kausativkonstruktion *lassen + Infinitiv*

Die Konstruktion *lassen + Infinitiv* wird im heutigen Deutsch zum Ausdruck der Kausativität³ sehr produktiv eingesetzt. Das Verb *lassen* gehört zu den Infinitivverben (vgl. Engel 2004: 258, Helbig/Schenkel, 1991: 264f), die als Nebenverben infinite Verbkomplexe regieren, bzw. Infinitivkonstruktionen. Die meisten Infinitivverben haben eine andere Subjektsgröße als das abhängige (infinite) Verb und binden an sich Infinitive ohne zu (vgl. Djordjević, 1983: 92).

Das Verb *lassen* hat nach Engel (2004: 261) die Bedeutung 'veranlassen' oder 'zulassen'. In der ersten Bedeutung kann es nur Verben regieren, die ein willentliches Tun bezeichnen. Was die zweite Bedeutung betrifft, behauptet Engel, dass es beliebige abhängige Verben fordert. Das Subjekt vom Infinitivverb und abhängigem Verb ist unterschiedlich. Das zweite Subjekt hat gewöhnlich den Ausdruck einer Akkusativphrase, wie in *Hugo ließ seinen Assistenten den Saal ausräumen.* oder *Lass ihn doch doch so schlafen!*

Auch Đorđević (1983:98-109) erwähnt, dass das Verb *lassen* mehrere Verwendungsweisen und unterschiedliche Bedeutungen aufweist und dass auch eine kausative⁴ Bedeutung vorkommt. In Anlehnung an Koo (1997) sprechen wir von einer Kausativkonstruktion, wenn sie sich mit *veranlassen*, bzw. *zulassen* und *belassen* paraphrasieren lässt:

- *Ich ließ mir Kaffee und Kuchen bringen und fing an, die Zeitung zu lesen.*
- *Obwohl ich eigentlich Bier und Gulaschsuppe bestellt hatte, ließ ich mir Kaffee und Kuchen hinstellen.*

3 Unter Kausativität wird verstanden, dass ein Vorgang durch jemanden oder etwas verursacht wird (vgl. Schumacher 1986: 17), der nicht unbedingt mit Absicht geschehen muss und dessen Kausator mit dem semantischen Merkmal [+ belebt] versehen ist.

4 'veranlassen, dass etwas geschieht; einen Auftrag geben, dass etwas getan wird'

- *Ich ließ Kaffee und Kuchen stehen und ging aus dem Lokal.*⁵

Wenn der Referent des Subjekts vom Verb *lassen* das Vorkommen der vom Basisverb bezeichneten Situation „veranlasst“ oder „zulässt“, sprechen wir vom kausativen *lassen*.

Wenn der Referent des Subjekts auf das Vorkommen der vom Basisverbs bezeichneten Situation keinen direkten Einfluss nimmt, ist die Rede vom „nicht-kausativen“ *lassen*. Koo (1997: 41-42) betont auch, dass „bei kausativem [] *lassen* die durch *lassen* bezeichnete Situation nicht später als die durch den Infinitiv bezeichneten Situation statt[findet].

Koo (1997: 41-43) beschreibt Eigenschaften des Verbs *lassen*:

- Das kausative *lassen* gebraucht das Partizip Perfekt im Perfekt mit *haben*.
[...] und **habe** alles ein Jahr **ruhen lassen**“, [...]. (Karahasan, *Der nächtliche Rat*, 2006: 92)
- Das kausative *lassen* ist modifizierbar mit temporalen punktuellen und instrumentalen Adverbien.
Er hat plötzlich sein Radio spielen lassen.
Durch Auswechseln der Sicherung hat er das Radio wieder spielen lassen.
- Beim kausativen *lassen* kann der Agens implizit bleiben und beim nicht-kausativen muss er ausgedrückt werden.
  - a) *Ich habe die Wand streichen lassen.*
  - b) *Ich habe ihn die Wand streichen gelassen/lassen.*
- Bei der Übereinstimmung des Präpositionalobjekts und des Satzsubjekts regiert das kausative *lassen* ein Reflexivpronomen, während das nicht der Fall beim nicht-kausativen *lassen* ist.
  - a) *Weil ihn das mordsmäßig ärgerte, hat er sie nie wieder über sich /*ihn reden lassen/*gelassen.*
  - b) *Obwohl es ihn ärgerte, hat er sie ruhig weiter über *sich/ihn reden gelassen/lassen.*
- Beim kausativen *lassen* ist der Passivgebrauch unmöglich, z.B.:
  - a) **Kaffee und Kuchen werden von uns bringen gelassen.*
  - b) **Er wurde holen gelassen.*

5 Alle Belege, die ohne Quelle angeführt sind, stammen aus Koo (1997).

Äquivalente der analytischen Kausativkonstruktion *lassen* + *Infinitiv* im Bosnischen

Als Übersetzungsäquivalente der analytischen Kausativkonstruktion *lassen* + *Infinitiv*, treten im Bosnischen, Kroatischen, Serbischen meistens Vollverben, wie *narediti* (*zapovijediti*), *dati*, *naložiti*, (*iz*)*dati nalog*, die an sich einen *dass*-Satz mit dem Verb im Präsens und der entsprechenden Nominativergänzung, also dem „Subjekt“ binden, und transitive Vollverben mit einem Akkusativobjekt.

Wenn man den Agens, den Ausführenden, nicht nennen will, dann kommt das Vollverb in der unpersönlichen Form vor (vgl. *narediću da te odvedu u zatvor*). Wenn aber im Deutschen eine Passivkonstruktion mit *lassen* vorkommt, dann werden sie ins Bosnische, Kroatische, Serbische mit einer Konstruktion *se* + *Präsens eines Vollverbs* übertragen (vgl. Djordjević, 1983: 99):

dao je da im se opervaze grobovi
naredila je da se spale kuće nacista
daću da mi se sašije odelo.

Deutsche analytische Kausativkonstruktionen mit *lassen* werden aber häufig mit einem Vollverb mit identischer oder sehr ähnlicher lexikalischer Wurzel übersetzt, aber ohne kausative/faktitive Bedeutung. Das wären meistens Transitivverben, die eine Handlung bezeichnen, die das „Subjekt“ des Satzes veranlasst, aber nicht selber ausführt. Oft ist der wahre Ausführer unbekannt und wir bekommen den Eindruck, als ob die Handlung das Subjekt selbst ausführe:

Ich habe mir das besorgen lassen.
 „Ja sam to nabavio (preko nekog).“

Žagar Szentesi/Novosel (2011: 242) betonen, dass die Übersetzungsart Vollverb + Akkusativobjekt dominierte, wo im deutschen Satz ein kausatives Verb mit Akkusativobjekt vorkam (*bewegen*, *belüften*, u.a.), und dass die Übersetzer am wenigsten die analytische Konstruktion *dati* + *Infinitiv* benutzten, weil der Satz vereinfacht wird und sie im Kroatischen selten gebraucht werden. Es geht dabei um die vermittelnde Handlungsausführung (das Subjekt veranlasst bewusst einen anderen Aktanten, etwas auszuführen (*Gdje mogu dati očistiti vuneni tepih?* (*'sam ga ne mogu očistiti'*)).

Die analytische Kausativkonstruktion mit dem Verb *dati* regiert am häufigsten einen Nebensatz mit der Subjunktion *da* und dem Verb im Präsens, aber auch mit dem Infinitiv eines anderen Verbs (vgl. Žagar-Szentesi, 2011), also *dati* + *Infinitiv* im Kroatischen.

Analytische Kausativkonstruktion *dati* + *da*-Satz

Die deutsche Konstruktion *lassen* + *Infinitiv* lässt sich mit der Konstruktion *dati* + *da* + *Präsens eines anderen Verbs* ins Bosnische übersetzen (vgl. Djordjević 1983).

[...], *kome je Dah **dao da očita stonu molitvu***, [...]. (Grass, Susret u Telkteu, 2000: 38)

[...] *davale su da im se u čisto prepisu njihove preporuke kako bi ih mogle ponuditi na uvid*. (Walser, Djeca Tannerovih, 2010: 228)

Analytische Kausativkonstruktion *dati* + *infinitiv*

Die deutsche analytische Kausativkonstruktion *lassen* + *Infinitiv* wird auch mit *dati* und dem Infinitiv eines anderen Verbs (vgl. Žagar-Szentesi 2011) ins Bosnische, Kroatische übertragen. In unserem Korpus fanden wir Belege dieser Konstruktion:

*Kako **bi se** takozvani prirodni jezik, [...], krepkijim prismokom **dao bolje zasititi***, [...]. (Grass, Susret u Telkteu, 2000: 27)

*Istina je da se on, Musa, **nije dao uvući u vlast*** [...]. (Karahasan, *Noćno vijeće*, 2007: 132)

Valenz

Im Duden (2009: 776) wird unter Valenz⁶ die Eigenschaft eines Wortes verstanden, Ergänzungen zu fordern (oder zu verlangen). Valenz bedeutet aber auch Wertigkeit, d.h. dass Wörter, die eine, zwei oder drei⁷ Ergänzungen

6 Diese Valenz wird auch syntaktisch-semantische Valenz.

7 Die Behauptung, dass es vier- oder mehr als vierwertige Verben gibt, ist umstritten.

fordern, als ein-, zwei- bzw. dreiwertig bezeichnet werden. Hoffmann (2009: 864) definiert die Valenz des Verbs als eine in der Verbsemantik angelegte Szene, „denn wie in einem Drehbuch sind in der Semantik eines Verbs die Rollen für die Mitspieler mitangelegt“. Man unterscheidet zwischen valenzgebundenen Mitspielern (Ergänzungen, oft auch als Komplemente bezeichnet) von nicht valenzgebundenen Bestandteilen (freien Angaben, Supplementen).

Es gibt drei Ebenen der Valenz (vgl. Hoffmann, 2009: 868), u.z. logische, semantische und syntaktische Valenz. Unter der logischen Valenz wird verstanden, dass das Prädikat, bzw. das Verb als Basis die Anzahl der Ergänzungen vorgibt. Semantische Valenz bestimmt, dass den Argumenten der vom Verb festgelegten Relation gemäße semantische Rollen zukommen müssen. Außerdem werden die Merkmale des selektierten Arguments von der Verbsemantik mitbestimmt. „Syntaktische Valenz ist die syntaktische Realisierung / Kodierung der Argumentstruktur und ihrer semantischen Rollen durch Aktanten / Ergänzungen. Die Ergänzungen entsprechen syntaktisch den Argumenten.“ (Hoffmann, 2009)

Die Valenz eines Verbes kann sich aber auch ändern (Valenzänderung), so dass wir dann von Valenzreduktion⁸ und Valenzerweiterung⁹ sprechen.

Valenzänderung

Zur Valenzerweiterung kommt es bei den Kausativa, bzw. bei den analytischen Kausativkonstruktionen. Hier geht es also um Kausativierung, einen valenzhebenden Mechanismus, wenn ein neues Argument hinzugefügt wird. „Dieses neue Argument ist der Kausator; er fungiert syntaktisch als Subjekt und trägt semantisch die Rolle des Agens. Der Kausator bzw. causer bezeichnet denjenigen, der eine Situation kontrolliert, indem er eine Handlung verursacht oder veranlasst. Das Kausatum bzw. causee bezeichnet denjenigen, der beeinflusst wird und von der Handlung betroffen ist.“¹⁰

8 Die Valenz nimmt ab.

9 Die Valenz nimmt zu.

10 <http://www.glottopedia.org/index.php/Kausativ#Kausativarten>

Kessel/ Reimann (2005:42) beschreibt, dass es zur Valenzerhöhung kommt, wenn man Verben mit bestimmten Verben (z. B. kausativen oder Empfindungsverben) kombiniert, d.h. dass es zu einer Kombination der Valenz zweier Verben kommt.

Valenzstruktur der analytischen Kausativkonstruktion *lassen + Infinitiv*

Bei unserer Analyse, die auf dem valenztheoretischen Ansatz und der syntakto-semantic Valenzanalyse basierte, stellten wir nach Kotůlková (2010) einige Interpretationstypen von diesen Konstruktionen fest, u.z.:

- den ersten, der bezeichnet, dass eine Person veranlasst, dass eine andere Person eine Handlung ausführt,
- den zweiten, der bezeichnet, dass eine Person zulässt / verhindert, dass eine andere Person eine Handlung ausführt, und
- den dritten, der bezeichnet, dass etwas ist die Ursache / der Grund für einen Zustand / eine Handlung ist.

Typ I: ‘eine Person veranlasst, dass eine andere Person eine Handlung ausführt’

Valenzstruktur 1

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = belebtes Agens mit Initiative

E_{Akk} = belebtes Patiens ohne Initiative

V = intransitives Handlungsverb im Infinitiv

[...], *brigitte soll heinz am langen zügel gehen lassen*, [...]. (Jelinek, Die Liebhaberinnen, 2010: 72)

In dieser Satzstruktur geht es darum, dass der Veranlasser, bzw. der Kausator veranlasst, dass das belebte Patiens, das Kausatum, eine Handlung ausführt. Beide Partizipanten, Kausator und Kausatum, sind belebt. Hier geht es um eine typische AcI-Struktur. Das Infinitivverb *lassen* regiert einen Akkusativ und einen Infinitiv. Da das Infinitivverb intransitiv ist, kommt hier nur eine Akkusativ-Ergänzung vor.

Typ I: ‘eine Person veranlasst, dass eine andere Person eine Handlung ausführt’

Valenzstruktur 2

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = belebtes Agens mit Initiative

E_{Akk} = belebtes Agens ohne Initiative

E_{Akk} = unbelebtes Patiens

V = transitives Handlungsverb im Infinitiv

[...], **die ihn bald seine freude und sein leid vergessen lassen soll.** (Jelinek, *Die Liebhaberinnen*, 2010: 112)

[...], aber **Wahn und Übermüdung lassen sie mich nicht sehen;** [...]. (Karahasan, *Der östliche Diwan*, 1994: 134)

Auch **das Messer lasse ich lieber meinen Vater oder meine Onkel führen.** (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 43)

Schneiderinnen ließ ich den Stoff befühlen, [...]. (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 131)

[...], und **wir ließen die nächste Partie Nena Fatima gewinnen.** (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 35)

Wenn wir ein transitives Verb im Infinitiv haben, dann haben wir in einer Kausativkonstruktion meistens zwei Akkusativergänzungen, wobei die erste belebtes Kausatum und die zweite unbelebtes Patiens darstellt. Diese Konstruktionen besagen, dass eine Person, also der Kausator, veranlasst, dass eine zweite Person, das Kausatum, bzw. das Subjekt des Basisverbs, z.B. führen, gewinnen, u.a. die Handlung ausführt. Das Subjekt des Basisverbs wird zur Akkusativergänzung in der Kausativkonstruktion und das Akkusativobjekt des Basisverbs behält seine Ausdrucksform.

Das Kausatum kommt gewöhnlich als Akkusativphrase vor, unabhängig davon, ob der Infinitiv transitiv oder intransitiv ist. Nach Uglane (zit. nach Koo, 1997:49) wird das Kausatum häufiger mit zwei Akkusativergänzungen als mit einer *von*-Phrase ausgedrückt.

Typ I: 'eine Person veranlasst, dass eine andere Person eine Handlung ausführt'

Valenzstruktur 3

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - E_{\text{Prp (von/durch)}} - V$
 E_{Nom} = belebtes Agens mit Initiative
 E_{Akk} = unbelebtes Patiens ohne Initiative
 $E_{\text{Prp (von/durch)}}$ = belebtes Patiens
V = transitives Handlungsverb im Infinitiv

[...] oder **laß sie von einem Vertrauenswürdigen** vor Neugierigen oder zweifelhaften Gestalten **hüten**, vor Eindringlingen und auch vor Freunden. (Karahasan, Der östliche Diwan, 1994: 80)

Gut, **laß ihn** grundsätzlich **von Bakir verhören**, [...]. (Karahasan, Der östliche Diwan, 1994: 452)

[...], **die Hedwig** aus zusammengerafften Stoffresten **von armen Zuchthäuserln hatte verfertigen lassen**, [...]. (Walser, Geschwister Tanner, 2005:144)

Liebhaberinnen, 2010: 127)

[...], sondern **ließen sie durch besondere Botenläufer** unter den Leuten der Stadt **verkaufen**. (Walser, :121)

Owohl das Kausatum gewöhnlich als Akkusativphrase, Akkusativergänzung in einer Kausativkonstruktion vorkommt, gibt es in unserem Korpus genügend Belege dafür, dass es auch mit einer *von-* oder *durch-*Phrase ausgedrückt werden kann. Nach Koo (1997: 47 f.) ist die *von-/durch-*Phrase bei intransitivem Basisverb in der Regel unmöglich.

Das erklärt Comrie (1981) (zit. nach Koo, 1997:48) mit Hilfe der Hierarchie der grammatischen Funktionen (Subjekt > direktes Objekt > indirektes Objekt > Adjunkt > ...) und dem Prinzip, dass das Subjekt des Basisverbs auf die nächste niedrigere freie Position verlegt wird. In manchen Sprachen, das Deutsche eingeschlossen, kann das Subjekt auf die niedrigere unbesetzte Hierarchieposition verschoben werden, das „extended demotion“ genannt wird.

Bei trivalenten Verben hat das Kausatum die Form einer „oblique-Phrase“. Dasselbe erklärt Lehmann mit der Demotion, einer Strategie, nach der „das Subjekt des Basisverbs die Stufen der Hierarchie der syntaktischen Funktionen hinunter demoviert wird, und zwar auf den ersten Platz, den die Valenz des Basisverbs ihm frei läßt“. Wenn das Basisverb trivalent ist, kann man das untergeordnete Agens, bzw. das Kausatum nicht mehr in der Valenz unterbringen, denn die nächstniedrige Stufe in der Hierarchie ist das Adjunkt, das strukturell wie das Agens der Passivkonstruktion behandelt wird.¹¹

Typ I: ‘eine Person veranlasst, dass eine andere Person eine Handlung ausführt’

Valenzstruktur 4

E_{Nom} - V_{Inf} - E_{Akk} - V

E_{Nom} = belebtes Agens mit Intention

E_{Akk} = unbelebtes Patiens ohne Intention

V = intransitives Handlungsverb im Infinitiv

Simon ließ seinen Kopf hängen und [...]. (Walser, *Geschwister Tanner*, 2005: 38)

Er ließ den Strauß fallen, die Tasche auf den Strauß. (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammofon repariert*, 2006:63)

Da es hier um ein intransitives Handlungsverb geht, gibt es in der Kausativkonstruktion nur eine Akkusativergänzung. Die Akkusativergänzung ist aber unbelebt, ohne Intention und kann die Handlung nicht ausführen. Die Initiative hat nur der Kausator, der die Handlung auch ausführt. Dieser Satz könnte paraphrasiert werden mit den entsprechenden morphologischen Kausativa, *hängen* und *fällen*.

11 http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/morph_syn/index.html?http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/morph_syn/kausation.php

Typ II: ‘eine Person veranlasst, dass eine Handlung ausgeführt wird’

Valenzstruktur 5

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = belebtes Agens mit Intention

E_{Akk} = unbelebtes Patiens

V = intransitives Handlungsverb im Infinitiv

[...], *aber er ließ sofort*, [...], *ein Schreiben an alle umliegenden Notare ergehen*, [...]. (Walser, Geschwister Tanner, 2005: 137)

In dieser Kausativkonstruktion veranlasst eine Person, dass eine Handlung ausgeführt wird, denn das Basisverb ist intransitiv und sein Subjekt wurde zur Akkusativergänzung der Kausativkonstruktion, ist aber unbelebtes Patiens, ohne Intention.

Man könnte diesen Satz folgenderweise paraphrasieren:

Er veranlasste es - Ein Schreiben erging an alle umliegenden Notare.

Typ II: ‘eine Person veranlasst, dass eine Handlung ausgeführt wird’

Valenzstruktur 6

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = belebtes Agens mit Intention

E_{Akk} = belebtes Patiens der Infinitivhandlung ohne Intention

V = transitives Handlungsverb im Infinitiv

[...] *wir lassen dich rufen*, [...]. (Karahasan, *Der nächtliche Rat*, 2006: 79)

Du *läßt ihn zwar überwachen*, [...], *aber du verhaftest ihn nicht und* [...]. (Karahasan, *Der nächtliche Rat*, 2006:272)

Ich *könnte dich jetzt in die Festung abführen lassen*, [...]. (Karahasan, *Der östliche Diwan*, 1994:245)

Obwohl die Verben *rufen*, *überwachen*, *abführen* transitiv und zweiwertig sind, haben sie in den Kausativkonstruktionen nur eine Akkusativergänzung.

Das Agens des Basisverbs, bzw. die Person, die diese Handlung vollzogen hat, wird nicht ausgedrückt und ist aus dem Kontext erschließbar. Der Kausator und das Kausatum haben das semantische Merkmal [+ belebt], wobei der Kausator veranlasst, dass jemand die Handlung vollzieht. Was ihre Initiativen betrifft, so lässt sich bemerken, dass der Kausator im Gegensatz zum Kausatum Initiative hat, denn das Kausatum handelt gegen seinen Willen. Diese Konstruktion kann paraphrasiert werden: Wir veranlassen – Du wirst gerufen.

Typ III: ‘eine Person lässt zu / verhindert, dass eine Person eine Handlung ausführt’

Valenzstruktur 7

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = belebtes Agens mit Intention

E_{Akk} = belebtes Agens der Infinitivhandlung mit Intention

V = intransitives Handlungsverb

*endlich **läßt man paula** endgültig nach hause **gehen**.* (Jelinek, *Die Liebhaberinnen*, 2010: 113)

***asthma**, der stiefvatta, [...], **läßt die beiden klapprigen weiber funktionieren**, [...].* (Jelinek, *Die Liebhaberinnen*, 2010:77)

*Sie **ließ ihn nicht weitergehen**, [...].* (Walser, *Geschwister Tanner*, 2005:58)
 [...], *wo **man eine der Figuren sprechen läßt**, [...].* (Walser, *Geschwister Tanner*, 2005: 143)

*[...], warum **lässt man auch noch die Erinnerung an Opa Rafik vereinsamen?*** (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006:18)

*[...], **lassen Sie mich ausreden**.* (Walser, *Geschwister Tanner*, 2005:15)

Bei diesen Konstruktionen sind beide Partizipanten belebt und handeln mit Intention, aber diesmal ist die Intention des Kausatums größer als des Kausators und in diesem Falle kann der *Kausator* die Handlung nur zulassen. Sie können mit *zulassen, dass ...* paraphrasiert werden. Das Kausatum steht hier im Vordergrund, so dass er normalerweise nicht weggelassen wird.

Typ IV: ‘etwas ist die Ursache / der Grund für einen Zustand / eine Handlung’

Valenzstruktur 8

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = unbelebte Origo als Ursache

E_{Akk} = unbelebtes Patiens

V = Handlungsverb

wenn der postautobus sein zeichen **ertönen läßt**, [...]. (Jelinek, *Die Liebhaberinnen*, 2010:78)

[...], die ihr Laub **fallen ließen**, [...]. (Walser, *Geschwister Tanner*, 2005:109)

[...] und ein Zittern **ließ** ihre klare, leise Stimme **erheben**. (Walser, *Geschwister Tanner*, 2005: 223)

[...], wie der Wind die Blätter **erzittern lassen**. (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 250)

die dankbarkeit **läßt** keine freude **aufkommen**. (Jelinek, *Die Liebhaberinnen*, 2010: 131)

[...], daß **sie ihre starken Äste** herrlich zur Erde **niederhängen ließen**. (Walser, *Geschwister Tanner*, 2005: 129)

der Schmerz **läßt** alles **vertragen**, [...]. (Karahasan, *Der östliche Diwan*, 1994: 105)

Bei diesen Strukturen ist das Subjekt unbelebt, d.h., dass es keine Intention haben kann, bzw. keinen direkten Einfluss auf die Handlung. *Der Schmerz / Die Dankbarkeit* sind die Ursachen dafür, dass *vertragen* werden kann, bzw. dass keine Freude *aufkommen* kann. Hier geht es nicht um eine komplexe kaustive Situation, die aus zwei Teilsituationen besteht, aber trotzdem können diese Strukturen kausativ gedeutet werden. Diese Kausativkonstruktionen können mit *wegen ...* oder *durch....* paraphrasiert werden. Entsprechende Paraphrase lautet z.B. *Durch Schmerz trägt man alles.*

Typ IV: ‘etwas ist die Ursache / der Grund für einen Zustand / eine Handlung’

Valenzstruktur 9

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = unbelebte Origo als Ursache

E_{Akk} = belebtes Patiens

V = Handlungsverb

[...], *sein Aufschrei danach **ließ** dutzende Vögel aus dem Wald **aufstieben**.*
(Stanišić, *Wie der Soldat das Grammofon repariert*, 2006: 255)

Wenn der Kausator das semantische Mermal „belebt“ hat, bedeutet das, dass das Subjekt keine Intention hat. Diese Konstruktionen können mit einer *wegen*-Phrase ..., bzw. *durch*-Phrase ... paraphrasiert werden und bezeichnen Ursache, bzw. Mittel zur Handlung.

Typ IV: ‘etwas ist die Ursache / der Grund für einen Zustand / eine Handlung’

Valenzstruktur 10

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = belebtes Agens mit Intention

E_{Akk} = belebtes Patiens der Infinitivhandlung, referenzidentisch mit Subjekt von Vinf

$E_{\text{Prp (von)}}$ = unbelebtes Agens der Infinitivhandlung

V = transitives Handlungsverb

*Kamenko und ich **ließen uns vom Lied** gleichermaßen **ablenken**, [...].*
(Stanišić, *Wie der Soldat das Grammofon repariert*, 2006:51)

Bei dieser Struktur liegt eine Kausation der Ursache vor. Das belebte Agens, der Kausator, und das belebte Agens der Infinitivhandlung sind identisch und das Kausatum ist durch eine *von*-Phrase ausgedrückt und kann mit *aufgrund...* bzw. *wegen* ... paraphrasiert werden. Das Kausatum steht hier im Vordergrund, so dass er normalerweise nicht weggelassen wird.

Valenzstrukturen von Übersetzungsäquivalenten im Bosnischen

Typ I 'veranlassen, dass eine Person eine Handlung ausführt'

Valenzstruktur 1

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Dat}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = belebtes Agens mit Intention

E_{Dat} = Experiencer

E_{Akk} = als Objektsatz realisiert

V = Handlungsverb

[...], *kome je Dah dao da očita stonu molitvu*, [...] (Grass, Susret u Telkteu, 2000: 38)

Ali ako ga oslobađaš i daješ mu da se osamostali, [...]. (Karahasan, Istočni Diwan, 2007: 261)

Diese Kausativkonstruktion besteht also aus dem Verb *dati*, seiner Nominativ-Ergänzung und Dativ-Ergänzung und einem *da*-Nebensatz. Dieses Dativobjekt hat dann im Nebensatz die Rolle des Agens. Bei diesen Kausativkonstruktionen ist der Kausator belebt und veranlasst eine Person, die Rolle des Experiencers hat, dass sie eine Handlung ausführt. Diese Person, das Kausatum, hat also zwei Rollen. Belege mit Dativobjekt sind auch im Deutschen selten, aber Koo (1997: 162) erwähnt einige ältere Belege mit indirektem Objekt als Ausdrucksvariante für das Kausatum, u.z. bei Basisverben wie empfinden, erleben, erraten, fühlen, sehen, wissen belegt.

Typ I 'veranlassen, dass eine Person eine Handlung ausführt'

Valenzstruktur 2

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = belebtes Agens

E_{akk} = belebtes Agens, identisch mit Agens des Nebensatzes

E_{akk} = als Objektsatz realisiert

V = Handlungsverb

[...] *i da ga **dadu da izuči neki težak zanat kao što je, naprimjer, mehaničar ili bravar.*** (Walser, Djeca Tannerovih, 2010: 197)

Diese Kausativkonstruktion besteht aus dem Verb *dati*, seiner Nominativ-Ergänzung und Akkusativ-Ergänzung und einem *da*-Nebensatz. Dieses Akkusativobjekt hat dann im Nebensatz die Rolle des Agens. Man könnte diese Konstruktion paraphrasieren mit: jemanden veranlassen, dass er eine Handlung ausführt.

Typ I 'veranlassen, dass eine Person eine Handlung ausführt'

Valenzstruktur 3

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - E_{\text{Prp}}$

E_{Nom} = belebtes Agens

E_{Akk} = belebtes Agens

E_{Prp} =

[...]; *a **on će ih, sve odreda, i one mlađene i ove od starosti zanemogle, uskoro na pečatanje dati.*** (Grass, Susret u Telkteu, 2000:41)

Hier kommt keine AcI-Konstruktion vor, denn wir haben keinen Infinitiv als Ergänzung von *lassen*, denn *lassen* erfordert in diesem Beispiel eine Nominativ-Ergänzung, eine Akkusativ-Ergänzung und eine Präpositionalphrase mit *na*. Dieser Satz könnte paraphrasiert werden auf folgende Weise: *on će ih dati da oni pečate* 'Er wird sie stempeln lassen'. = Er wird sie veranlassen, dass sie eine Handlung ausführen.

Typ II 'eine Person lässt zu, dass eine Person eine Handlung ausführt'

Valenzstruktur 4

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - E_{\text{Akk}} - V$

E_{Nom} = belebtes Agens

E_{Akk} = als Objektsatz realisiert

V = Handlungsverb

*Ne **dam da mi više serviraju ustaške pjesme i tursko zavijanje!*** (Stanišić, Kako vojnik popravlja gramofon, 2009:47)

*Ne ispuštam Lijepu iz očiju, neću **dopustiti da joj se ikad više nešto desi.*** (Saša Stanišić, Kako vojnik popravlja gramofon, 2009:208)

*I on **pusti da ga na miran način izbace na mračni sokak.*** (Walser, Djeca Tannerovih, 2010:207)

*Kalifje ovaj put **pustio da radiš njegov posao i uređuješ ono što je njegova briga,*** [...] (Karahasan, Istočni Diwan, 2007:16)

Diese Kausativkonstruktionen bestehen aus dem Verb *dati / pustiti* und einem Nebensatz, der die Rolle des Akkusativobjekts hat. Das Agens des Nebensatz kann, aber muss nicht identisch mit der Nominativergänzung des Verbs, bzw. Kausator, *dati/pustiti*. Diese Kausativkonstruktion kann parahrsasiert werden mit: 'zulassen einer Person, dass eine Handlung ausgeführt wird'.

Typ II 'eine Person lässt einer Person zu, dass sie eine Handlung ausführt'

Valenzstruktur 5

E_{Nom} - V_{Inf} - E_{Dat} - E_{Akk} - V

E_{Nom} = belebtes Agens

E_{Akk} = als Objektsatz realisiert

V = Handlungsverb

[...], *ona je toliko srećna što **joj je Gazvan dao da ga izliječi,*** [...]. (Karahasan, Istočni Diwan, 2007:249)

Diese Kausativkonstruktionen bestehen aus dem Verb *dati / pustiti*, seinem indirekten Dativobjekt und einem Nebensatz, in dem das Dativobjekt die Rolle des Agens hat.

Typ II 'eine Person lässt einer Person zu, dass sie eine Handlung ausführt'

Valenzstruktur 6

$E_{\text{Nom}} - V_{\text{Inf}} - E_{\text{Akk}} - E_{\text{Prp}} - V$

E_{Nom} = belebtes Agens

E_{Akk} = belebtes Agens

E_{Akk} = als Nebensatz realisiert

V = Handlungsverb

[...], tj. *ne pustiti nekog da pobjegne.* (Jelinek, Ljubavnice, 2005:12)

[...] *i pustila ga da ju slijedi i uđe u jednu sobu na kojoj je otvorila vrata.*
(Walser, Djeca Tannerovih, 2010:158)

[...] *a ja te puštala da odeš,* [...]. (Karahasan, Istočni Diwan, 2007:54)

[...] *i podiže desnu ruku iznad glave, pa je pusti da padne na stol.* (Karahasan, Noćno vijeće, 2007:41)

Diese Kausativkonstruktionen bestehen aus dem Verb *pustiti/puštati*, seinem direkten Objekt und einem Nebensatz, in dem das Akkusativobjekt die Rolle des Agens hat.

Zusammenfassung

Zusammenfassend kann man erschließen, dass analytische Kausativkonstruktion *lassen+Infinitiv* drei Interpretationstypen aufweisen. Sie können als 'veranlassen', 'zulassen' oder als 'Ursache' verstanden werden. Das hängt nicht nur von dem infiniten Verb ab, sondern auch von dem jeweiligen Kontext.

Bei der Bedeutung 'veranlassen' überwiegen transitive Verben im Infinitiv, obwohl intransitive nicht ausgeschlossen sind. Sie können auf folgende Weise paraphrasiert werden: *Der Kausator verursacht, dass jemand eine Handlung ausführt.*

Wenn *lassen* die Bedeutung 'zulassen' hat, verlangt es eindeutig nur intransitive Verben im Infinitiv. Ein Handlungsverb kommt vor, wenn das mit Infinitiv ausgedrückte Geschehen durch das Zulassen vom Kausator bedingt ist.

Vergleich mit den Übersetzungsäquivalenten

Bei dem Vergleich der deutschen *lassen + Infinitiv-Konstruktionen* mit ihren bosnischen Äquivalenten, erschließen wir, dass die deutsche analytische Konstruktion *lassen + Infinitiv* ins Bosnische auf drei verschiedene Arten übertragen wird, u.z.:

- durch eine Kausativkonstruktion *dati + da-Nebensatz*
- durch eine Kausativkonstruktion *dati + Infinitiv*
- durch eine Kausativkonstruktion *pustiti/dopustiti + Nebensatz*
- durch das Verb *dati + Präpositionalphrase mit na*.

Wir begegneten auch Umschreibungen, d.h. dass die kausative Beziehung im Bosnischen mit Hilfe einer Paraphrase oder mit Vollverben ausgedrückt wurde. Im Falle der sog. permissiven Lesart von *lassen* bedienten sich die Übersetzer oft der Umschreibungen, wie z.B. *pustiti/ dozwoliti + Nebensatz*, die den deutschen *lassen, erlauben* entsprechen.

VALENCIJSKA STRUKTURA KAUSATIVNE KONSTRUKCIJE „LASSEN + INFINITIV“ I NJENIH EKVIVALENATA U BOSANSKOM JEZIKU

SAŽETAK

U ovom radu bit će riječi o opisu i analizi analitičke kausativne konstrukcije *lassen + Infinitiv* u njemačkom jeziku i njihovih odgovarajućih ekvivalenata u bosanskom jeziku. Najprije će biti definisan pojam analitičke konstrukcije koja će potom pomoću sekundarne literature i analiziranog korpusa biti detaljnije opisana. U slijedećem poglavlju će biti predstavljeni i odgovarajući ekvivalenti u bosanskom jeziku.

Sljedeće poglavlje će biti bazirano na teoriji valentnosti i sintakso-semantičkoj analizi. Svi ekscerpirani primjeri iz korpusa, kako njemački tako i bosanski, će biti potkrijepljeni analizi njihove strukture valentnosti, pri čemu će se uzeti u obzir svi nivoi glagolske valentnosti.

Na samom kraju će biti prikazana i kontrastivna analiza primjera na oba jezika.

Ključne riječi: kauzativnost, analitička kauzativna konstrukcija, valentnsot, kauzator, kauzatum

Literatur:

- Bilandžija, Sofija A. (2013): *Superkategorizacija verbalnih kauzativnih konstrukcija u norveškom jeziku: Analitički kauzativ*, *Komunikacija i kultura online*, Godina IV, broj 4.
- Duden. Die Grammatik. Band 4* (2009): Bibliographisches Institut AG, Mannheim.
- Djordjević, Miloje (1983): *Deutsch im Kontrast 2. Verbalphrase und Verbvalenz. Untersuchungen zur deutsch-serbokroatischen kontrastiven Grammatik.*, Julius Groos Verlag, Heidelberg.
- Djordjević, M./Engel, U. (2009): *Wörterbuch zur Verbvalenz Deutsch-Bosnisch/Kroatisch/Serbisch*, IUDICIUM Verlag, München.
- Engel, U. (2004): *Deutsche Grammatik. Neubearbeitung*, IUDICIUM.
- Hoffmann, L. (2009): *Handbuch der deutschen Wortarten*, de Gruyter Studienbuch
- Kessel, K. / Reimann, S. (2005): *Basiswissen. Deutsche Gegenwartssprache*, Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. ICG.
- Koo, Myung-Chul (1997): *Kausativ und Passiv im Deutschen*, Europäische Hochschulschriften: Reihe 1, Deutsche Sprache und Literatur. Bd. 1624, Peter Lang Verlag, Frankfurt/M., Berlin, Bern, New York, Paris, Wien.
- Koo, Myung-Chul (1999): *Kausative Situationen, Kausationstypen und Kausativkonstruktionen im Deutschen*, (Sookmyung Women's University) Seoul, str. 30 – 53 (<http://kgg.german.or.kr>)
- Kotůlková, Veronika (2010): *Die Vielfalt der lassen + Infinitiv-Konstruktion im Deutschen und wie das Tschechische damit zurechtkommt. Schriftenreihe DeuCze*, Band 1, Würzburg: Universität Würzburg.
- Žagar Szentesi, Orsolya (2011): *Funkcionalne varijante konstrukcije dati (se) + infinitiv u hrvatskom jeziku – u okviru gramatikalizacije*, SL 72 (2011) (295-318).
- Žagar Szentesi, Orsolya/Novosel, Dunja (2011): *Ungarische Faktitiva und Kausativa im kroatischen Kontext im Spiegel einer Übersetzungsanalyse* (www.

ANISA TRBONJA-OMANIĆ: VALENZSTRUKTUR DER KAUSATIVKONSTRUKTION „LASSEN +
INFINITIV“ UND IHRER ÄQUIVALENTE IM BOSNISCHEN

slawistik.hu-berlin.de/.../bbh17_**zagar_novosel**) 229-255 u: Beiträge des
Symposiums »Neue Methoden der Kultur- und Sprachvermittlung« (25.–26.
November 2011).

Internetski izvori:

http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/morph_syn/index.html?http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/morph_syn/kausation.php

<http://www.glottopedia.org/index.php/Kausativ#Kausativarten>

Irina Boban – Marela Jurić-Kačunić

VERSTÄNDNIS UND VERWENDUNG DER DER KANAKSPRACHE ZUGEWIESENEN WÖRTER BEI DEUTSCHLERNENDEN IN DEUTSCHLAND

ABSTRACT

Ziel dieser Studie ist das Verständnis und die Häufigkeit der unabhängigen Verwendung der der Kanaksprache zugewiesenen Wörter bei Deutschlernenden in Deutschland zu untersuchen und diese Daten nach Sprachniveau, Alter, Geschlecht und Aufenthaltsdauer in Deutschland zu analysieren. Eine Umfrage wurde durchgeführt, um die unabhängige Verwendung und das Verständnis der Wörter zu untersuchen. Die Probanden, die an einer Umfrage teilgenommen haben, sind sowohl Männer als auch Frauen im Alter zwischen 16 und 47 Jahren, stammen aus verschiedenen Ländern, haben unterschiedliche Sprachniveaus und besuchen Deutschkurse in München. Daten von insgesamt 35 Probanden wurden analysiert, um festzustellen, ob Elemente der Kanaksprache in der alltäglichen Kommunikation unabhängig verstanden und verwendet werden. Die Ergebnisse belegen, dass die männlichen Probanden zwar mehr Begriffe verstehen, jedoch verwenden weibliche Probanden diese öfter auch selbstständig. Des Weiteren ist auch ein Unterschied im Sprachgebrauch und dem aktiven Gebrauch der Kanaksprache hinsichtlich des Sprachniveaus zu erkennen. Die meisten Wörter werden von Deutschlernenden auf dem Sprachniveau B2 verstanden und benutzt. Im Bezug zu der Aufenthaltsdauer in Deutschland auf das Verständnis der Begriffe aus der Kanaksprache kann man einen Zuwachs erschließen, wie auch zu erwarten war, während aber keine steigende Tendenz im aktiven Gebrauch mit längerer Aufenthaltsdauer gezeigt wurde. In der Datenanalyse kann man auch feststellen, dass die Kanaksprache nicht

nur für die Jugendlichen reserviert ist. Obwohl ältere Lernende mehr Begriffe aus der Kanaksprache zwar verstehen, werden diese letztendlich am meisten von Jugendlichen aktiv in der Kommunikation verwendet.

Schlüsselwörter: Kanaksprache, Jugendsprache, Sprachgebrauch, Deutschlernende

1. Einleitung

Im deutschsprachigen Raum unterscheiden wir neben der Standardsprache viele unterschiedliche Dialekte, die in verschiedenen Gebieten gesprochen werden. So zum Beispiel finden sich in Deutschland folgende Dialekte: Allgäuerisch, Berlinerisch, Hamburgisch, Hessisch, Bayerisch, Kölsch, Schwizerdütsch, Plattdeutsch (Broszinsky-Schwabe 2011). Diese Auflistung zeigt nur einige Dialekte im deutschsprachigen Raum. Jedoch stößt man immer öfter auf eine bestimmte Sprache, die Sprache der Jugendlichen, die sich wiederum von der Standardsprache abgrenzt. Die alltägliche gesprochene Sprache ist an sich sehr interessant, da sie ständigen Veränderungen unterliegt. Dabei unterscheidet man auch zwischen verschiedenen Sprechstilen, wobei die Jugendsprache wegen ihrer absichtlichen Abgrenzung aus unterschiedlichen Gründen und wegen ihrer Originalität besonders interessant ist. Ehmann (2005) erwähnt, dass man die Kanaksprache als eine Art Jugendsprache sehen kann. Die Jugendsprache bezieht sich auf Sprechweisen, die verschiedene Gruppen von Jugendlichen zu verschiedenen Zeiten verwenden, wobei es unter anderem auch zur Bedeutungsveränderung oder Bedeutungsverengung der Wörter kommt. Jugendliche grenzen sich mit der Sprache aus Protest, aus kommunikativ-ökonomischen Gründen oder aus Originalitätsabsichten ab. Hinzu kommt auch, dass Jugendliche spielerisch Sprachinnovationen schaffen, was diese Sprache noch besonderer macht. In der Jugendsprache lässt sich noch ein besonderer Ethnolekt¹ in Deutschland in der gesprochenen Sprache bei den Jugendlichen bemerken. Interessant dabei ist, dass Merkmale dieses Ethnolekts sogar in den normalen umgangssprachlichen Sprechstil aufgegangen sind, wie Auer (2013) bemerken konnte.

1 Ethnolekte sind Sprechweisen, die typisch für Sprecher/innen bestimmter Herkunft und meist in Migrationskontext entstanden sind (Wiese 2012).

Um diesen Ethnolekt zu determinieren, werden verschiedene Termini gebraucht. Viele Autoren haben sich mit diesem Sprachphänomen auseinandergesetzt und benennen es unterschiedlich. Einige davon sind Kiez-Deutsch (Wittenberg/ Paul 2008; Wiese 2012), Türkenslang (Auer 2013), Türkendeutsch (Kern/ Selting 2005; Androutsopoulos 2001), Kanaksprak (Zaimoglu 2004), Ghettodeutsch (Keim 2002). Letzter Terminus wurde von Feridun Zaimoglu (2004) in seinem Roman „Kanacksprak, 24 Misstöne vom Rande der Gesellschaft“ eingeführt. Zum Zwecke dieser Arbeit fanden wir den Terminus Kanaksprache für angemessen und haben entschlossen, ihn weitergehend zu benutzen.

Obwohl das Wort Kanake, das sich in diesem Terminus befindet, stigmatisierend und beleidigend empfunden werden kann, wird es jedoch selbst von den Sprechern dieses Ethnolekts bzw. Soziolokets meistens nicht in einer beleidigenden Bedeutung verwendet und kann somit als ein korrekter Gebrauch gerechtfertigt werden. Asendorf (2006:10) bemerkt, dass das Wort Kanake in der Anrede Zusammengehörigkeit und Solidarität ausdrückt. Nobrega stellt so auch fest, dass es mit der Eigenbezeichnung als Kanake für die „Gastarbeiterkinder“ zu neuem Selbstbewusstsein kam. Gegen 1950 wurde das Wort Kanake benutzt, um die nach Deutschland gekommenen Arbeitskräfte zu bezeichnen und die eigene Machtposition zu steigern. So kann auch heute der Grund, weshalb der Begriff Kanake als eine abwertende Bezeichnung gesehen werden kann, vielleicht der Gesellschaft, die dem genannten Begriff eine pejorative Bedeutung einfügt, zugeschrieben werden (Nobrega 2013). Auch Kennedy versucht in seinem Buch „Nigger: A Strange Career of a Troublesome Word“ den Gebrauch des Wortes Nigger zu fördern, damit es zur Resignifikation kommt, d.h. damit er seine pejorative Bedeutung verliert. Dies ist vor allem im amerikanischen Rap und Hip-Hop gelungen, wo das Wort Nigger in dem Sinne eine positive und identitätsstiftende Bedeutung bekommen hat (Haller 2007).

Des Weiteren sind bestimmte Wörter aus der Kanaksprache im sprachlichen Gebrauch im deutschen Fernseher oder in anderen Medien zu hören. Jedoch ist dabei diese Sprache nur der Bezugspunkt, die in den Filmen, Shows und anderen Medien eingesetzt wird und die Jugendliche mit Migrationshintergrund vorstellen soll (Auer 2013:1-2). Dabei kommt es zur

Stereotypisierung von Jugendlichen mit Migrationshintergrund, wobei die Vorurteile, die dadurch geschaffen werden, bestimmte Jugendliche als aggressiv und gewalttätig darstellen, die hauptsächlich durch Drogengebrauch und Kriminalität gekennzeichnet werden (Androutsopoulos 2001). Als bekannteste Repräsentanten der Kanaksprache in den Medien sind Kaya Yanar (die Comedy-Sendung „Was guckst du?“), John Friedmann und Florian Simbeck (Komikerduo Erkan und Stefan) im Fernseher; Bushido, Azad, Kollegah und andere in der Musik. Keding und Struppert (2006:11-12) heben hervor, dass Erkan und Stefan die Kanaksprache als Kern ihrer Sendung nehmen, in der diese Sprache karikiert wird und das Lachen des Publikums und der Zuschauer hervorrufen soll. In der Musik wiederum stellt die Kanaksprache das Merkmal ausländischer Rapper, die große Beliebtheit genießen, sicherlich von vielen Jugendlichen gehört und möglicher Weise als musikalische Vorbilder gesehen werden, dar.

Autoren, die sich mit der Kanaksprache befassen, wie beispielsweise Auer (2013), Wittenberg und Paul (2008) und Hinnenkamp (2000), beschreiben dieses sprachliche Phänomen als Abweichung von der deutschen Standardsprache, in der es zur Mischung vom Türkischen und Deutschen kommen kann, wobei auch in manchen Fällen ein Code-Switching² zu bemerken ist. Allerdings ist der Einfluss der Kanaksprache auf die Jugendsprache im alltäglichen Gebrauch interessant, da gerade im Kommunikationsbereich Wörter aus der Kanaksprache nicht nur von Jugendlichen mit Migrationshintergrund, sondern auch von deutschstämmigen Jugendlichen verwendet werden (Wiese 2012; Canoğlu 2012; Broszinsky-Schwabe 2011; Auer 2013; Neuland nach Androutsopoulos 2013). Um in der Kommunikation die verwendeten Wörter zu verstehen, müssen der Sender und Empfänger diese verstehen. Beide Kommunikationsbeteiligten müssen über dasselbe Zeichensystem, demselben „Kode“ verfügen. Der Sender kodiert eine Nachricht, wonach der Empfänger diese dekodiert und einen bestimmten Inhalt zuordnet (Matulina 1997:23). Falls einer der Kommunikationsbeteiligten bestimmte Wörter aus der Kanaksprache nicht kennt, kann er die Nachricht nicht dekodieren. Die Wörter

2 Wird auch Kode-Umschaltung genannt und bezeichnet einen Vorgang, bei dem der Sprecher innerhalb eines Satzteils, eines Satzes oder Gesprächs von einer in die andere Sprache wechselt (Bußmann, 1990).

aus der Kanaksprache scheinen jedoch die meisten zu kennen und es kommt in verschiedenen alltäglichen Situationen zu einer erfolgreichen Kommunikation und so Dekodierung. Dieses sprachliche Phänomen weckt linguistisches Interesse und lässt Raum für weitere Studien und Sprachforschungen. Im weiterführenden Text wird gerade bei Deutschlernenden, die selbst noch die deutsche Standardsprache erwerben, nach einer durchgeführten Umfrage gezeigt, ob und inwiefern sich schon Elemente der Kanaksprache bei den befragten Jugendlichen und Erwachsenen etabliert haben.

2. Vorgehensweise der Umfrage

Zum Zwecke dieses Artikels wurde eine Umfrage erstellt und an 35 Probanden zwischen 16 und 47 Jahren durchgeführt. Dabei sind die Probanden Deutschlerner, die noch immer Deutschkurse besuchen, und Sprachniveaus von A1 (Anfänger) bis B2 (Fortgeschrittene) aufweisen. Die Probanden, von denen insgesamt 13 Frauen und 22 Männer sind, unterscheiden sich auch nach den Herkunftsländern, dem Geschlecht, dem Wohnort und nach der Aufenthaltszeit in Deutschland.

Dabei kommen die Deutschlernenden aus mehr als 20 unterschiedlichen Herkunftsländern und haben einen jetzigen Wohnsitz in München oder in den nahliegenden Kleinstädten, so wie eine Aufenthaltsdauer zwischen 6 Monaten und 6 Jahren. Die Probanden kommen ursprünglich aus Uganda, Afghanistan, Eritrea, Bosnien und Herzegowina, Somalia, Rumänien, Tunesien, Kolumbien, Indien, Sierra Leone, Kenia, Nigeria, Palästina, Mali, Russland, Bulgarien, Kroatien, Syrien, Moldawien, Serbien, dem Irak und der Ukraine. In der Umfrage wurde befragt, ob die Deutschlerner bestimmte Wörter bzw. Sätze, die der Kanaksprache zugeschrieben werden, verstehen, nicht verstehen und ob sie diese auch selber im Alltag benutzen. Insgesamt wurden anlässlich dieser Arbeit folgende 39 Begriffe aus der Kanaksprache von uns gewählt und aufgezählt, wobei manche mit Beispielen genauer beschrieben wurden: *Kanake*, *Zigeuner*, *Jude*, *Taliban*, *Alter*, *Bruder*, *Oglum*, *Azzlak*, *Kollege*, *Junge*, *Pitty*, *Beef*, *Euros/ Mädchens* (Pluralbildung mit **s**), *Asi*, *Film* (z.B. *Ich habe Filme*), *chillen*, *starten*, *checken*, *schwören*, *labern* (z.B. *Laber keine Scheiße*), *klar machen* (z.B. *Ich*

muss Auto klar machen), *klar kommen* (z.B. *Komm mal klar auf dein Leben*), *Filme schieben* (z.B. *Schieb mal keine Filme*), *runterkommen* (z.B. *Komm mal runter von deinem Trip*), *reinziehen* (z.B. *Ich ziehe mir die neue Musik rein*), *chillig* (z.B. *chilliges Auto!*), *heftig*, *krass*, *korrekt*, *übelst* (z.B. *das übelste Auto*), *verballert sein*, *original*, *eins zu eins*, *Was geht*, *Hajde*, *Respekt*, *Bonze*, *Opfer*, *Askim*. Die Probanden sollten anschließend jeweilig „Ja“, „Nein“ und „Selbstständiger Gebrauch“ im Umfragebogen ankreuzen, um zu sehen in wie fern sie auch mit Elementen der Kanaksprache, beziehungsweise der Jugendsprache in Deutschland bekannt sind.

Die Umfrage wurde an 3 Sprachschulen und mit 3 unterschiedlichen Gruppen durchgeführt. Die befragten Deutschlerner besuchen Deutschkurse in 3 Bildungsträgern in München, Deutschland. Diese sind das Bayrische Rote Kreuz (BRK), die Initiativgruppe e.V. (IG) und Berufliche Fortbildungszentren der bayrischen Wirtschaft (bfz). 13 Probanden aus dem BRK besuchen einen Jugendintegrationskurs auf Sprachniveau B1, 12 aus der IG einen städtisch finanzierten Deutschkurs für Erwachsene auf Sprachniveau A1 und 10 Probanden aus den bfz einen berufsbezogenen Deutschkurs auf Sprachniveau B2. Aus Datenschutzgründen haben die Probanden selber einen Spitznamen gewählt und diesen statt den eigenen Namen in der Umfrage angegeben. Mit der Unterschrift haben sie bestätigt, dass sie mit der Durchführung der Umfrage einverstanden sind.

3. Ergebnisse der Umfrage

Aus der Umfrage konnten einige Informationen und verschiedene Verhältnisse hervorgehen. In diesem Kapitel wurde je eine Analyse nach dem Geschlecht, der Aufenthaltsdauer in Deutschland, dem Sprachniveau und nach dem Alter gemacht, was zusammenfassend in Bild 1 und 2 dargestellt wurde. Zum Zwecke der Datenanalyse wurden alle Daten in 3 Kategorien aufgeführt und in Prozentzahlen umgerechnet, um die Ergebnisse verständnisvoller darzustellen. Die Kategorien sind: i) Sprachniveau mit 3 Unterkategorien: Stufe A1, B1 und B2, ii) Geschlecht mit 2 Unterkategorien männlich und weiblich und iii) Alter mit 4 Unterkategorien, wobei jede Altersgruppe einen Unterschied

von maximal 8 Jahren hat. Somit können insgesamt nach allen Aufteilungen 9 Unterkategorien erkannt werden. In der Datenanalyse wollte gezeigt werden, wie viele Probanden mehr als 50% der in der Umfrage aufgelisteten Begriffe der Kanaksprache verstehen oder nicht verstehen. Genauso wurde gezeigt, wie viele Probanden mehr als 25 % der in der Umfrage aufgelisteten Begriffe der Kanaksprache auch aktiv in der selbstständigen Kommunikation verwenden. Die Datenanalyse nach Aufenthaltsdauer wurde mit einem separaten Graf unter Tabelle 2 beschrieben.

		Prozent der Probanden, die mehr als 50% der Wörter verstanden haben (passiver Gebrauch)	Prozent der Probanden, die mehr als 50% der Wörter nicht verstanden haben	Prozent der Probanden, die mehr als 25% der Wörter aktiv benutzen (aktiver Gebrauch)
Analyse der Daten nach dem Sprachniveau der Probanden	a) Sprachniveau A1 b) Sprachniveau B1 c) Sprachniveau B2	a) 25 % b) 8 % c) 30 %	a) 50 % b) 69 % c) 40 %	a) 8 % b) 8 % c) 20 %
Verständnis und Gebrauch der Wörter aus der Kanaksprache nach dem Geschlecht	a) männlich b) weiblich	a) 27 % b) 8 %	a) 41 % b) 77 %	a) 9 % b) 15 %
Verständnis und Gebrauch der Wörter aus der Kanaksprache nach dem Alter	a) 16-23 Jahre b) 24-31 Jahre c) 32-39 Jahre d) 40-47 Jahre	a) 8 % b) 17 % c) 33 % d) 40 %	a) 50 % b) 67 % c) 50 % d) 40 %	a) 17 % b) 8 % c) 17 % d) 0 %

Tabelle 1: Ergebnisse der Datenanalyse in Prozentzahl

Die Ergebnisse der Umfrage belegen, dass die Migranten, obwohl sie selbst noch die deutsche Sprache erwerben, auch schon mit der Kanaksprache in

Kontakt gekommen sind, und dass ihnen die der Kanaksprache zugewiesene Elemente bekannt sind.

Dies kann man schon aus der Tabelle 1 rauslesen, wo man sehen kann, dass es in jeder von der oben aufgelisteten Unterkategorie eine bestimmte Prozentzahl an Probanden gibt, die mehr als 50 % der Wörter aus der Kanaksprache, die in der Umfrage aufgelistet wurden, verstehen und somit im passiven Gebrauch sind. Auch ist zu bemerken, dass eine Prozentzahl der Probanden aus jeder Unterkategorie mehr als 25 % der Wörter sogar selbstständig, im aktiven Gebrauch, verwendet. Aus den Daten kann man deutlich erkennen, dass die meisten Begriffe von Lernenden der Stufe B2 verstanden und schon selbstständig in der alltäglichen Kommunikation verwendet werden. 30 % der Lernenden der Stufe B2 verstehen mehr als 50 % der Wörter der Kanaksprache und 20 % von ihnen verwenden aktiv mehr als 25 % der in der Umfrage aufgelisteten Begriffe. Von allen Befragten sind auch die Lernenden der Stufe B2 diejenigen, die die wenigsten Wörter aus der Kanaksprache nicht verstanden haben und zwar haben 40 % der Probanden weniger als die Hälfte der befragten Wörter aus der Kanaksprache nicht erkannt. 50 % der Lernenden der Stufe A1 und 69 % der Lernenden der Stufe B1 konnten nur weniger als 50 % der Wörter aus der Kanaksprache identifizieren. Des Weiteren ist auch zu erkennen, dass Deutschlernende der Stufe A1 ähnlich viele Wörter wie Deutschlernende der Stufe B1 verstehen. So verstehen 25 % der Lernenden der Stufe A1 und 30 % der Lernenden der Stufe B2 mehr als 50 % Prozent der Wörter. Beim aktiven Gebrauch kann man jedoch bemerken, dass nur 8 % der Deutschlerner auf Sprachniveau A1 und B1 die Wörter auch aktiv in der Kommunikation gebrauchen, während die Prozentzahl der Deutschlerner auf Sprachniveau B2, wie schon oben erwähnt, Elemente aus der Kanaksprache aktiv verwenden auf 20 % steigt. Hier ist ein Unterschied im Sprachgebrauch und dem aktiven Gebrauch der Kanaksprache in Hinsicht auf das Sprachniveau zu erkennen.

Wenn man das Verständnis und den selbstständigen Gebrauch der Begriffe aus der Kanaksprache jedoch nach Geschlecht analysiert, kann man beobachten, dass die männlichen Probanden mehr Begriffe zwar verstehen, jedoch mehr weibliche Probanden diese auch selbstständig verwenden. 27 % der Männer und nur 8% der Frauen verstehen mehr als 50 % der aufgelisteten

Wörter aus der Kanaksprache. Darüber hinaus kann man erkennen, dass 77 % der Frauen mehr als 50 % der Wörter sogar nicht verstehen konnten, wobei sich die Prozentzahl bei den Männern um fast das Doppelte verringert, und so liegt die Prozentzahl auf 41 %. Man könnte diese Daten auch mit den Ergebnissen der soziolinguistischen Untersuchung von Sirim (2009) vergleichen, in der der Autor feststellen konnte, dass die deutsche Standardsprache für junge türkische Frauen, die das Gymnasium oder eine schulische Ausbildung besuchen und so den Weg „aus dem Ghetto“ gefunden haben, am wichtigsten ist.

In seiner Analyse hat er auch einen Unterschied in der Deutschkompetenz zwischen jüngeren und älteren Mädchen entdeckt (2009). Deutlich wird aber in der Datenanalyse in Tabelle 1, dass mehr Frauen (15 %) als Männer (9 %) mehr als 25 % der aufgelisteten Wörter aus der Kanaksprache aktiv benutzen.

An der Umfrage haben Probanden zwischen 16 und 47 Jahren teilgenommen, wobei zwischen der jüngsten und der ältesten Person ein Altersunterschied von 32 Jahren besteht. Daraus haben wir 4 Altersgruppen gebildet, die in der Tabelle 1 zu sehen sind. Die Zahl der unbekanntenen Begriffe ist bei den Probanden über 40 Jahre am niedrigsten, die Zahl der bekannten Begriffe am höchsten, jedoch der eigenständige Gebrauch am geringsten, was einen klaren Einblick in die Altersgruppe der Kanaksprachbenutzer gibt.

Wie man in dieser Datenanalyse beobachten kann, ist die Kanaksprache nicht nur für die Jugendlichen reserviert. In der Tabelle 1 ist zu erkennen, dass die Kanaksprache am meisten von Jugendlichen zwar verwendet wird, jedoch verstehen ältere Lernende mehr Begriffe aus der Kanaksprache. 8 % der Probanden der Altersgruppe 16-23 Jahre verstehen mehr als 50 % der in der Umfrage aufgelisteten Wörter aus der Kanaksprache, die Hälfte der Probanden dieser Altersgruppe kennt mehr als 50 % der aufgelisteten Wörter nicht, jedoch ist auch zu bemerken, dass 17 % der Probanden dieser Kategorie mehr als 25 % der Wörter aus der Kanaksprache auch eigenständig in der Kommunikation gebraucht. Die Probanden der Altersgruppe 24-32 Jahre zeigen mangelnde Kenntnis von den Wörtern aus der Kanaksprache im Vergleich zu den Probanden der anderen Altersgruppen. So hat die Datenanalyse gezeigt, dass sogar 67 % der Probanden, die zwischen 24 und 31 Jahre alt sind, mindestens 50 % der Wörter aus der Kanaksprache im Umfragebogen nicht verstehen konnten, und

dass nur 8 % der Probanden mindestens 25 % dieser Wörter auch selbstständig verwenden. Die Probanden der Altersgruppe 32-39 Jahre deuten auf ähnliche Kenntnis und Gebrauch der Kanaksprache wie die Probanden der Altersgruppe 16-23 Jahre. So kann man aus der Datenanalyse feststellen, dass die Hälfte der Probanden, die zwischen 32 und 39 Jahre alt sind, 50 % der Wörter aus der Kanaksprache nicht erkennen kann, jedoch 17 % der Probanden in dieser Altersgruppe mehr als 25 % der Wörter in der Kommunikation eigenständig verwenden, genauso wie die Probanden der Altersgruppe 16-23 Jahre. Hier wird aber ein Unterschied im Verständnis, mit anderen Worten im passiven Bereich, der Wörter aus der Kanaksprache im Gegensatz zu den Probanden zwischen 16 und 23 Jahren, von denen 8 % mehr als die Hälfte der Wörter verstanden haben, sichtbar. 33 % der Probanden, die zwischen 32 und 39 Jahre alt sind, zeigen Kenntnis von mehr als 50 % der aufgelisteten Begriffe aus der Kanaksprache.

Die ältesten Probanden auf der anderen Seite, und zwar diejenigen, die zwischen 40 und 47 Jahre alt sind, weisen andere Ergebnisse auf. Sogar 40 % der Probanden dieser Altersgruppe verstehen mehr als die Hälfte der Wörter aus der Kanaksprache, die sich im Umfragebogen befanden. Genauso viele erkennen die Bedeutung dieser Wörter nicht. Am auffallendsten ist jedoch die Tatsache, dass keiner von ihnen (0 %) mindestens 25 % der Wörter aus der Kanaksprache verwendet, was in der Datenanalyse deutlich wurde. Anhand der Deutschlerner, die an der Umfrage teilgenommen haben, kann man beobachten, dass, je älter die Probanden sind, umso mehr Wörter der Kanaksprache aus der Umfrage verstanden, jedoch weniger verwendet werden. Diese Tatsache ist ziemlich auffallend, da dies auch die Erkenntnis von Wiese (2012) und anderen Autoren wie beispielsweise Ehmman (2005), Wittenberg und Paul (2008), die diese Sprache als Jugendsprache definieren, bestätigen kann. Autoren wie Wiese (2012), Ehmman (2005) und Wittenberg und Paul (2008) schreiben jedoch über Jugendliche, die in Deutschland geboren und/ oder aufgewachsen sind, während wir uns in dieser Arbeit mit Deutschlernenden befassen, die zu einem bestimmten Zeitpunkt ihres Lebens aus verschiedenen Gründen nach Deutschland gezogen sind.

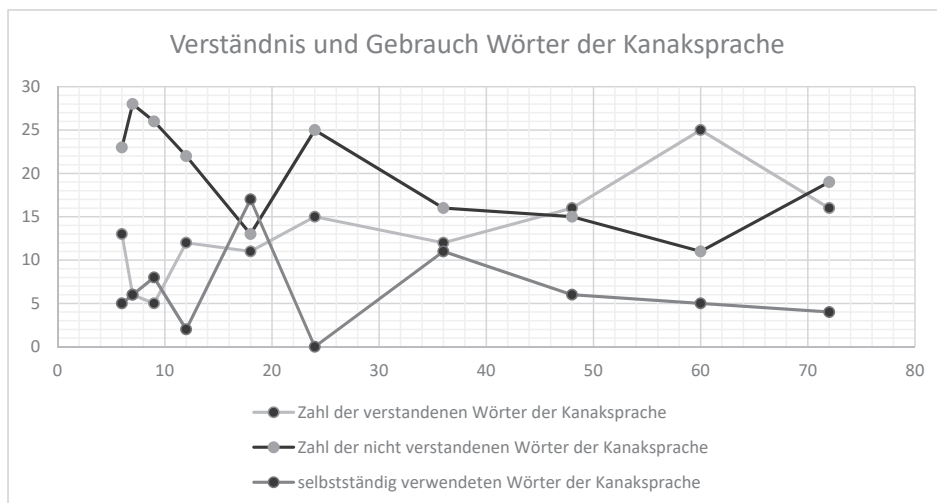

Tabelle 2: Ergebnisse der Datenanalyse nach der Aufenthaltsdauer in Deutschland

Die Tabelle 2 zeigt einen Graphen, der die korrelativen Beziehungen zwischen der Aufenthaltsdauer in Deutschland in Monaten (x-Achse) und der Zahl der in der Umfrage aufgelisteten Wörter aus der Kanaksprache (y-Achse) wiedergibt. Die blaue Kurve stellt die Zahl der verstandenen Wörter der Kanaksprache dar.

Die Deutschlernenden verstehen mit der Zeit immer mehr Wörter aus der Kanaksprache, was mit der blauen Kurve, die eine zwar unregelmäßige aber immerhin steigende Tendenz hat, erkennbar wird. Des Weiteren hat die rote Kurve, die die Zahl der nicht verstandenen Wörter aus der Kanaksprache darstellt, eine sinkende Tendenz mit der steigenden Aufenthaltsdauer. Es lässt daraus schließen, dass die Probanden mit längerer Aufenthaltsdauer in Deutschland immer mehr Wörter aus der Kanaksprache erkennen und dass es immer weniger Wörter gibt, die sie nicht verstehen. Jedoch wird hier auch sichtbar, dass der selbstständige Gebrauch der Begriffe aus der Kanaksprache mit längerem Aufenthalt in Deutschland abnimmt. So können wir in der Tabelle 2 beobachten, dass die Wörter aus der Kanaksprache ab 36 Monate Aufenthaltszeit in Deutschland immer weniger verwendet werden, was mit der grünen Kurve deutlich wird. Bei einer Aufenthaltszeit in Deutschland von 60 Monaten, anders gesagt 5 Jahren, ist diese Feststellung am deutlichsten,

da ab diesem Punkt die meisten Begriffe, sogar 25 von insgesamt 39 Wörter der Umfrage aus der Kanaksprache verstanden werden, und die Zahl die unbekanntes Worte somit am niedrigsten ist, jedoch fällt der eigenständige, aktive Gebrauch der bekannten Begriffe drastisch und zwar auf nur 5 Wörter aus der Kanaksprache im Durchschnitt. Diese Ergebnisse belegen somit, dass man im Bezug zu der Aufenthaltsdauer auf das Verständnis der Begriffe aus der Kanaksprache einen Zuwachs erschließen kann, was zu erwarten war, aber es gibt keine steigende Tendenz im aktiven Gebrauch mit längerer Aufenthaltsdauer in Deutschland. Letztendlich ist aus dieser Datenanalyse zu bemerken, dass der selbstständige Gebrauch der Begriffe aus der Kanaksprache mit längerem Aufenthalt in Deutschland immerhin abnimmt.

4. Schlussfolgerung

Ziel dieser Arbeit war es den Spracherwerb und die Kenntnisse der Kanaksprache bei den noch Deutschlernenden, die nach Deutschland migrierten und zum ersten Mal mit der deutschen Sprache in Kontakt gekommen sind, zu untersuchen, da dies, neben den Kenntnissen der Standardsprache bedeutsam für die Entwicklung einer kompletten soziokulturellen Identität und Integration sein könnte. Die Ergebnisse der Umfrage waren besonders relevant, da es sich bei den Befragten um Deutschlernenden handelt, die die deutsche Sprache noch nicht perfekt beherrschen, jedoch anscheinend mit Elementen der Kanaksprache in Kontakt gekommen sind und diese auch aktiv nutzen. Aus der Umfrage an Probanden, die Deutsch in Deutschland bei Bildungsträgern dafür lernen und verschiedene Altersgruppen und Sprachniveaus aufweisen, geht hervor, dass das Verständnis der Wörter aus der Kanaksprache mit zunehmendem Aufenthalt in Deutschland auch wächst, der selbstständige Gebrauch jedoch nicht. Bemerkenswert wurde auch der Bezug des Gebrauchs der Begriffe aus der Kanaksprache auf das Sprachniveau und zwar verstehen und verwenden Lernende der Stufe A2 die Kanaksprache mehr als Lernende der Stufe B1. Die Kanaksprache wird jedoch von Lernenden, die das in der Umfrage höchste Sprachniveau B2 aufweisen, am meisten verstanden und auch selbstständig in der alltäglichen Kommunikation verwendet. Man könnte daraus schließen, dass die

Kenntnisse aus der Kanaksprache den fortschreitenden Deutschkenntnissen und der längeren Aufenthaltsdauer in Deutschland folgen.

Wie schon erwähnt, ist die Kanaksprache ein Ethnolekt der Jugendsprache, deren Merkmale immer mehr und mehr in den normalen umgangssprachlichen Sprechstil aufgehen. Dies ist auch in dieser Umfrage deutlich geworden, denn die meisten Benutzer sind gerade Probanden, die bis zu 39 Jahre alt sind. Die Probanden im Alter von 16 bis 23 Jahren und von 32 bis 39 Jahren zeigten der Umfrage nach, dass sie die meisten Wörter aus der Kanaksprache selbstständig in der alltäglichen Kommunikation benutzen. Obwohl Probanden, die über 40 Jahre alt sind, deutlich die meisten Wörter aus der Kanaksprache verstehen, verwenden sie diese jedoch am seltensten. Auffällig wurde in der Datenanalyse dieser Umfrage, dass sogar 0% der Probanden, die über 40 sind, mindestens 25 % der im Umfragebogen aufgelisteten Wörter aus der Kanaksprache selbstständig verwenden, jedoch das größte Verständnis der gleichen im Vergleich zu den jüngeren Probanden aufweisen.

Es wäre vom großen Vorteil noch den Gebrauch von Elementen der Kanaksprache noch bei Probanden mit dem Sprachniveau C2, die kein Deutsch mehr lernen, zu untersuchen, um zu allgemeineren Ergebnissen zu kommen.

Conclusion

The aim of this work was to examine the language acquisition and knowledge of the Kanak Sprak among those who were still learning German that migrated to Germany and came into contact with the German language for the first time, because it could be, in addition to the knowledge of the standard language, significant for the development of the complete sociocultural identity and integration. The results of the survey were particularly relevant as the respondents are German language learners who have not yet started handling the German language perfectly, but who seem to have come into contact with elements of Kanak Sprak and are actively using them. The survey of the test persons who learn German in Germany at the educational institutions for this purpose and who have different age groups and language levels show that the understanding of the words of Kanak Sprak also increases with increased

period of stay in Germany, but not the independent use of it. The relationship between the use of the terms from Kanak Sprak and the language level was also noteworthy: learners at the level A2 understand and use the Kanak Sprak more than learners at the level B1. However, the Kanak Sprak is the most understood by learners who have the highest language level of B2 in this survey and is also used independently in everyday communication. One could conclude from this that the knowledge of the Kanak Sprak follows the advancing knowledge of German and the longer duration of stay in Germany.

As already mentioned, the Kanak Sprak is an ethnolect of the youth language, the characteristics of which are increasingly being incorporated into the normal colloquial speaking style. This has also become clear in this survey, because most of the users are currently subjects who are up to 39 years of age. According to the survey, the test subjects between the ages of 16 and 23 and between 32 and 39 years of age showed that they used most of the words from the Kanak Sprak independently in everyday communication. Although subjects over the age of 40 clearly understand most of the Kanak Sprak words, they use them the least. It was noticeable in the data analysis of this survey that even 0 % of the test persons who are over 40 use at least 25 % of the words from the Kanak Sprak listed in the questionnaire independently, but have the greatest understanding of the same in comparison to the younger test persons.

It would be of great advantage to investigate the use of elements of the Kanak Sprak in test subjects with the language level of C2, who no longer learn German in order to achieve more general results.

UNDERSTANDING AND USE OF THE WORDS ASSIGNED TO THE KANAK SPRAK AMONG GERMAN LEARNERS IN GERMANY

SUMMARY

The aim of this study is to examine the understanding and frequency of the independent use of the words assigned to Kanak Sprak among German language learners in Germany, and to analyze the collected data according to the language level, age, gender and length of stay in Germany. A survey was conducted to examine the independent use and understanding of the aforementioned words. The participants who took part in the survey are both men and women between the ages of 16 and 47, originating from different countries. have different German language levels and attend German courses in Munich. Data from a total of 35 surveyed participants were analyzed to determine whether the elements of Kanak Sprak were independently understood and used in everyday communication. The results show that the male test subjects understand more terms, but the female test subjects use them more often on their own. Furthermore, a difference in language use and active use of Kanak Sprak, with regard to the language level, can be seen. Most of the words are understood and used by German language learners at the language level of B2. In relation to the length of stay in Germany on the understanding of the terms from Kanak Sprak, an increase can be deduced, as was to be expected, while no increasing tendency was shown in active use with longer length of stay. The data analysis also shows that the Kanak Sprak is not only reserved for young people. Although older learners understand more Kanak Sprak terms, these are ultimately most actively used in communication by young people.

Keywords: Kanak Sprak, youth language, language use, German language learners

Literaturverzeichnis:

Androutsopoulos, Jannis (2001): "From the streets to the screens and back again: On the mediated diffusion of ethnolectal patterns", *LAUD Linguistic Agency* Nr. 522, 1-29.

- Androutsopoulos, Jannis (2007): „Ethnolekte in der Mediengesellschaft: Stilisierung und Sprachideologie in Performance, Fiktion und Metasprachdiskurs“, *Standard, Variation und Sprachwandel in germanischen Sprachen*, „Narr“, Tübingen, Basel, 113-155.
- Asendorf, Steffen (2006): *Jugendsprache im Deutschunterricht*, „GRIN Verlag“, Norderstedt.
- Auer, Peter (2013): „Türkenslang: Ein jugendsprachlicher Ethnolekt des Deutschen und seine Transformationen“, *Spracherwerb und Lebensalter. Kolloquium anlässlich des 60. Geburtstags von Harald Burger*, „Francke“, Tübingen, Basel, 255-264.
- Broszinsky-Schwabe, Edith (2011): *Interkulturelle Kommunikation: Missverständnisse-Verständigung*, „VS Verlag für Sozialwissenschaften“, Wiesbaden.
- Bußmann, Hadumod (1990): *Lexikon der Sprachwissenschaft*, „Kröner“, Stuttgart.
- Canoglu, Hatice Deniz (2012): *Kanak Sprach versus Kiezdeutsch - Sprachverfall oder sprachlicher Spezialfall? Eine ethnolinguistische Untersuchung*, „Frank&Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur“, Berlin.
- DUDEN (1989): *Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache: 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage*, Günter Drosdowski, „Dudenverlag“, Mannheim, Wien, Zürich.
- Ehmann, Hermann (2005): *Endgeil: das voll korrekte Lexikon der Jugendsprache*, „Verlag C.H. Beck oHG“, München.
- Haller, Matthias (2007): *Wie ein Schlagins Gesicht... Überlegungen zur verletzenden Gewalt von Sprache*, „GRIN Verlag“, Norderstedt.
- Hinnenkamp, Volker (2000): „Gemischt sprechen von Migrant*innen Jugendlichen als Ausdruck ihrer Identität“, *Der Deutschunterricht*, Nr.5, 96-107.
- Keim, Inken (2002): „Sozial-kulturelle Selbstdefinition und sozialer Stil: Junge Deutsch-Türkinnen im Gespräch in soziale Welten und kommunikative Stile“, *Soziale Welten und kommunikative Stile: Festschrift für Werner Karl Meyer zum 60. Geburtstag*, „Narr“, Tübingen, 233-259.
- Keding, Karin/ Struppert, Anika (2006): *Ethno-Comedy im deutschen Fernsehen: Inhaltsanalyse und Rezipientenbefragung zu Was guckst du?!*, „Frank & Timme GmbH“, Berlin.

- Kern, Friederike/ Selting, Mergret (2005): „Konstruktionen mit Nachstellungen im Türkendeutschen“, *Grammatik und Interaktion*, „Radolfzell: Verlag für Gesprächsforschung“, 319-347.
- Matulina, Zeljka (1997): *Grundlagen der germanistischen Linguistik*, „Zadarska tiskara“, Zadar.
- Nobrega, Onur Suzan Kömürücü (2011): „Kanake“, *Wie Rassismus aus Wörtern spricht-(K)Erben der deutschen Kolonialismus im Wissensarchiv der deutschen Sprache: ein kritisches Nachschlagewerk*, „UNRAST- Verlag“, Münster, 638-643.
- Sirim, Emran (2009): *Das Türkische einer deutsch-türkischen Migrantengruppe*, „Institut für Deutsche Sprache“, Mannheim.
- Wittenberg, Eva / Paul, Kerstin (2008): „Askim, Baby, Schatz ... Anglizismen in einer multiethnischen Jugendsprache“, *Englischer Sprachkontakt in den Varietäten des Deutschen*, „Peter Lang Verlag“, Wien, Frankfurt am Main, 95-122.
- Wiese, Heike (2012): *Kiezdeutsch; ein neuer Dialekt entsteht*, „Verlag C.H. Beck oHG“, München.
- Zaimoglu, (2004): *Kanacksprak, 24 Misstöne vom Rande der Gesellschaft*, „Rotbuch Verlag“, Hamburg.

6. Anhang

Umfrage:

- I. Spitzname: _____
- II. Alter: _____
- III. Wohnort: _____
- IV. Geschlecht: männlich weiblich
- V. Herkunftsland: _____
- VI. In Deutschland seit? _____
- VII. Sprachniveau: _____

Ihre Daten werden nur zum Zwecke der Durchführung und Auswertung von Forschungsergebnissen verwendet. Ihre Daten werden niemals an Dritte weitergegeben.

Hiermit bestätige ich, dass ich es verstanden habe und damit einverstanden bin:

Unterschrift: _____

Umfrage

Kreuzen Sie NEIN an, wenn Sie folgende Wörter oder Sätze nicht verstehen und JA, falls Sie die Wörter oder Sätze verstehen. Markieren Sie auch im letzten Kästchen die Wörter oder Sätze, die Sie auch in der alltäglichen Kommunikation selbst gebrauchen.

	JA	NEIN	SELBSTSTÄNDIGER GEBRAUCH
Kanake			
Zigeuner			
Jude			
Taliban			
Alter			
Bruder			
Oglum			
Azzlak			
Kollege			
Junge			
Pitty			
Beef			
Euros- Mädchens (Pluralbildung mit s)			
Asi			
Film- Ich habe Filme			
Chillen			
Starten			
Checken			
Schwören			
Labern- Beispiel: Laber keine Scheiße			
Klar machen- Beispiel: Ich muss Auto klar machen			

IRINA BOBAN – MARELA JURIĆ-KAĆUNIĆ: VERSTÄNDNIS UND VERWENDUNG DER DER
KANAKSPRACHE ZUGEWIESENEN WÖRTER BEI DEUTSCHLERNENDEN IN DEUTSCHLAND

Klar kommen- Beispiel: Komm mal klar auf dein Leben			
Filme schieben- Beispiel: Schieb mal keine Filme runter			
kommen- Beispiel: Komm mal runter von deinem Trip			
Rein ziehen- Beispiel:Ich ziehe mir die neue Musik rein			
Chillig- Beispiel: chilliges Auto!			
Heftig			
Krass			
Korrekt			
Übelst Beispiel:das übelste Auto			
Verballert sein			
Original			
Eins zu eins			
Was geht?			
Hajde			
Respekt			
Bonze			
Opfer			
Askim			

Edina Solak - Mirza Bašić

GRAMATIČKE I ZNAČENJSKE STRUKTURE DENOMINALNOGA DERIVACIJSKOG SUFIKSA -LA U DJELU DÎVÂNÛ LÛGÂTÎ'T-TÛRK

SAŽETAK

Djelo Dîvânü Lügâti't-Türk jeste jedno od prvih enciklopedijskih filoloških djela u historiji pismenosti turkijskih naroda. Stoga je ovo djelo vrlo važno za proučavanje leksikografske tradicije i gramatike turkijskih jezika i dijalekata. Zapravo, djelo Mahmuda Kašgarija pod naslovom Dîvânü Lügâti't-Türk predstavlja zajedničko jezičko blago u kojem se objedinjuju sve osobitosti turkijskih jezika u 11. stoljeću. I danas je značaj ovoga djela univerzalan, prvenstveno zato što se ovo enciklopedijsko djelo može okarakterizirati kao zajedničko jezičko blago svih turkijskih naroda. Primarni cilj ovoga rada jeste analizirati gramatičke i značenjske strukture denominalnoga derivacijskog sufiksa -LA u djelu Dîvânü Lügâti't-Türk. U radu se na temelju konkretnih kontekstualnih primjera iz djela Dîvânü Lügâti't-Türk analiziraju sve gramatičke osobitosti denominalnoga derivacijskog nastavka -LA koji se dodaje na korijen ili osnovu imenskih riječi. Jedna ovakva analiza trebala bi dati značajan doprinos proučavanju turskoga jezika iz dijahronijske perspektive, ali bi, isto tako, trebala doprinijeti boljem spoznavanju i razumijevanju gramatičkih i značenjskih struktura derivacijskih sufiksa u turskome jeziku.

Ključne riječi: Dîvânü Lügâti't-Türk, turski jezik, derivacijski sufixi, denominalni sufixi, gramatičke osobitosti

1. Uvod

Djelo *Dîvânû Lûġâti't-Türk* jedno je od prvih enciklopedijskih filoloških djela u historiji pismenosti turkijskih naroda i predstavlja zajedničko jezičko blago svih turkijskih naroda, zbog čega je vrlo važno za proučavanje leksikografske tradicije i gramatike turkijskih jezika i dijalekata. U ovome se enciklopedijskome filološkom djelu pruža vjerna rekonstrukcija razumijevanja turkijskih jezika kao cjeline, ali i pojedinačnih tokova u razvoju jezika svakoga od već tada formiranih turkijskih naroda koji su u to vrijeme baštinili vlastitu tradiciju, kulturu i običaje. Autor djela *Dîvânû Lûġâti't-Türk* jeste Mahmud ibn Husejn ibn Muhamed el-Kašgari (*Maĥmûd ibn Ĥuseyn ibn Muĥammed alKâšġârî*), koji je rođen u Kašgaru 1005. godine. Prema nekim izvorima, preminuo je u Opalu 1102. godine kada je vladala dinastija Karahanida, a ostao je upamćen kao znameniti jezikoslovac, leksikograf i poznavalac turkijskih jezika, kulture i folklorne tradicije turkijskih naroda. Pored toga, dobro je poznao arapski jezik i arapsku filološku tradiciju. Primarni cilj djela pod naslovom *Dîvânû Lûġâti't-Türk* bila je afirmacija leksičkoga bogatstva turkijskih naroda i plemena. Stoga je Mahmud Kašgari mnogo putovao te se upoznao s različitim turkijskim narodima i plemenima kako bi mogao prikupiti materijal za svoje djelo. Pretpostavlja se da je djelo *Dîvânû Lûġâti't-Türk* namijenjeno Arapima koji su se htjeli pobliže upoznati s turkijskim narodima i plemenima koji su im bili vojni saveznici. Isto tako, pretpostavlja se da je Mahmud Kašgari završio pisanje ovoga djela u periodu od 1072. do 1074. godine (v. Nametak 2013: 40–42).

Finalna forma djela *Dîvânû Lûġâti't-Türk* predstavlja vrlo živu materiju koja je jako interesantna i sistematizirana od samoga početka do kraja. Period Kašgarijevih istraživanja bio je period migracija različitoga intenziteta. Zapravo, to je bilo vrijeme trgovačke razmjene u okviru koje se realiziralo i upoznavanje različitih kultura. U ovakvoj sociokulturnoj stvarnosti bilo je dovoljno boraviti na određenome prometnom mjestu i bilježiti informacije o raznim plemenima koja su se kretala raznim krajevima i evidentirati informacije o njihovim jezicima. Međutim, djelo *Dîvânû Lûġâti't-Türk* prilično je koncizno te ima vrlo jasnu strukturu i cilj. U ovome se djelu ne daje previše prostora različitim predajama koje nisu u funkciji predstavljanja jezika i temeljnih identitarnih pojmova turkijskih naroda. Iznenaduje ovakva dosljednost i neobična je za klasična djela

11. stoljeća. Zapravo, ovo ukazuje na činjenicu kako je i sam Kašgari morao izostaviti neke podatke prilikom izrade konačne verzije djela ili ih je, pak, morao predstaviti u što kraćoj formi radi ekonomičnosti i koncepcijske ograničenosti djela (v. Ercilasun 2011: 314–318).

Uzimajući u obzir sve navedeno, konačna forma djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* predstavlja neku vrstu enciklopedijskoga kompendijuma, odnosno svojevrsnu sažetu verziju koja treba sistematično predstaviti leksičko blago turkijskih naroda. Moglo bi se reći kako u književnome smislu leksema *divan*, kako i sam Kašgari naslovljava svoje djelo, predstavlja svojevrsni zbornik poezije i hijerarhijski ustrojenih poetskih vrsta. S druge strane, u leksikografskome smislu *divan* predstavlja enciklopedijski rječnik sastavljen od sistematski ustrojenih leksikografskih priloga. Također, moguće je govoriti o enciklopedijskome kompendijumu u kojem se sažeto iznose razlike između leksema različitih turkijskih jezika. U gramatičkome dijelu u kojem se opisuje i preko 340 gramatičkih bilješki djelo *Dîvânü Lügâti't-Türk* predstavlja svojevrsni gramatičko-leksikografski kompendij, dok se u leksičkome ustroju može govoriti o enciklopedijskome rječniku turkijskih jezika. Prepoznatljiv je i filološki karakter jasno ustrojenih poglavlja djela. Dakle, tematika je originalna, zbog čega je ovo jedinstveno djelo takve vrste u historiji svih turkijskih naroda, dok su struktura i logika doboko kontekstualizirani arapskom filološkom i gramatičkom tradicijom djelâ koja je Kašgari konsultirao prilikom oblikovanja svoga djela, o čemu i sam govori na uvodnim stranicama prilikom sažetoga opisa i uvoda u neke osobitosti gramatike turkijskih jezika njegovoga vremena (v. Akar 2005: 145–148).

U ovome se radu na osnovi konkretnih kontekstualnih primjera iz djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* analiziraju gramatičke i značenjske strukture denominalnoga derivacijskog sufiksa *-IA* koji se dodaje na korijen ili osnovu imenskih riječi. Kao temeljni izvor građe koriste se djela Besima Atalaya *Dîvânü Lügâti't-Türk Tercümesi I* i *Dîvânü Lügâti't-Türk Tercümesi III*. Naime, Besim Atalay priredio je prijevod djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* u tri toma, u kojima je, pored originalnoga teksta djela, ispisao tekst i latiničnim pismom transponirajući ga i u savremeni turski jezik, što pruža dobre temelje za analizu gramatičkih i značenjskih struktura denominalnoga derivacijskog nastavka *-IA*. U ovome

se radu kao temeljni izvor građe koriste konkretni primjeri iz prvoga i trećega toma prijevoda Besima Atalaya.

Svi pojmovi koji se navode u ovome radu, a koji imaju rodni značaj i rodno obilježje, obuhvataju na jednak način muški i ženski rod bez obzira na to da li se navode u muškome ili ženskome rodu. Autori rada potpisuju sve prijevode na bosanski jezik.

2. Denominalni derivacijski sufiks *-LA* u djelu *Dîvânü Lûġâti’t-Türk*

Sufiksalna tvorba riječi jedna je od temeljnih karakteristika turkijskih jezika. U turkijskim se jezicima koriste samo sufiksi, a ne postoje prefiksi i interfiksi. Sufiksi se dijele u dvije skupine, a to su dezinencijalni (çekim eki) i derivacijski sufiksi (*yapım eki*). Dezinencijalni sufiksi dodaju se na korijen ili osnovu riječi i modificiraju njenu gramatičku strukturu, ali ne utječu na značenjsku strukturu riječi na čiji se korijen ili osnovu dodaju. S druge strane, derivacijski sufiksi dodaju se na korijen ili osnovu riječi i modificiraju njenu značenjsku strukturu. Kada se govori o derivacijskim sufiksima, oni se u turkijskim jezicima klasificiraju u dvije skupine, a to su denominalni derivacijski sufiksi i deverbalni derivacijski sufiksi. Denominalni derivacijski sufiksi dodaju se na korijen ili osnovu imenske riječi i modificiraju njenu značenjsku strukturu, dok se deverbalni derivacijski sufiksi dodaju na korijen ili osnovu glagola i modificiraju njegovu značenjsku strukturu (v. Čaušević 1996: 436–437; Solak–Bašić 2019: 23).

Već je navedena konstatacija da se denominalni derivacijski sufiksi dodaju na korijen ili osnovu imenske riječi modificirajući njenu značenjsku strukturu. Denominalni derivacijski sufiksi klasificiraju se, također, u dvije skupine, a to su denominalni derivacijski sufiksi za izvođenje imenskih riječi (*isimden isim yapım eki*) i denominalni derivacijski sufiksi za tvorbu glagola (*isimden fiil yapım eki*). Denominalni derivacijski sufiksi za izvođenje imenskih riječi dodaju se na korijen ili osnovu imenske riječi i deriviraju imensku riječ koja ima potpuno novu značenjsku strukturu. Denominalni derivacijski sufiksi za tvorbu glagola dodaju se na korijen ili osnovu imenske riječi i na taj način deriviraju glagol (v. Öner 2006: 61–63; Korkmaz 2009: 31–33).

Sufiks *-LA* svrstava se u skupinu denominalnih derivacijskih sufiksa za izvođenje glagola. Dakle, dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa *-LA* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu se izvoditi prijelazni i neprijelazni glagoli (v. Uygur 2005: 347–351).

2.1. Prijelazni glagoli koji se izvode dodavanjem sufiksa *-LA* i kojima se označava instrument kojim se realizira određena djelatnost

U turkijskim se jezicima prijelazni glagoli mogu derivirati dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-LA* na korijen ili osnovu imenskih riječi. Naime, dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-LA* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu se izvoditi prijelazni glagoli kojima se označava instrument kojim se realizira određena djelatnost (v. Akalın 1995: 92).

(1)

- a) *taşladı: ol itığ taşladı = o, köpeği taşladı.* (Atalay 1986: 294) / *kamenovao je: On je pogodio psa kamenom.*
- b) *kaşıkladı: ol balığ kaşıkladı = o, balı kaşıkladı.* (Atalay 1986: 338) / *jeo je kaşikom: On je pojeo med kaşikom.*
- c) *biçekledi: ol anı biçekledi = o, onu bıçakladı, bıçakla vurdu.* (Atalay 1986: 340) / *izbo je nožem: On ga je izbo nožem, ubio ga je nožem.*
- d) *bükdeledi: ol amı bükdeledi = o, onu hançerledi.* (Atalay 1986: 352) / *izbo je handžarom: On ga je izbo handžarom.*
- e) *kamçıladı: ol atın kamçıladı = o, atını kamçıladı.* (Atalay 1986: 352) / *bičevao je: On je bičevao konja.*

U primjerima (1.a), (1.b), (1.c), (1.d) i (1.e) opisuju se značenjske strukture prijelaznih glagola *taşlamak* (*kamenovati; gađati / pogoditi kamenom*), *kaşuklamak* (*jesti / pojesti kaşikom*), *biçeklemek* (*sjeći / odsjeći nožem; bosti / izbosti nožem; ubijati / ubiti nožem*), *bükdelemek* (*bosti / izbosti handžarom; ubijati / ubiti handžarom*) i *kamçılmak* (*bičevati / izbičevati; šibati / išibati*), koji se tvore dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-LA* i kojima se označava instrument kojim se realizira određena djelatnost. U primjeru (1.a) opisuje se značenjska struktura prijelaznoga glagola *taşlamak* (*kamenovati; gađati / pogoditi*

kamenom), koji se tvori dodavanjem sufiksa *-LA* na korijen imenice *taş* (*kamen*), a ovom se imenicom, zapravo, označava instrument kojim se realizira radnja na koju se ukazuje navedenim glagolom. U primjeru (1.b) govori se o značenjskoj strukturi prijelaznoga glagola *kaşuklamak* (*jesti / pojesti kaşikom*), a može se primijetiti da se ovaj prijelazni glagol izvodi dodavanjem nastavka *-LA* na osnovu imenice *kaşuk* (*kaşika*), kojom se upućuje na instrument kojim se realizira radnja koja se imenuje navedenim prijelaznim glagolom. U primjeru (1.c) izražava se značenjska struktura prijelaznoga glagola *biçeklemek* (*sjeći / odsjeći nožem; bosti / izbosti nožem; ubijati / ubiti nožem*), a uočava se kako se ovaj prijelazni glagol derivira dodavanjem sufiksa *-LA* na osnovu imenice *biçek* (*nož*), kojom se označava instrument kojim se realizira radnja koja se imenuje navedenim prijelaznim glagolom. U primjeru (1.d) iskazuje se značenjska struktura prijelaznoga glagola *bükdelemek* (*bosti / izbosti handžarom; ubijati / ubiti handžarom*), a može se vidjeti da se ovaj prijelazni glagol tvori dodavanjem nastavka *-LA* na osnovu imenice *bükde* (*handžar*), kojom se ukazuje na instrument kojim se realizira radnja na koju se upućuje navedenim prijelaznim glagolom. U primjeru (1.e) ispoljava se značenjska struktura prijelaznoga glagola *kamçılamak* (*bičevati / izbičevati; şibati / išibati*), koji se izvodi dodavanjem nastavka *-LA* na osnovu imenice *kamçı* (*bič, kandžija*), a ovom se imenicom označava instrument kojim se realizira radnja koja se imenuje navedenim prijelaznim glagolom.

2.2. Prijelazni glagoli koji se izvode dodavanjem sufiksa *-LA* i kojima se ukazuje na radnju čijim se sadržajem ili efektom utječe na objekt

U turkijskim se jezicima dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-LA* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu izvoditi i prijelazni glagoli kojima se upućuje na radnju čijim se sadržajem ili efektom utječe na objekt (v. Hacıeminoğlu 1996: 156–158).

(2)

- a) *agırladı: Teşri meni agırladı = Tanrı bana kerem kıldı. Başkasına ikram eden her adam için böyle denir.* (Atalay 1985: 300) / *počastio je: Gospodar me je počastio. Tako se kaže i za svakoga čovjeka koji počasti drugoga.*

- b) *çınladı: ol ışığ çınladı = o, işi tahkik etti. (Atalay 1986: 296) / istražio je: On je istražio događaj.*
- c) *karaladı: ol karaladı ne ni = o, bir şeyi karaladı. (Atalay 1986: 324) / pocrnio je: On je pocrnio nešto, obojio ga je u crno.*
- d) *sarıgladı: ol tonın sarıgladı = o, elbisesini sarıladı, sarı yaptı. (Atalay 1986: 336) / požutio je: On je požutio svoje odijelo, obojio ga je u žuto.*
- e) *yazukladı: Beg anı yazukladı = Bay onu bir suçu yüzünden yakaladı. (Atalay 1986: 342) / optužio je: Vladar ga je optužio i uhapsio zbog neke njegove pogreške.*

U primjerima (2.a), (2.b), (2.c), (2.d) i (2.e) pojašnjavaju se značenjske strukture prijelaznih glagola *agırlamak* (*çastiti / počastiti; gostiti / ugostiti; ukazivati / ukazati poštovanje*), *çınlamak* (*potvrđivati / potvrditi; istraživati / istražiti*), *karalamak* (*crniti / pocrniti; çiniti / učiniti crnim*), *sarıglamak* (*žutiti / požutiti; çiniti / učiniti žutim*) i *yazuklamak* (*okrivljavati / okriviti; optuživati / optužiti*), koji se tvore dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-LA* i kojima se ukazuje na radnju čijim se sadržajem ili efektom utječe na objekt. U primjeru (2.a) pojašnjava se značenjska struktura prijelaznoga glagola *agırlamak* (*çastiti / počastiti; gostiti / ugostiti; ukazivati / ukazati poštovanje*), koji se tvori dodavanjem nastavka *-LA* na osnovu lekseme *agır* (*dostojanstven, ugledan, počastvovan*), a primjećuje se kako se sadržajem ovoga glagola utječe na objekt. U primjeru (2.b) objašnjava se značenjska struktura prijelaznoga glagola *çınlamak* (*potvrđivati / potvrditi; istraživati / istražiti*), čijim se sadržajem utječe na objekt i koji se izvodi dodavanjem nastavka *-LA* na korijen lekseme *çın* (*istina, stvarnost, istinit, stvaran*). U primjeru (2.c) ukazuje se na značenjsku strukturu prijelaznoga glagola *karalamak* (*crniti / pocrniti; çiniti / učiniti crnim*), a uočava se da se sadržajem ovoga glagola utječe na objekt te da se on derivira dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa *-LA* na korijen lekseme *kara* (*crna boja, crn, taman, mračan*). U primjeru (2.d) upućuje se na značenjsku strukturu prijelaznoga glagola *sarıglamak* (*žutiti / požutiti; çiniti / učiniti žutim*), čijim se sadržajem utječe na objekt i koji se izvodi dodavanjem nastavka *-LA* na korijen lekseme *sarığ* (*žuta boja, žut*). U primjeru (2.e) objašnjava se značenjska struktura prijelaznoga glagola *yazuklamak* (*okrivljavati / okriviti; optuživati /*

optužiti), a može se vidjeti da se sadržajem ovoga glagola utječe na objekt te da se on tvori dodavanjem nastavka -LA na osnovu lekseme *yazuk* (*prekršaj, grijeh, krivica*).

2.3. Neprijelazni glagoli koji se izvode dodavanjem sufiksa -LA i kojima se ukazuje na stanje u kojem se gramatički subjekt nalazi

U turskim jezicima dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa -LA na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu se tvoriti i neprijelazni glagoli. Naime, dodavanjem denominalnoga nastavka -LA na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu se izvoditi neprijelazni glagoli kojima se upućuje na stanje u kojem se gramatički subjekt nalazi (v. Ergin 1993: 170–171).

(3)

- a) *igledi: er igledi = adam hastalandı*. (Atalay 1985: 287) / *razbolio se: Ćovjek se razbolio*.
- b) *beliyledi: er beliyledi = adam belinledi (adam bir korku ile uykusundan sıçradı)*. *Herhangi bir hayvan habersizce bir şeyden korkup sıçrılarak ürkerse yine böyle denir*. (Atalay 1986: 409) / *uplašio se: uplašiti se. Ćovjek se trgnuo iz sna ispunjen nekim strahom. Ovako se kaže i ako se bilo koja životinja trgne iznenada se uplašivši neĉega*.

U primjerima (3.a) i (3.b) opisuju se znaĉenjske strukture neprijelaznih glagola *iglemek* (*razbolijevati se / razboljeti se*) i *beliylemek* (*plašiti se / uplašiti se; pretrnuti od straha*), koji se deriviraju dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa -LA i kojima se ukazuje na stanje u kojem se gramatiĉki subjekt nalazi. U primjeru (3.a) oznaĉava se znaĉenjska struktura neprijelaznoga glagola *iglemek* (*razbolijevati se / razboljeti se*), koji se tvori dodavanjem nastavka -LA na korijen lekseme *ig* (*bolest, bolesnik, bolean*). Može se primijetiti da se glagolom *iglemek* (*razbolijevati se / razboljeti se*) ukazuje na stanje u kojem se nalazi ĉovjek koji ima funkciju gramatiĉkoga subjekta u ovome primjeru. U primjeru (3.b) govori se o znaĉenjskoj strukturi neprijelaznoga glagola *beliylemek* (*plašiti se / uplašiti se; pretrnuti od straha*), koji se izvodi dodavanjem nastavka -LA na osnovu lekseme

beliy (strah). Može se vidjeti kako se glagolom *beliylemek* (*plašiti se / uplašiti se; pretrnuti od straha*) upućuje na stanje u kojem se nalazi čovjek koji obavlja funkciju gramatičkoga subjekta u navedenoj rečenici.

2.4. Neprijelazni glagoli koji se izvode dodavanjem sufiksa -LA i kojima se označava radnja u čijem se sadržaju upućuje na unutarnji objekt

Kada se govori o tvorbi neprijelaznih glagola, dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa -LA na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu se derivirati i neprijelazni glagoli kojima se označava radnja u čijem se sadržaju ukazuje na unutarnji objekt (v. Eckmann 1988: 44–45).

(4)

- a) *kışladı: er evinde kışladı = adam evinde kışladı.* (Atalay 1986: 299) / *zimovao je: Čovjek je proveo zimu u svojoj kući.*
- b) *münledi: er münledi = adam çorba içti.* (Atalay 1986: 301) / *pojeo je čorbu: Čovjek je pojeo čorbu.*
- c) *yayladı: er tağda yayladı = adam dağda yayladı.* (Atalay 1986: 311) / *ljetovao je: Čovjek je proveo ljetu na planini.*

U primjerima (4.a), (4.b) i (4.c) iskazuju se značenjske strukture neprijelaznih glagola *kışlamak* (*zimovati; provesti zimu*), *münlemek* (*jesti / pojesti čorbu*) i *yaylamak* (*ljetovati; provesti ljetu*), koji se izvode dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka -LA i kojima se označava radnja u čijem se sadržaju upućuje na unutarnji objekt. U primjeru (4.a) iskazuje se značenjska struktura neprijelaznoga glagola *kışlamak* (*zimovati; provesti zimu*), koji se tvori dodavanjem nastavka -LA na korijen imenice *kış* (*zima*). Bez obzira na to što je, prema svojoj gramatičkoj strukturi, neprijelazni glagol, glagolom *kışlamak* (*zimovati; provesti zimu*) označava se radnja koja sadrži unutarnji objekt (*kış* (*zima*)). U primjeru (4.b) izražava se značenjska struktura neprijelaznoga glagola *münlemek* (*jesti / pojesti čorbu*), koji se derivira dodavanjem nastavka -LA na korijen imenice *mün* (*čorba*). Uočava se kako se i neprijelaznim glagolom

münlemek (*jesti / pojesti čorbu*) imenuje radnja u čijem se sadržaju ukazuje na unutarnji objekt (*mün* (*čorba*)). U primjeru (4.c) ispoljava se značenjska struktura neprijelaznoga glagola *yaylamak* (*ljetovati; provesti ljetu*), koji se izvodi dodavanjem nastavka -LA na korijen imenice *yay* (*proljeće, ljetu*). Uprkos tome što se, prema svojoj gramatičkoj strukturi, svrstava u skupinu neprijelaznih glagola, primjećuje se kako se glagolom *yaylamak* (*ljetovati; provesti ljetu*) označava radnja u čijem se sadržaju upućuje na unutarnji objekt (*yay* (*proljeće, ljetu*)).

2.5. Onomatopejski glagoli koji se izvode dodavanjem sufiksa -LA

U turkijskim se jezicima dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka -LA na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu tvoriti i neprijelazni onomatopejski glagoli kojima se označava oponašanje zvukova (v. Tekin 2000: 88–89).

(5)

- a) *beledi: koy beledi = koyun meledi*. (Atalay 1986: 270) / *blejala je: Ovca je blejala*.
- b) *çifiladı: küp çifiladı = küp çigil çigil ses verdi. Şira kaynarken ses verirse yine böyle denir*. (Atalay 1986: 325) / *zvečala je: Posuda je zazvečala. Tako se kaže i ako se zvuk čuje dok se pekmez kuha*.

U primjerima (5.a) i (5.b) opisuje se značenjska struktura neprijelaznih onomatopejskih glagola *belemek* (*blejati / zablejati; meketati / zameketati*) i *çifilamak* (*zvoniti / zazvoniti; zvečati / zazvečati*), koji se izvode dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka -LA i kojima se označava oponašanje zvukova. U primjeru (5.a) ukazuje se na značenjsku strukturu neprijelaznoga onomatopejskog glagola *belemek* (*blejati / zablejati; meketati / zameketati*), koji se tvori dodavanjem nastavka -LA na korijen onomatopejskoga uzvika *be* (zvuk koji se čuje prilikom blejanja i meketanja životinja). S druge strane, u primjeru (5.b) upućuje se na značenjsku strukturu neprijelaznoga onomatopejskog glagola *çifilamak* (*zvoniti / zazvoniti; zvečati / zazvečati*), koji se derivira dodavanjem sufiksa -LA na korijen onomatopejskoga uzvika *çifı* (zvuk koji se čuje prilikom zvečanja metala).

3. Zaključak

U radu su se analizirale gramatičke i značenjske strukture denominalnoga derivacijskog sufiksa *-LA*. Analiza gramatičkih i značenjskih struktura denominalnoga derivacijskog nastavka *-LA* zasnivala se na konkretnim kontekstualnim primjerima iz djela *Dîvânü Lügâti't-Türk*. Analiza konkretnih primjera ukazala je na činjenicu da se dodavanjem denominalnoga derivacijskog sufiksa *-LA* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu derivirati i prijelazni i neprijelazni glagoli. Kada se govori o prijelaznim glagolima, u analizi se moglo primijetiti da se dodavanjem denominalnoga derivacijskog nastavka *-LA* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu izvoditi prijelazni glagoli kojima se označava instrument kojim se realizira određena djelatnost. Pored toga, analiza je pokazala da se dodavanjem sufiksa *-LA* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu tvoriti i prijelazni glagoli kojima se ukazuje na radnju čijim se sadržajem ili efektom utječe na objekt. Kada su u pitanju neprijelazni glagoli, u analizi se moglo uočiti da se dodavanjem nastavka *-LA* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu izvoditi neprijelazni glagoli kojima se ukazuje na stanje u kojem se gramatički subjekt nalazi. Isto tako, analiza konkretnih primjera pokazala je da se dodavanjem sufiksa *-LA* na korijen ili osnovu imenskih riječi mogu derivirati i neprijelazni glagoli kojima se imenuje radnja u čijem se sadržaju ukazuje na unutarnji objekt. U analizi se, također, moglo uočiti da denominalni derivacijski sufiks *-LA* služi i za tvorbu neprijelaznih onomatopejskih glagola kojima se označava oponašanje zvukova.

GRAMMATICAL AND SEMANTICAL STRUCTURES OF THE DENOMINAL DERIVATIVE SUFFIX -LA IN *DÎVÂNÛ LÛGÂTÎ'T-TÛRK*

SUMMARY

Dîvânû Lügâti't-Türk is one of the first encyclopedic philological works in the history of literacy of Turkic nations. Therefore, this work is of great importance for studying lexicographical tradition and grammar of Turkic languages and dialects. Actually, this piece of work titled *Dîvânû Lügâti't-Türk* by Mahmud Kashgari represents a common language treasure which integrates all the peculiarities of Turkic languages in the 11th century. Even today, the significance of this work is universal because, in the first place, this encyclopedic work can be characterized as a common language treasure of all Turkic nations. The primary goal of this paper is to analyze grammatical and semantical structures of the denominal derivative suffix -LA in *Dîvânû Lügâti't-Türk*. This paper, based on concrete contextual examples from *Dîvânû Lügâti't-Türk*, analyzes all the grammatical peculiarities of the denominal derivative suffix -LA which is added to the word root or stem. An analysis like this should contribute greatly to the study of Turkish language from a diachronic perspective, but it also should contribute to the better understanding and knowledge of grammatical and semantical structures of derivative suffixes in Turkish language.

Key words: *Dîvânû Lügâti't-Türk*, Turkish language, derivative suffixes, denominal suffixes, grammatical peculiarities

Izvori i literatura

- Akalın, Şükrü Halûk (1995), “-LA Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine“, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 92–99.
- Akar, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Atalay, Besim (1985), *Dîvânû Lügâti't-Türk Tercümesi I*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Atalay, Besim (1986), *Dîvânü Lügâti't-Türk Tercümesi III*, Cilt III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Eckmann, János (1988), *Çağatayca El Kitabı*, Çeviren: Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2011), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 11. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, 21. Baskı, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nametak, Fehim (2013), *Historija turske književnosti*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Öner, Mustafa (2006), “Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar“, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 60–76.
- Solak, Edina, Mirza Bašić (2019), *Jezik djela Atebetü'l-Hakayık: fonetsko-fonološka i morfološka analiza*, Filološki krug, Zenica.
- Tekin, Talat (2000), *Orhun Türkçesi Grameri*, Sanat Kitabevi, Ankara.
- Uygur, Sinan (2005), “+lA- Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Deneme“, *Türk Dili*, S. 646, Ankara, 347–351.

*KNJIŽEVNOST
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi*

Elvir Kopic

GAZEL U NOVIJOJ BOŠNJAČKOJ POEZIJI

SAŽETAK

Tradicija kao kategorija koja se opire fiksiranju te kao prostor miješanja prošlosti i sadašnjosti, uvijek je blagorodna podloga na kojoj nastaju novi književni tekstovi, izrađaju nove forme i poetike. Kreativna reprezentacija orijentalno-islamskog književnog naslijeđa u novijoj bošnjačkoj književnosti ishod je duhovno-identitetskih kongenijalnosti ali i čitanja i proučavanja stvaralaštva Bošnjaka na orijentalnim jezicima, ponajprije divanskog pjesništva. Rad je pokušaj da se iz perspektive unutarkulturalne komparatistike (iako pisani na različitim jezicima – tradicionalni gazel na osmanskome turskom, a gazeli novije bošnjačke poezije na bosanskom jeziku – oni pripadaju jednoj istoj kulturi i književnosti) ukaže na modalitete filijacije jedne tradicionalne pjesničke forme u bošnjačkoj poeziji 20. stoljeća. Istraživanje je pokazalo da autori gazela na bosanskom jeziku: Safvet-beg Bašagić, Musa Ćazim Ćatić, Zilhad Ključanin i Salih Trbonja posežu za izvornim gazelom da bi stvorili pseudoformu koja u skladu sa principima aristotelijanske poetike cjelinu pretpostavlja dijelovima i funkcionira po modelu hermeneutičkog kruga.

Ključne riječi: gazel, pseudogazel, orijentalno-islamska književnost, tradicija, divanska poezija, aristotelijanska estetika

Uvod

Gazel u bošnjačku poeziju 20. vijeka ulazi na valu oživljavanja književnog naslijeđa, kao snažna i neodoljiva *reverzija* tradicije povezana s intimnim osjećanjem duha Istoka kod ovdašnjih pjesnika ali i širom dostupnošću prevoda, odnosno čitanja i proučavanja književnog stvaralaštva Bošnjaka na orijentalnim

jezicima, ponajprije divanskog pjesništva. Divanska poezija kao dio tog bogatog literarnog naslijeđa mapirana je sveukupnošću osmanskog kulturnog prostora, a ima izvore kako u predislamskoj, tako i u islamskoj literarnoj tradiciji. Šire gledano, divanska poezija objedinjuje, pored akcentovanog religioznog, i vrlo važan filozofski (tesavvufski), kao i specifičan lirski aspekt. U tom smislu Alena Čatović zapaža: „Sam termin lirski došao je iz zapadne poetike i njegovo je korišćenje u kontekstu gazela novijeg datuma, odnosno vezano je za 20. stoljeće. Klasična osmanska stilistika, koja je svoje postulate naslijedila od arapske, posredstvom perzijske, nije poznavala ovaj termin, ali je u svojoj definiciji tematike gazela bila vrlo blizu onome što danas podrazumijeva pojam lirike“ (2013: 46).

Što se tiče samog porijekla kao i definicije gazela, Duraković navodi sljedeće: U politematskoj strukturi antičke kaside na prvome mjestu se obavezno nalazio ljubavni lirski preludij (nasīb) neujednačene dužine. Većina drugih tema u kasidi mogle su mijenjati svoje pozicije, ali je ljubavni prolog imao stalnu poziciju, u samome pročelju kaside, a panegirik se najčešće nalazio na kraju pjesme. Između njih su se smještale druge teme. Početkom islamske epohe, ljubavni lirski prolog se osamostaljuje u poseban žanr poznat kao gazel. Gazel je u klasičnoj arapskoj književnosti, posebno u tzv. umajadskom periodu (661.-750.), ljubavna lirski poezija. (2018: 153)

Prema onom što nam je danas dostupno od divanske poezije Bošnjaka na orijentalnim jezicima (kao i divanske književnosti u cjelini), što u izvornom obliku, što u prevodu, gazel je najzastupljenija forma divanskog pjesništva. Naše istraživanje, kako smo naglasili, fokusira se na gazele bošnjačkih pjesnika koji ne pripadaju krugu pjesnika na orijentalnim jezicima, nego su pisali na maternjem jeziku. Na maternjim jezicima gazeli se pojavljuju, kako primjećuje Vedad Spahić, kao „(...) pseudoforme, usvojene iz druge ili treće ruke (preko njemačkih ili slavenskih romantičara)“ (1999: 45), ili su pak ispisani na potezu od modernizma do postmodernizma. Ovu tvrdnju uzimamo i kao polazišnu tezu istraživanja.

Valja odmah na početku istaći i to kako se nećemo zaplitati u mrežu krajnje kompleksne problematike šta tačno spada u bošnjačku poeziju te da li

se u tom smislu kao njen sastavni dio podrazumijeva i stvaralaštvo Bošnjaka na orijentalnim jezicima¹, napose imajući u vidu da se, uz neizostavan osvrt na povijest i poetiku ovog pjesničkog oblika, ovdje bavimo gazelima napisanim na bosanskom jeziku. Na tom fonu smo i odabrali korpus tekstova pjesnika koji su stvarali početkom 20. odnosno krajem 20. i početkom 21. stoljeća.

1. Rađanje gazela

Dijahronijski diskontinuiteti bošnjačke književnosti, proklizavanja u politizaciju naučne problematike, kodiranosti, tj. za vanekspertske analize zatvoreni karakter građe, filološko-pozitivistička orijentiranost bošnjačkih orijentalnih studija i preuska fokusiranost studija tesavvuvske filozofije, limitirali su domete istraživanja divanske poezije Bošnjaka. Stanje je vidno poboljšano zahvaljujući pregnućima nekolicine stručnjaka iz ove oblasti, a posebno Esadu Durakoviću koji, nakon interpretacijski orijentiranih sporadičnih radova drugih autora, fokus sistematski prenosi na teren poetologije.

Proučavatelji historije orijentalnih književnosti, kako navodi Duraković (2018: 148), utvrdili su nesumnjivo kako većina pjesničkih vrsta divanske književnosti ima porijeklo u antičkoj kasidi. Arapska antička kasida je pjesma koju odlikuje širok raspon tema i jedinstvo forme, tačno određen metar i rima unutar po prilici šezdeset do stotinu bejtova. Tematska raznolikost i šarenilo kaside ukroćene su snažnim formalnim instrumentarijem. Takav odnos sadržaja i forme nagovijestio je suštinu potonjeg poimanja stvaralaštva u orijentalno-islamskoj kulturi. Podređenost Božijem apsolutnom stvaranju u odnosu na ljudsko „stvaranje“, tj. izumijevanje je aksiom iz kojega proizlazi i odsustvo pojmova originalnosti i autorstva u današnjem smislu. Pojavom islama takva, uslovno rečeno, tematski bremenita kasida doživjet će rasterećenje na planu sadržaja², a što će za posljedicu imati, između ostalog, i rađanje niza samostalnih pjesničkih vrsta.

1 Više o tome vidjeti u Spahić (1999: 39).

2 „U transformaciji kaside, značajnu ulogu je odigralo i to što je Kur'an rasteretio pjesništvo njegovih „teških“ metafizičkih sadržaja. Kur'an je time, zapravo, oslobodio pjesništvo kao umjetnost, čime je stvoren jedan od temeljnih uslova za „fermentiranje“ poetike u kome je došlo i do raslojavanja antičke kaside.“ (Duraković 2018: 152)

Gledajući kompoziciju kaside, prva i svakako najzastupljenija pjesnička forma divanske poezije, gazel, nastala je izdvajanjem uvodnih stihova (nasīb), svojevrsnog ljubavnog introa koji je u kasidi stajao uvijek isključivo na početku. U klasičnoj arapskoj književnosti definiše ga se kao lirsku ljubavnu pjesmu. O postanku gazela kao zasebnog žanra Duraković kaže sljedeće:

„Gazel je u klasičnoj arapskoj književnosti, posebno u tzv. umajadskom periodu (661–750), ljubavna lirska poezija. Upravo taj period obilježen je toliko bujnim procvatom ove ljubavne lirike da bi bilo uputno čitav period zvati periodom gazela, umjesto umajadskim periodom, jer je ovaj drugi naziv sa stanovišta historije književnosti potpuno neutralan, književno neinformativan.“ (2018: 153)

Dakle, i više je nego očito kako se ovdje radi o ljubavnoj lirskoj poeziji, a na što upućuje i sam naziv gazel u značenju udvaranja. Od antičkog doba do renesanse lirika je bila generička odrednica za pjesme komponovane radi pjevanja. U renesansi su pjesnici postupno prestali komponovati pjesme s ciljem javnog izvođenja uz pratnju muzičkih instrumenata te se one od druge polovine 16. stoljeća pišu kao tekstovi za čitanje. Iako je lirika i dalje preuzimala klasične metričke obrasce, teme, ambijente i slike, premještanje iz auditivnoga medija u vizualni neprimjetno je mijenjalo njenu strukturu kao i namjenu pa tako u periodu romantizma dolazi do redefinicije/a lirike. Ona po S. T. Coleridgeu predstavlja organski skladnu metričku cjelinu, po W. Wordsworthu spontani izljev snažnih osjećaja, a po G. W. F. Hegelu subjektivni izraz ličnosti. Savremena teorija definiše liriku na osnovu njenog porijekla i razvoja a oslanjajući se na muzikalnost i osjećajnost.³ Već smo nekoliko puta spomenuli da je gazel vrsta u kojoj prevladava osjećajnost, dok je naročitu muzikalnost iznjedrila savršeno izbrušena forma. Što se tiče forme, gazel se sastojao od pet do petnaest bejtova. Broj bejtova je najčešće neparan, mada ima rijetkih primjera gazela od četiri ili šest bejtova. Raspored rime u gazelu je sljedeći: rimuju se prva dva polustiha, a nakon toga svaki drugi (tj. na kraju bejta) sa shemom aa ba ca da... Aruz metar je bio obavezan, a podrazumijevao je smjenu kratkih i dugih slogova.

3 Hrvatska enciklopedija: „Lirika“. Dostupno (10. 5. 2020) na (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=36745>)

Vođeni činjenicom da je zapadna lirika u antičkoj i djelimično renesansnoj fazi komponovana za muzičku pratnju i nastup pred publikom, valja spomenuti još jednu dodirnu tačku između nje i gazela. Naime, zabilježeno je kako je i sam gazel nerijetko bio obogaćen muzičkom obradom. Izvodio se pred publikom uz pratnju saza. Stroge pjesničke zakonitosti nisu bile isključivo monopol forme, bile su tu i jasne smjernice koje su se ticale sadržaja. Teme i motivi gazela bili su određeni konvencijama kako antičke kaside tako i islamske doktrine odnosno orijentalne estetike. Prije svega, poete su inspiraciju nalazile u nekoliko izvora od kojih je svakako najvažniji bio Kur'an, a slijedili su hadis, sufijska filozofija, poučne priče, lokalne legende itd. Tu je još i niz konvencija iz domena „normativne poetike, poetike slijeđenja uzora, zasićenost opštim mjestima, slikama, konstrukcijama i simbolima koji imaju fiksna značenja (...)“ (Hasanović 2019: 16).

Izdvajanje gazela iz kaside teklo je u dva pravca, to jest u dvije pjesničke forme, a o tome Duraković kazuje:

„(...) gazel se razvio u dvije znamenite vrste, tako da je svaki postao forma za sebe: gradski ili omeritski gazel (njegovan najviše u Hidžazu, prvenstveno u Mekii i Medini, u vrijeme Umajada), diferentan po tzv. čulnom ili hedonističkom izražavanju ljubavi; uzritski gazel (njegovan također u Hidžazu, ali pretežno među beduinima), poznat kao 'oponentan' ljubavni lirski izraz – tzv. viteška, platonska ljubav, za koju mnogi tvrde da je predstavljala idealiziranu bazu za razvoj kasnije sufijske poezije.“ (2018: 157)

Kasniji razvoj i bujanje gazela na islamskom Istoku kao i u bogatoj baštini divanske književnosti Bošnjaka ipak je „nužno imati u vidu da se u ovoj fazi razvoja književnosti teme postavljaju kao odlučujući faktor konstituiranja književne vrste“ (ibid: 164). Iz ovoga je jasno vidljivo kako se poetske realizacije razilaze tjerane tematsko-motivskom diferencijacijom, što se manifestiralo u vidu uspostavljanja novih žanrova, između ostalih i samog gazela.

2. Gazel u bošnjačkoj poeziji – disput o nesputanosti

Pišući o pobožnoj bošnjačkoj poeziji Zilhad Ključanin (2004: 44–45)⁴ parafrazira Muhsina Rizvića i navodi kako je potonji govoreći o bošnjačkoj književnosti na nju primijenio dva jaka termina - *reverziju* i *ponornicu*. Reverzija se razumijeva u smislu pojavljivanja tradicije u savremenosti, tj. povratka određenog estetsko-literarnog obrasca, žanra, teme ili samo motiva. To pojavljivanje zbog svog diskontinuiteta podsjeća na ponornicu, čas se pojavi (kod jednog ili više pjesnika), čas nestane. Nije slučajnost da nam se na trenutak učini kao da je ovdje bilo govora i o gazelu u bošnjačkoj poeziji. Naime, pokušamo li dijahronijski ustanoviti koji pjesnici su ispisivali gazele, ispostaviti će se da tu imamo najmanje četvericu, od kojih su prva dvojica s kraja 19. odnosno početka 20. stoljeća, Safvet-beg Bašagić i Musa Ćazim Ćatić, dok se druga dvojica - Zilhad Ključanin i Salih Trbonja pojavljuju s kraja 20. i početka 21. stoljeća. Naravno, nemoguće je zataškati kako je taj isprekidani glas gazela u bošnjačkoj poeziji povezan i sa stanovitim promjenama. Kada kažemo promjene, ne mislimo isključivo u književnohistorijskom smislu, nego i doslovno – promjene u političkom i kulturnom identitetu Bošnjaka (imajući na umu kako je književnost prostor zrcaljenja kulturnog identiteta⁵), a koje se u ovom slučaju manje-više poklapaju s javljanjem gazela u bošnjačkoj poeziji. U tom pogledu teško je ne zamijetiti kako se gazel u poeziji oba puta javlja upravo u prelomnim historijskim epohama: austrougarski period i period težnje za državnim osamostaljenjem. Svaki taj period u kulturološkom smislu imao je specifičan odnos prema tradiciji i njenoj recepciji. Svakom od njih prethodila je svojevrсна suspenzija tradicije, što će uzrokovati otklon društva prema njoj, ključan za njenu aktualizaciju u samim književnim tekstovima. Zatamljivanje kulturnih vrednota u pravilu rezultira njihovim restauracijama i reinterpretacijama. Na ovome mjestu prikladno je aktuelizirati koncept *pamćenja žanra* (Agić 2010: 46-54) i razliku koju Agić u vezi s tim povlači između literarnog (u užem smislu) individualnog i kulturalnog

4 Ključaninova studija, kao varijanta njegove doktorske disertacije, objavljena pod naslovom Lice svjetlosti: Pobožni i sinkretizirani elementi u bošnjačkoj poeziji XX vijeka (2004) predstavlja do sada jedini naučni rad koji se, bar usputno, bavi afilijacijom gazela u novijem bošnjačkom pjesništvu.

5 Vidjeti u Šemsović (2017: 15-24).

pamćenja: „Razumijevanje žanrova kao mjesta literarnog pamćenja tiče se, primarno, samoreferencijalnosti književnosti (...), dok tretiranje žanrova kao mjesta individualnog i kulturalnog pamćenja uključuje literarnu tematizaciju i insceniranje procesa sjećanja“ (2010: 49). U svakoj pak varijanti tradicija uspostavlja kontinuitet simbola, običaja, vjerovanja, normi koje predstavljaju okvir jedne kulture. U proširenom smislu tradiciju bi se moglo shvatiti i kao oblik mišljenja ili ponašanja koju jedna grupa slijedi iz generacije u generaciju. Prema tome, tradicija obuhvata i mišljenje i praksu, povezuje prošlost i sadašnjost te usmjerava budućnost i utječe na nju. Theodor Adorno ističe kako bi njeno „nestajanje vodilo u neljudskost“ (1985: 237). I književni tekstovi ne postoje tek pojedinačno već i kao dio cjeline književnosti u sadašnjem momentu, a ujedno i kao dio cjelokupne tradicije. U skladu s tim, analiza tekstova sagledavanjem odnosa s djelima tradicije kojoj pripadaju „(...) pruža mogućnost za pobliže i pouzdanije određenje i kritičku prosudbu“ (Beker 1995: 7). Tom stazom će se i kretati ovaj rad u pokušaju markiranja nekih od ključnih dodirnih, ali i distinktivnih tačaka gazela u novijoj bošnjačkoj poeziji i tradicije književnog stvaranja na orijentalnim jezicima.

2.1. O čemu govorimo kada govorimo o gazelu u bošnjačkoj poeziji

Promišljanje i proučavanje divanske poezije, reći će Spahić, „iziskuje, prije svega, poznavanje prirode islamsko-orijentalnog stiha – bejta“ (1999: 40). Bejt kao konstitutivni element gazela sastavljen je od dva polustiha. Njegova je ključna osobina inokosnost značenjske jedinice koja pretpostavlja nezavisnost i slobodu do te mjere da ga je, uslovno rečeno, u nekom hipotetičkom infantilnom, gotovo dadaističkom poigravanju, moguće premetati s mjesta na mjesto (s tim što ne može svaki bejt stajati na posljednjem mjestu⁶) unutar pjesme, štaviše i totalno izdvojiti, a da pritom ne izgubi ništa od svoga smisla i suštine, odnosno da ne poremeti konstrukciju pjesme. Tu slobodu bejt dijelom duguje samoj prirodi arapskog jezika, tj. određenim karakteristikama arapske sintakse, kako objašnjava Sulejman Grozdanić:

6 Prvi polustih posljednjeg bejta u islamsko-orijentalnim pjesničkim formama obično je rezervisan za autorov pseudonim – mahlas. Više vidjeti u: Nametak (1997: 16)

„U arapskom jeziku zapravo i nema nezavisno složene rečenice u onom vidu u kome se ona javlja u indoevropskim jezicima, u kojima je organički povezana, posebno putem naročitih glagolskih oblika i veznika. U arapskom jeziku su u stvari gotovo sve rečenice naporedne, po formi nezavisne i slijede jedna iza druge, najčešće vezane sastavnim veznicima. Odsustvo većih zavisno složenih rečeničkih cjelina stvara, na jezičkom planu, mogućnost pravljenja samostalnih, cjelovitih stihova.“ (Grozđanić 1975: 29)

Isti autor ukazuje na još jednu okolnost koja je pogodovala nastanku bejta kao takvog, a to je univerzalna pretpostavljenost detalja cjelini u orijentalnoj estetici:

“Kako u arapskoj poetici gotovo samostalan detalj ima univerzalnu vrijednost, odnosno kako se u njoj dio cjeline ponaša kao sama cjelina, to kao posljedicu ima insistiranje na stihu kao poetskoj jedinici: osnovna formalno-estetska, sadržajno-misaona, logička i emocionalna jedinica u arapskoj poeziji i poetici nije cijela pjesma nego je to stih kome se posvećuje najveća, gotovo jedina pažnja, kako u poeziji tako i u poetici i kritici. Pjesnik nastoji da svaki stih bude cjelina, da ima cjelovito značenje, da sadrži cjelovitu sliku, cjelovito osjećanje, cjelovitu misao. Istina u poeziji uopšte, stih je elementarna jedinica poetskog izražavanja, ali je on u arapskoj poeziji i više od toga. (...) Takva priroda stiha se smatra bitnim kvalitetom poezije, a arapska poetika je to još u klasično doba konstatovala i savjetovala da se pri pravljenju stihova jedne pjesme najprije stvara svaki stih posebno, i to tako da sve što u njega ulazi predstavlja samostalnu cjelinu. To je uticalo da lapidarnost izraza postane značajan kvalitet arapskog stila. Stihovi se potom redaju prema tematskoj vezi, ali ne tako čvrsto da bi predstavljali strog, nepromjenljiv slijed. Zbog toga se arapska poetika gotovo i ne bavi pjesmom kao organičkom kompozicionom cjelinom, nego se prvenstveno bavi stihom. Pjesme se vrednuju po tome ima li koji posebno uspio, lijep i originalan stih, koji se ponekad naziva stih-princ. Ovakvo shvatanje stiha sasvim je vidljivo u cijeloj arapskoj

poeziji. Rijetko se mogu sresti stihovi koji nisu samostalni, da nisu biće za sebe, da se ne mogu izdvojiti iz pjesme, a da pri tom ne zadrže svoj poetski i logički integritet i samostalnost. Zbog toga je sasvim moguće izdvajati pojedine fragmente u posebnu pjesmu” (ibid: 24).

Ovakav koncept konstruisanja bejta u „(...) samostalnu i samodovoljnu, dovršenu značenjsku jedinicu“ (Duraković 2018:171), rezultirao je u orijentalno-islamskom pjesništvu nadasve cijenjenom lapidarnošću koja se učvrstila kao jedan od osnovnih poetskih zahtjeva i ideala.

S druge strane evropska aristotelijanska estetika počiva na dominacije cjeline nad dijelovima. Za razliku od orijentalne, Apsolutu okrenute estetike, evropska estetika je od antičkih vremena antropocentrična. Još je Aristotel insistirao na poimanju estetskog posredstvom biologije, tj. preko organicističkog odnosa između cjeline i dijelova koji ju sačinjavaju. Sumirajući ove estetske postulate⁷ Vjekoslav Afrić navodi: „(...) dok je interpretacija prepoznavanje nečeg nama poznatog u onome što se interpretira, razumijevanje je prepoznavanje poznatog ali i nepoznatog, te prepoznavanje cjeline poznatog i nepoznatog kao nečeg novog i određivanje smisla cjeline pomoću značenja njezinih dijelova, dakle, činjenje nepoznatog – poznatim, dalekog – bliskim“ (1984: 196)

Uključimo li sada sve navedeno na kolosijek statusa i prirode gazela u novijoj bošnjačkoj poeziji, dolazimo do fenomena koji Vedad Spahić u interpretaciji gazela Muse Ćazima Ćatića prepoznaje kao imitaciju autentičnog gazela, tj. kao pseudogazel, a bejt kao pseudobejt. U tom pogledu on navodi kako pseudoforma gazela u bošnjačkoj poeziji sadrži „nešto od istočnjačkog dekora, ali sve ostalo oblikovano je u duhu evropske poetičke tradicije. Odnos dijelova i cjeline, pritom, ostaje ključna distinkcija dvaju oprečnih gradbenih modela“ (1999: 46).

Doduše, u nekim Ćatićevim gazelima osjeti se trud za dosljednijim ispunjavanjem nekih formalnih zahtjeva autentičnog gazela poput distiha, rime po shemi aa, ba, ca, da..., radifa (riječ ili više riječi, čak i čitava rečenica – koja se, odmah nakon rime navodi na kraju oba polustiha prvog distiha, a potom na

7 Ovdje valja naglasiti da navedenu tvrdnju na ovom mjestu moramo uzeti s određenom dozom rezerve jer dekonstrukcionistička teorija od osamdesetih godina prošlog stoljeća propituje pa i negira isključivost dominacije cjeline nad dijelovima.

kraju drugog polustiha ostalih distiha), pa i mahlasa (prvi polustih posljednjeg bejta u islamsko-orijentalnim pjesničkim formama sadrži autorov pseudonim), ali osnovni zahtjev za inokosnošću distiha kao značenjske jedinice ostaje neispunjen te cjelina ipak dominira nad dijelovima. Takav primjer je gazel:

***

Da l' si čula, kad u gori zažubori – pjesma
Ko da s harfe sevdisanja čežnju zbori – pjesma?

Tu se dižu od smaragda začarani dvori,
A iz njha valom struji po svoj gori – pjesma.

Tih dvorova stupovi su čempresi i bori,
A prostirka zelen čimen, s kog šumori – pjesma.

U dvorima ljubav spava pokrivena cv'jećem,
Na usni joj netaknutoj osmijeh gori – pjesma.

Ah, pođimo, Lejlo, tamo, tu nas život čeka,
Tamo vjernim ašicima carstvo stvori – pjesma.

Ćazim će ti na usnice izlit dušu svoju,
Nek se s njha po toj gori vječno ori – pjesma.

Također, pogledamo li dalje neke od gazela odabranih pjesnika, primijetit ćemo manje-više slične pojave u konstruisanju pjesme, pomjeranja ka originalnosti i vrednovanju autorstva u modernom smislu. Njihovi gazeli odjekuju ehom ostataka forme autentičnog gazela i zaobilaze osnovni normativni zahtjev u pogledu integriteta i nezavisnosti bejta, slijedeći drugačije principe tkanja pjesničkog teksta, one evropske. Štaviše, neki od autora, poput Saliha Trbonje u tenziji (re)afirmacije i osporavanja tradicije svoje poetske realizacije ne grade uopće u obliku distiha, kao što se vidi na sljedećem primjeru:

Gazel o patnji

U tmuši sjedila, buljila, dovedena u Kazane
Đe se varilo bukadar hrane
Dumala za kog me daše
Ušunja se blećak, umakaše u saft halapljivo
Osmjeli se mlada; umakalo, za kijem sam? Za mnom
Zabrunda. E neću te Bogami, Vrisnu
Kroza pendžer se vinu, jad srce stisnu.

Osvrćući se na ovu problematiku, Ključanin će napisati:
„Svi ti gazeli su (kako je već prethodno napomenuto) – pseudogazeli.
Ne samo što bejt ne ustrojavaju kao inokosnu značenjsku jedinicu i
što ne mogu ostvariti zahtjev da u posljednjem stihu ispišu pjesnikov
pseudonim, nego – u slučaju pjesnika s kraja 20. vijeka – ne poštuju
dužinu od najmanje pet bejtova ili pak potpuno (u slučaju S. Trbonje)
razaraju gazelsku formu.“ (Ključanin 2004: 29–30)

Nakon identifikacije osnovnih distinktivnih crta između autentičnog
gazela i pseudogazela karakterističnog za noviju bošnjačku poeziju, upućeni
smo pozabaviti se i tematsko-motivskim kao i kulturalnim vezama/srazovima
gazela i pseudogazela na primjerima pjesmama četverice pjesnika - Safvet-bega
Bašagića, Muse Ćazima Ćatića, Zilhada Ključanina i Saliha Trbonje.

3. Eksploatacija tematsko-motivskih izvora orijentalno-islamske kulture i književnosti u gazelu novije bošnjačke poezije

U svome najširem određenju kulturu čine sve manifestacije društvenog
ponašanja zajednice, reakcije pojedinca pod utjecajem navika grupe u kojoj živi i
proizvodi ljudskog djelovanja određeni tim navikama. Uz pojam kultura gotovo
po pravilu pojavljuje se i pojam tradicija, koju smo označili kao neprekidni lanac
mišljenja i praksi koje određena društvena grupacija baštini i slijedi iz generacije
u generaciju.

Dolaskom Osmanlija BiH je postala sastavni dio jednog moćnog carstva te je neminovno došlo i do prodiranja i širenja nove orijentalno-islamske kulture. Uz uspostavljanje vojne i upravno-administrativne organizacije, širenje islama je svakako jedan od ključnih fenomena toga perioda. Promjene su se manifestovale u vidu prihvatanja jednog drugačijeg sistema vrijednosti, usvajanja novih navika i ponašanja ljudi. Sve to je popraćeno i ulaskom arapskog, turskog i perzijskog jezika u javni i privatni diskurs. Široki vokabular arapskih, turskih i perzijskih riječi prodira ne samo u svakodnevni govor i vjersku službu nego i u književno stvaralaštvo, koje se u dugom razdoblju osmanske vladavine javlja kroz različite vidove, kao usmena narodna književnost, epistolarna književnost, književnost na arapskom, turskom i perzijskom jeziku te alhamijado književnost. Slijedom fenomena tradicije ovo bogato naslijeđe raspoloživo je i kao neiscrpn izvor tema i motiva budućim stvaraocima.

Kraj 19. i početak 20. stoljeća donosi na ove prostore korjenite promjene u političkom i kulturnom smislu. Dolazak Austro-Ugarske stvorio je, između ostalog, i uslove za pojavu nacionalne književnosti u modernom smislu. BiH biva administrativno, a postepeno i kulturno uključena u evropske tokove. Sanjin Kodrić (2016) objašnjava kako je u pitanju radikalni historijski i društveni preokret čije će posljedice biti vidljive naročito u bošnjačkoj kulturi. Daljnji razvoj, sve do današnjih vremena, nosit će sa sobom odlike književnog stvaranja koje manje-više prate savremene zapadne trendove. U tom kontekstu i gazel u novijoj bošnjačkoj poeziji prepoznajemo kao formu koja određenu paletu tema, motiva, ideja autentičnog gazela ostvaruje u skladu sa zahtjevima modernizacije pisma.

3.1. Odjeci muslimanskog Orijenta i estetska dekoracija

“Orijent” (lat. Oriens, od oriens, genitiv orientis: koji se rađa, izlazi; istok) je pojam kojim se od antike u evropskoj kulturi označuju geografska područja na istoku od Evrope, u Aziji. Katkada se naziv rabi kao sintetičan pojam za azijsku kulturu i način života općenito. Kao evropska invencija pojam je, osim čisto geografskog značenja, sadržavao značenja prostora egzotike i opreke evropskom načinu života. Muslimanski pak Orijent predstavlja, kako je to uvriježeno još od

19. stoljeća, Bliski Istok i Sjevernu Afriku⁸, tj. one prostore koje je tokom svog postojanja u punoj snazi obuhvatalo Osmansko carstvo. U kontekstu markiranja prostora, identiteta i kultura, ustaljena je predodžba Bošnjaka o samima sebi kao narodu na raskršću Istoka i Zapada i kulturne spone s preklapanjem u vidu Vennovog dijagrama. To umnogome određuje i specifičan odnos Bošnjaka prema polarizacijama kako u političkom, društvenom, ekonomskom, kulturnom pogledu, tako i u književnosti. Kodrić o tome kaže:

„... na bitno drugačije načine muslimanski Orijent i evropski Zapad imaginirani su u starijoj i novijoj bošnjačkoj književnosti kao dvama temeljnim podsistemima bošnjačkog pisanog književnog stvaranja. Izuzme li se pisano-književna tradicija srednjovjekovne Bosne, koja je zajednička osnovica bošnjačke, hrvatske i srpske književnosti u Bosni i Hercegovini, starija bošnjačka književnost nastajala je upravo u okvirima osmanske Bosne te bila cjelovito inkorporirana u književnu praksu osmanske, odnosno orijentalno-islamske interliterarne zajednice. To se posebno odnosi na književno stvaranje Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima, turskom, perzijskom i arapskom, koje je dominantan dio starije bošnjačke književne baštine, pa je muslimanski Orijent bio ne samo neposredni već i izvorni kontekst starije bošnjačke književnosti. Uostalom, evropska kultura na Bosnu ovog vremena gledala je na identičan način u ovom smislu, a kako to između svega ostalog svjedoči i koncept Bliskog istoka, koji je, prema francuskom ‘Proche-Orient’, početkom 19. st. bio određen granicama Osmanskog carstva, uključujući i Bosnu. S druge strane, novija bošnjačka književnost pojava je koja se u bošnjačkom književnom stvaranju javlja upravo u onom trenutku kad Bosna zvanično prestaje biti dio muslimanskog Orijenta i kad postaje – ili kad je trebala postati – dio upravo evropskog Zapada. Ovakvo što uvjetovano je okupacijom Bosne od strane Austro-Ugarske monarhije 1878. godine, kad zahvaljujući odlukama Berlinskog kongresa Bosna po prvi put nakon

8 Pri ovom geografskom i kulturnom markiranju ne zalazimo u problematiku poimanja muslimanskog svijeta i islamskog Orijenta te identiteta naroda koji žive sa svim svojim sličnostima i razlikama unutar tih granica.

više od četiri stoljeća osmanske vlasti u ovoj zemlji ulazi u zapadno-evropske okvire. U pitanju je, dakle, radikalni historijsko društveni obrat, koji će ubrzo temeljito izmijeniti cjelinu Bosne, a naročito kulturu Bošnjaka. Kao dio upravo ovih promjena dolazi do neočekivanog okončavanja onog tipa kulture i književnog stvaranja koji je karakterizirao tradicionalnu bošnjačku kulturu, odnosno stariju bošnjačku književnost, te se u kontekstu stvaranja moderne bošnjačke kulture rađa i novija bošnjačka književnost kao onaj tok bošnjačkog književnog stvaranja unutar kojeg će se od tog trenutka pa nadalje ostvarivati književna praksa Bošnjaka.“ (2016: 42)

Novija bošnjačka književnost nastaviti će se postepeno razvijati, a u književnoj historiji njena rana faza bit će okarakterisana kao preporodni period koji će utabati staze modernizacije i uključenja bošnjačke književnosti u evropske tokove.

Tematsko-motivski kapital dekorativne scenografije muslimanskog Orijenta je nesumnjivo komfor zona u kojoj se razvija gazel novije bošnjačke poezije. U tom smislu Bašagićevi i Ćatićevi gazeli javiti će se kao modifikovane „nastavljачke“ poetske realizacije, dok će decenijama kasnije Ključaninovi i Trbonjini predstavljati intencije povratka korijenima, tj. tradiciji. Zajednička karakteristika i ranih i potonjih gazela jesta da su oni svojevrsne mash-up kategorije u kojima se sraz pretače u jedinstvene susrete orijentalno-islamskih i zapadnjačkih evropskih kulturalnih i stilsko-poetičkih agendi, u početku romantičarskih, a kasnije modernističkih odnosno postmodernističkih.

U kojem sadržaju i obimu gazel novije bošnjačke poezije korespondira s atmosferom muslimanskog Orijenta – a odnosi se to na upotrebu orijentalizama, karakteristične motive kur'anske tradicije, tesavvufski svjetonazor, specifične deskriptivne elemente, arhitekturu i životni prostor u orijentalnom stilu, napose 'genij pjesme' kao vid estetizacije suštinski distinktivan tradicionalnoj divanskoj poetici – govore nam sljedeći stihovi:

Što bi bilo, ako Mirza Safvet
Svojoj Azri pitanje zadade:

ISTRAŽIVANJA

„Što je Jusuf u nemilost pao
Kod Aziza i misirske vlade?“

(Safvet-beg Bašagić)

Za zavjesom tvoga stida ljepota se vječna krije,
S mirisave usne tvoje genij pjesme Kevser pije.

Ili

Vino je i Hafiz pio, kadno je u đuldešt-gaju,
Sapiro hrđu grijeha sa svojih bolnih grudi.

Krčmaru, ponesi pehar! I ja ću sada piti –
Za vinom vječnim Musa od žeđe evo ljudi!

Ili

Sinoć bijah u tekiji, gdje je bilo rindsko v'jeće –
Tu se pilo rujno vino ko tekuće lala-cv'jeće.

Šejh sijedi pričao nam o tajnome čuvstvu nekom,
Koje poput malvazije kroz njegova prsa teče.

(Musa Ćazim Ćatić)

Gazel o dobroti

Bi vako, Opijač dobri i evlija, stalno Bogu se molio
Narod dohodio da pomogne, a on svakog zbilja volio
Pomoći i savjet dobijo svako, liječio; zapiši, prouči
Mačak mu plaho čudan, sam našo dijete, dovo ga kući
Isti tren ugino, kad li Opijač na ahiret ode: ter oba
U turbe zakopani a, bješe uzgor mezar tude do groba.

(Salih Trbonja)

Letimičnim čitanjem navedenih stihova jasno je da se ova poezija preko motiva iz Kur'ana (priča o Jusufu a. s. kod Bašagića), orijentalizama (kevser, Misir, đuldešt-gaj, tekija, šejh, evlija, ahiret, turbe, mezar kod Čatića i Trbonje), općih mjesta tesavvufske divanske poezije (vino, krčma, tajno čuvstvo neko kod Čatića) širokopojasno referira na orijentalno-islamsku kulturu i tradiciju i jedan specifičnog poetskog, a u još užem smislu žanrovskog, načina interpretacije vjere.

3.2. Ljubav kao tematsko-motivska konstanta gazela

Sama pridjevska polusloženica *orijentalno-islamski* pretpostavlja, pored geografskog pozicioniranja preko imenice „orijent“, i „islam“ kao neizostavnu članicu kulturološke odrednice bez koje nije moguć govor o osmanskoj kulturi, umjetnosti i književnosti. U tom pogledu i poimanje ljubavi u orijentalno-islamskoj poeziji filtrirano je islamskim učenjem. Koncept ljubavi u orijentalno-islamskoj književnosti, iako nastao na arapskoj predislamskoj poeziji i perzijskim ljubavnim epovima, razvijao se dominantno pod utjecajem sufijske filozofije. Shvatanje ljubavi u divanskoj poeziji jeste dvojako, ali su i granice između ta dva koncepta vrlo porozne te se često jedan pretače u drugi. Prvi plan obuhvata transcendentalnu ljubav, ljubav prema Apsolutu, tj. Bogu. Ta ljubav označena je kao „ašk i hakiki“, a manifestuje se kao ljudska patnja uzrokovana odvojenošću od duhovnog izvora, kao čežnja za prapočelom, tj. Bogom, najkraće rečeno, praiskonska ljubav prema Bogu bez interesa i strasti. S druge strane imamo metaforičku ljubav „ašk i madžazi“, čija je manifestacija odraz zbiljske ljubavi prema stvorenjima kao otjelovljenjima Božijeg stvaranja. Uključuje sljedeće vrste ljubavi: ljubav prema čovjeku, prema prirodi, prema životinjama, ljubav prema blagodatima i lijepim stvarima itd. U sklopu ovoga treba spomenuti i teoriju „šāhida“ koja je, kako navodi Adnan Kadrić (2008), postala nezaobilazna kada se tumači priroda ljubavi u orijentalnoj književnosti i to preko Ibn Arebijeve interpretacije ljubavi u tesavvufu gdje se o voljenoj osobi mistički progovara kao o šāhidu, tj. svjedoku ljubavi prema Bogu. Naravno, i ljubavna poezija ovoga tipa pisana je vokabularom sufijske poetske tradicije s ustaljenim repertoarom termina i figura.

ISTRAŽIVANJA

U gazelima novije bošnjačke poezije zastupljeno je ponešto od opisanog kulta ljubavi, doduše dosta modificirano i sa slabom frekvencijom šabloniziranih opisa. Međutim, treba napomenuti da neki gazeli izričito tretiraju ovozemaljske, čak pastoralne ljepote, čuvstva i hedonizam, poput ovog Bašagićevog:

Iznad mene vedro nebo ko pučina plava,
Ispod mene ravnim poljem talasa se trava.

Oko mene po đulbašči cvate šarno cvijeće.
A preda mnom rumeni se malvazija prava.

Pokraj mene za trpezom sjedi moje zlato
Kroz pô oči na me gleda ko kad srna spava.

U daljini prate frule veselih pastira
Bleku janjad i ovaca, riku telad, krava.

Pijem vino, gledam dragu i mirišem cvijeće,
Slušam frulu kako stado divno natpjevava.

Budućnost me ne zanima, za prošlost ne marim.
Oboje je za me sanak, a sadašnjost java.

Živi, Mirza, i uživaj dok te sreća služi,
Da te s jutra od kajanja ne zaboli glava!

Bašagić u ovom gazelu poimanje ljubavi crpi iz okcidentalnog hedonizma podrazumijevajući stvarne tjelesne užitke te smisao uživanja u trenutku prema maksimi "želim sve i želim sad". O raskrsnoj lociranosti njegova identiteta svjedoči, međutim, činjenica da će u nekim drugim njegovim pjesmama hedonizam slijediti orijentalno-islamsku poetiku transferirajući konkretizaciju tjelesnog užitka na duhovni, mistički nivo.

Dosta konkretniji i dosljedniji u pogledu tesavvufskog očitovanja ljubavi u nekim svojim gazelima je Musa Ćazim Ćatić. Osim pjesničkog talenta Ćatić potvrđuje i dobro poznavanje istočnjačke poezije. Uostalom u eseju "Misticizam i utjecaj Perzijanaca na tursko pjesništvo" on iznosi i neku vrstu ličnog priznanja o nastojanju da oponaša poeziju istočnjačkih mistika. Neposredna inspiracija sufijskim učenjem i divanskim pjesništvom, uz sav dar koji je posjedovao, učinila je Ćatićeve intertekstualnost vjerodostojnijom i estetskom i u idejno-filozofskom smislu. Drugi i treći gazel iz ciklusa "Nekoliko gazela" dosta zorno ilustruju navedenu tvrdnju.

II

Iz plamena besmrtnosti ja sam iskra živa
I seraf se i satana u mom biću skriva.

Izmeđ laži i Istine jošte od iskona
U meni se ljuta borba bez prestanka zbiva.

T'jelo mi je šaka praha s vodom zakuhana,
Al ko lanac na zemaljsku kuglu me prekiva.

A duša mi poput orla slobodna i smjela
Preko međa vasiona u beskrajju pliva.

C'jela narav, c'jeli bitak u mom biću živi,
Moje biće ko kaplja se u Jedinstvu sliva.

Ja sam d'jete Adamovo, ja pjesnik i prorok,
Povjesnica moga sv'jeta u mom njedru sniva.

Gle, o Musa, na Sinaju tvojih ideala
Vječno Svjetlo iza tamnog vela se otkriva!

III

Za zavjesom tvoga stida ljepota se vječna krije,
S mirisave usne tvoje genij pjesme Kevser pije.

U kraljevstvu mističnome na podnožju tvoga trona,
Klanjajuć se, psalme poju sve anđeli i hurije.

U ponoći tvoje kose sjaju zvj'ezda mirijade,
Iz svake se r'ječi tvoje tisuć čarnih misli lije.

Uz mig su ti tajnim trakom svi ašici privezani,
S tvoga čela dobrota ih kao snažno sunce grije.

O Ljepoto jedinstvena, u zanosu Musa evo
Tebe gleda, a u srcu beskrajna mu ljubav vrije

Mističko iskustvo i žudnja za sjedinjavanjem s Bogom u ovim gazelima zaista su na tragu sufijske poezije. Ostali gazeli ovog ciklusa, kao i ciklusa pod nazivom "Tri gazela" (posvećeni Safvet-begu Bašagiću) funkiraju kao uvertira ovim navedenim. U njima se motiv ljubavi uspostavlja ili preko ženskog ideala, oličenog u Lejli, ili preko, kako to vidi Ključanin, „(...) sufijskog očišćenja na putu ka potpunom sjedinjenju s Apsolutom, sa svim rekvizitarijem sufijske simbolike (vino, mejhana, krčmarica, tekija...)“ (2003:20). Ti „uvertirni“ gazeli kreću se na potezu od strasne tjelesne erotike do erotike koja svoj vrhunac doživljava u duhovnoj transcendentalnoj sferi. Mogli bismo zaključiti kako njegovi gazeli levitiraju na granici omeritskog i uzritskog gazela, prvog koji predstavlja čednu stvarnu ljubav između muškarca i žene, i drugog u kojem se ta ljubav preko tesavvufa izdiže na viši duhovni nivo.

I lirika Zilhada Ključanina na svoj način gradi most s tradicijom divanskog pjesništva. Primjereno vremenu kada nastaju, njegovi gazeli još su „dalji“, ako se u smislu premjeravanja može govoriti o poeziji, od izvornih u odnosu na Bašagićeve i Čatićeve. Ni Ključanin ne pokušava slijediti gotovo ništa od formalnih konvencija gazela (inokosnost bejta, metriku, mahlas...), osim što

je kod njega, za razliku od Trbonje, gazel spjevan u distisima oblikovanim kao fenotipske replike, s opkoračenjima koja tok misli prenose iz distiha u distih. Njegova „Gazela“ svojevrsna je metapjesma posvećena gazelu, nastala na tragu postmodernih poetičkih agenti metatekstualnosti i autoreferencijalnosti i relaksirana od bašagićevskog hedonističkog obračuna s konvencijom i ezopovskog skrivanja u jeziku dvosmislenosti koje je oslobođeni lirski subjekt na početku stoljeća emafitično dočekaao i slavio.

Gazela

Blijeda jesi, vehta, i od prhke puti.
Na rubima bejta, distiha što čuti

više nego pjeva, bivaš samo stvarna.
Jer ruka što stremlje ruka je što sluti

čilo jedno doba u kojem si bila
gib i propanj, vrutak, iskra koja hukti

Kad i ćuh je smiraj, kruglja tvrda tama.
Tad ti vitka lineš – iz oka zabuktiš

krijesom mladim, nadom, i obasjaš sobu,
lampu mirišljavu gdje su razasuti

u reckavom krugu, laticama sjajnim,
vratni zavijuci, tamnine na buti,

i očinji biljur, napeto koljence.
Pa rasprostreš mirluh plavih svjetskih puti

na kojima dječak, snivač ovog trena,
nikad nije bio, nikad neće čuti.

On sastavlja trepe, store iza kojih
luta jedno lane predjelom usnutim.

Ti ostaješ sama, tapiserija si.
Bijeliš, vehta, rudom koja ruti

vlakna što su oči, vrat, koljence, i buti.
Dok ne stigne dječak s prašnih svjetskih puti

i smorenom rukom, rukom koja sluti
ne stavi te na rub distiha – da šutiš.

U prvom distihu spominje se bejt kao referenca preko koje je, uz naslov, izrijekom uspostavljena veza s tradicionalnim gazelom. Nastavak pjesme nizom stihova realizira erotične nagovještaje profinjenim aluzijama na opise ženske ljepote održavajući tako u životu mistični kult ljepote kao baštinu klasičnog gazela, da bi se kraju, u poenti, cijeli autoreferencijalni i metatekstualni pothvat bio okrunjen 'dolaskom do ruba', ovog puta, distiha koji je, nažalost zašutio, a pjesma se simbolički zatvorila u neku vrstu kruga.

Zaključak

Književna tradicija kao kategorija koja se opire fiksiranju, kao dodirna zona prošlosti, sadašnjosti, ali i budućnosti, nepregledan je resurs produkcije novonastajućih književnih tekstova. U tom smislu, kada je riječ o gazelu u bošnjačkoj poeziji, pjesnici poput Safvet-bega Bašagića, Muse Ćazima Ćatića, Zilhada Ključanina i Saliha Trbonje, posežući u mjeri vlastitog izbora i stvaralačkog (poetičkog) opredjeljenja za tradicionalnom formom orijentalnog gazela, stvaraju specifičnu liriku koja u odnosu na izvorni oblik funkcionira kao pseudoforma, ali istovremeno oni ovim svojim činom i remoduliraju tradiciju u skladu s vlastitim kulturalnim i književnim kontekstom.

GAZELLE IN NEWEST BOSNIAK POETRY

SUMMARY

Tradition, as a category that always resisted being fixated, and as a space of blending of the past and present, has always been a fertile soil on which new literary texts emerged, new forms and poetics sprouted. Creative representation of Oriental Islamic literary heritage in newer Bosniak literature is a result of spiritual and identity congeniality, but also of reading and studying creativity of Bosniaks in oriental languages, above all Diwan poetry. This paper is an attempt at examining modalities of filiation of a traditional poetic form in 20th century Bosniak poetry, from the perspective of intracultural comparatistics - although written in different languages (traditional Ghazel in Ottoman Turkish and newer Bosniak Ghazels in Bosnian) both belong to the same culture and literature. Research has shown that authors of ghazels in Bosnian language: Safvet-beg Bašagić, Musa Ćazim Ćatić, Zilhad Ključanin, and Salih Trbonja reach for the original Ghazel in order to create a pseudo-form which, in line with Aristotelian poetics, places the entirety above particularities and functions on a model of a hermeneutic circle.

Key words: Ghazel, pseudo-Ghazel, Oriental Islamic literature, tradition, Diwan poetry, Aristotelian aesthetic.

Literatura

Izvori

Bašagić, Safvet-beg (2000), *Pjesme*, GIK "OKO", Sarajevo
Ćatić, Musa Ćazim (1991), *Pjesme i prepjevi*, Svjetlost, Sarajevo
Duraković, Enes, Mile Stojić, Marko Vešović (2000), *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo

Sekundarna literatura

Adorno, Theodor W. (1985), *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*, Školska knjiga, Zagreb

- Afrić, Vjekoslav (1984), "Teorijske osnove hermeneutike", *Revija za sociologiju*, XIV, 3-4, str. 191-200.
- Beker, Miroslav (1995), *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb
- Ćatović, Alena (2013), *Orijentalno-islamska književna tradicija u stvaralaštvu Hasana Zijajije Mostarca*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
- Duraković, Enes (1998), "Pjesnik na razmeđu epoha", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga III, Alef, Sarajevo, str. 87-102.
- Duraković, Esad (2018), *Klasično pjesništvo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Poetološki pristup*, Orijentalni institut, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
- Grozđanić, Sulejman (1975), *Na horizontima arapske književnosti*, Svjetlost, Sarajevo
- Hasanović, Ali (2019), "Tipološko-motivske veze divanske književnosti Bošnjaka i pjesništva hrvatskog baroka", *DHS – Društvene i humanističke studije*, 3 (9), str. 13–36.
- Hrvatska enciklopedija: „Lirika“ Dostupno 10. 5. 2020. na <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=36745>
- Kadrić, Adnan (2008), *Muradnama Derviš-paše Bajezidagića*, Sarajevo: Orijentalni institut, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
- Ključanin, Zilhad (2004), *Lice svjetlosti. Pobožni i sinkretizirani elementi u bošnjačkoj poeziji XX vijeka*, GIK "OKO", Sarajevo
- Kodrić, Sanjin (2012), *Književnost sjećanja. Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Kodrić, Sanjin (2016), "Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i europski Zapad krajem 19. i početkom 20. stoljeća?", Dostupno 20. 5. 2020. na <http://repozytorium.uni.lodz.pl:8080/xmlui/handle/11089/20053>
- Monaghan, John, Peter Just (2003), *Socijalna i kulturna antropologija*, Bemust, Sarajevo
- Nametak, Fehim (1997), *Divanska književnost Bošnjaka*, Orijentalni institut, Sarajevo
- Spahić, Vedad (1999), *Tekst, kontekst, interpretacija*, Grafičar - CKO, Tuzla - Tešanj
- Spahić, Vedad (2008), *Prokrustova večernja škola*, BosniaARS, Tuzla

Šemsović, Sead (2017), "Književnost kao zrcalo Posebnosti i Opštosti unutar bošnjačkog kulturnog identiteta, U: Osmić Hajdarević, Emina, Ernad Osmić (ur.), *Zbornik radova: Naučni skup Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Brčko, 15-16. 10. 2016., BZK "Preporod", Sarajevo, str. 15-24.

Lejla Žujo-Marić

GRAD NA OBALAMA MRAMORSKOG MORA U ROMANU ABDUREZAKA HIVZI BJELEVCA

SAŽETAK

Ovaj rad bavi se književnom prezentacijom Istanbula u romanima *Pod drugim suncem* i *Minka* Abdurezaka Hivzi Bjelevca. Istanbul, odnosno, kako ga pisac u romanima imenuje – Carigrad – jeste grad u koji je gotovo potpuno ili jednim dijelom smještena radnja ovih romana, ali je i prostor koji ima simbolična značenja i doprinosi karakterizaciji likova. Uz to, koncepcija ovoga grada u odabranim romanima kreće se, najvećim dijelom, između romantičarske i realistične, ali se ipak mogu uočiti i tragovi modernog: s jedne strane ovaj grad je bajkoviti okvir za ljubavnu priču, a sa druge mjesto otuđenja i političke drugosti. Posebna pažnja će se usmjeriti na ono što čini ukupnost urbanog iskustva te će se u tom svjetlu govoriti o motivima prirode vezanim uz prezentaciju grada, vanjskim gradskim prostorima i semiotici unutrašnjih prostora.

Ključne riječi: prostor, Istanbul, Pod drugim suncem, Minka

U književnom životu Bosne i Hercegovine Abdurezak Hivzi Bjelevac prepoznatljiv je po proznim ostvarenjima poetički smještenim na razmeđu realizma i moderne, a u književnohistorijskom smislu ispunjava period prvih decenija dvadesetog vijeka i vrijeme nakon Prvog svjetskog rata. Ocjenjujući Bjelevčevo književno djelo i određujući mu mjesto u okviru bošnjačke proze dvadesetog vijeka, Enes Duraković ističe da je „Bjelevac pripovjedač lirsko – sentimentalne naracije u kojoj se melanholični ton balade prepliće s psihološkim rafinmanom simbolističke poetike, ali i melodramske doživljajnosti onovremene turske zabavne književnosti“ (Duraković 1998: 37). Prema riječima Murisa

Idrizovića, Bjelevac je jedan od prvih autora koji je radnju svojih proza smjestio van Bosne i Hercegovine, „izlazeći izvan matice i donoseći kosmpolitske oznake“ (Idrizović 1998: 178). Za razliku od drugih pripovjedača koji su u književnom životu Bosne i Hercegovine djelovali na razmeđu 19. i 20.vijeka i koji su orijentalni prostor imaginirali iz bosanskohercegovačke sredine, „na nedostižnoj udaljenosti ne samo prostornoj nego i vrijednosnoj“ (Hadžizukić 2015: 15) te o njemu stvarali predodžbe na osnovu različito motiviranih obrazaca, Abdurezak Hivzi Bjelevac jedan je od prvih prozaista koji svoje likove smješta *pod drugo sunce* nagovještavajući tragično iskustvo modernog lika, njegov historijski usud, intimnu dramu i osjećanje otuđenosti.

Veliki grad Istoka, Istanbul, prostor je koji obilježava stvaralaštvo Abdurezaka Hivzi Bjelevca: od prisustva ovoga grada u romanima *Pod drugim suncem* i *Minka* do putopisne proze *Istanbul, grad na obalama mramorskog mora*. S obzirom na odrastanje i intelektualno i književno sazrijevanje Abdurezaka Hivzi Bjelevca, ovaj grad gotovo sudbinski određuje i život pisca i život njegovih likova; kako otuđenog i emotivno rezerviranog Murisa Jahjapašića, tako i tragične Emine Minke Zuhrić, potomaka begovskog društvenog staleža čija lična drama doživljava klimaks u kontekstu mladoturske revolucije i smrti Velikog carstva na Bosforu. Kako primjećuje Edina Nurikić u tekstu „Odjek mladoturskog pokreta u romanu *Pod drugim suncem* Abdurezaka Hivzi Bjelevca“ u autoreferencijalnom maniru Bjelevac je „u svom prvom romanu *Pod drugim suncem* oslikao uskomešano carigradsko političko i društveno ozračje u kome je i sam proveo jedan dio života“ (Nurikić 2014: 169), te je „posredstvom lika Murisa Jahjapašića koji iz Bosne odlazi na školovanje na carigradski licej Galatasaraj, u roman unio vlastita iskustva, vlastiti bliski susret i doživljaj mladoturskog pokreta“ (Nurikić 2014:170). Istanbul je u oba romana realni prostor u kojem se kreću i djeluju Bjelevčevi likovi. Oni dolaze u interakciju sa njegovom historijom, konkretnije, mladoturskim revolucionarnim mijenama s početka dvadestog stoljeća u čijim će tokovima direktno ili indirektno uzeti učešće. Pozicija pripovjedača u oba Bjelevčeva romana je vanjska, a ta činjenica je bitna i kada želimo ustanoviti na koji način se književno oblikuje slika Istanbula. U oba romana pisac gradski prostor dovodi u suodnos sa likovima: prostorna kretanja znak su njihovog unutarnjeg sazrijevanja, a slike gradskog pejzaža poetski izričaj unutarnjeg stanja.

U romanu *Pod drugim suncem* objavljenom 1914. godine Istanbul je jedan od narativnih prostora važnih za karakterizaciju glavnog junaka Murisa Jahjapašića. Radnja romana počinje u Bosni i Hercegovini gdje se glavni junak Muris Jahjapašić i njegov brat Hamdi – beg nakratko vraćaju iz Istanbula i Beča kako bi njegovali bolesnog oca. Potomci uglednog Ibrahim – bega Jahjapašića, školovani u različitim evropskim centrima u prvim decenijama na prijelomu stoljeća, Muris i njegov brat Hamdi – beg metafora su historijskih raskršća i tragičnosti bosanskohercegovačkog prostora koji iz perspektive drugosti posmatra tada moćne imperije i njihove političke interese. U tom kontekstu, uočljivi su i motivi bolesti i smrti oca koji oslikavaju društveno – historijski uvjetovanu poziciju uglednih bosanskih kulturnih krugova razapetih između Istoka i Zapada, te se unutar porodičnih relacija parabolično pripovijeda o historijskim neminovnostima i poziciji Bosne spram Osmanskog carstva pred valovima modernog doba.

Oni će poslužiti kao narativni okvir unutar kojeg će se pripovjedač odlučiti da prati dalje Murisovo kretanje i povratak u Istanbul, te će inicijalni motiv otuđenosti razvijati kroz ljubavni, politički i društveno – historijski tematski krug. Hamdi – beg se odlučuje da ostane na kućnom pragu, a Muris se vraća *pod drugo sunce*, u osvit novih političkih mijena čiji će epicentar biti upravo u Carigradu.

Osjećaj pripadanja i pitanje kulturnog identiteta u romanu *Pod drugim suncem* oblikuje se u suodnosu s prostorom, te je drugačiji Murisov doživljaj Istanbula dok boravi u porodičnom domu i kada se vrati u taj grad. Pripovjedač potencira osjećaj Murisove prostorne skučenosti dok boravi u zavičaju, te na osnovu prostornih relacija *usko – široko* ukazuje na mentalne predodžbe motivirane historijskim i političkim turbulencijama: dok razmišlja o Istanbulu iz topline porodičnog doma u Bosni, sve Murisove nade i pregnuća pohranjeni su na Istok, a njegova metonimija je Istanbul, prostrani grad budućnosti i ostvarenih snova: „Muris će sve to naći u Carigradu, malu rijeku zamijeniti će veliko nepregledno more, te šume i brda velike planine – a ljepotu – još veća ljepota bajna Istoka“ (Bjelevac 1998:41).

Slike Istanbula su uvedene kroz motiv Murisovog povratka u taj grad. Istovremeno, ova slika je suprotna onoj pred kraj romana gdje ovaj junak postaje politički bjegunac i gdje su na palubi broda „Muris i Fadila gledali posljednji

put Carigrad i njegove vitke munare“ (Bjelevac 1998: 228). Dok je iz bosanske perspektive Istanbul prostran i velik, Murisov dolazak u Istanbul nakon smrti oca neće ostaviti takav utisak. Istanbulski noćni ambijent psihološki je obilježen, a motiv kretanja kočijom od kolodvora do kućne adrese paralelan je sa Murisovim mentalnim kretanjem u razmišljanjima o domovini i bratu, te anticipiraju njegovu političku iščašenost i migrantski status. Utisak mraka upotpunjava se i nakon ulaska u kuću, a uz rijetke lampe i kišu koja sipi, Istanbul postaje psihološka projekcija tjeskobe i nesklada. Motiv tame dobiva novi kvalitet u korelaciji s historijskim potresima čiji je kotač i mladi bosanski beg. Gubitak iluzija, unutarnja nesređenost i razočarenje gradacijski će se pojačavati i imenovati kao *crnilo i pustoš*, a utisak prostranosti doživjet će svoj preobrat u metafori *crne zemlje*.

Pripovjedač prati Murisa u Istanbulu i kao gradskog prolaznika i kao mladog ambicioznog čovjeka koji se kreće u elitnim krugovima: kretanje kroz prostor kafane podrazumijeva susret s političkim istomišljenicima i razmjenu ideja, a uz Sabinino društvo čest je gost i zabava u diplomatskom društvu. U skladu s realističkom pripovjednom linijom, te na tragu poetike bildungsromana pripovjedač retrospektivno donosi i podatke o Murisu kao istanbulskom đaku školovanom u Galata – sarajskom liceju. Posebno se posvećuje opisu atmosfere u obrazovanju, te se u tim odlomcima Istanbul pokazuje kao prostor nauke i prosvijećenosti, mjesto gdje školske institucije postaju rasadnici intelektualne elite i sazrijevanja političkih ideja koje će inspirativno djelovati i na Bjelevčeve likove. Biografski portret lika povod je za literarni zahvat u društveno – historijski kontekst, te metonimijski govori o duhu cijele jedne generacije stasale na novim idejama, kao i o turskom društvu i njegovom stanju u prvim decenijama dvadesetog vijeka.

Kretanje Murisa kroz visoke krugove istanbulskeg života također je pokazatelj društvene slike Istanbula i uz statusne simbole pripovjedač donosi informacije o historijskom kontekstu nastanjanja pojedinih likova u taj grad. U okviru glavnih fabularnih tokova pripovijedanja, događajno postaje zasjenjeno nekom vrstom dokumentarnih deskripcija. Takve odlomke odlikuje gotovo reporterski sadržaj gdje se objašnjava društveno – historijski kontekst razdoblja unutar kojeg se odvija životna priča likova, te bi se mogli izdvojiti iz tkiva romana i funkcionirati kao dokument o jednom historijskom periodu.

Naime, Istanbul se kroz priču o Murisu i porijeklu Rifat – beya pokazuje kao veliki grad za pripadnike drugih kultura, kozmopolitski grad na obalama Bosfora. Romantizirana vizija Istanbula prisutna je u priči o doseljavanju Rifat – beya i njegove porodice u ovaj grad, gdje ovaj prostor dobiva značenje egzistencijalnog i političkog utočišta. Uz posao u okviru fabrike sapuna započetom na Kreti, Rifat – beyova porodica će napustiti svoju domovinu i razviti posao uz trgovinu žitom upravo u Istanbulu, te će ime njegovog oca Sadi – beya postati poznato ime „ne samo u Turskoj nego i širom čitave južne Rusije i Balkana, kuda je putovao i zakupljao, te prodavao žito, brašno i slično“ (Bjelevac 1998: 63) Nakon preseljenja s Krete, Rifat- beyova porodica došla je u nemilost grčkih vlasti, te se našla u vrtlogu historijski živog sukoba između Turske i Grčke. I priča o porodici Sarijan također je ugrađena u parametre visokog istanbulskeg društvenog kruga: prije nego što ukaže na Sabininu ljepotu, pripovjedač će iznijeti i podatke o njenom porijeklu i životu, te ukazati gdje se ova porodica nalazi na mapi grada: Sarijani su ugledna porodica s lijepim imanjem nedaleko od Istanbula i s trokatnicom u elitnom naselju Beyoğlu.

Pored toga što su urbani znakovi elementi u socijalnoj karakterizaciji likova, bitno je istaknuti da je Istanbul u Bjelevčevim romanima moguće interpretirati i kao psihološki prostor. U tom svjetlu jedno od pitanja jeste na koji način njegovi urbani elementi utiču na psihološku karakterizaciju ženskih likova. U narativnoj profilaciji i Sabine i Fadile ovaj prostor igra simboličnu ulogu kao znak njihovih unutarnjih stanja, te pokazuje kulturni kôd u kojem su odrastale i odgajane. S obzirom na to da ljubavna tema doprinosi izgradnji romantičarskog narativnog okvira, u tom kontekstu je vrijedno kazati da je Istanbul gotovo stereotipno prikazan kao prostor za ljubavnu romansu, a njegov noćni pejzaž povod da pripovjedač uvede i ženski lik, djevojku Fadilu koju metaforično naziva i mistični cvijet Istoka. Kao zametak onoga što će se kasnije kompleksnije razvijati kao simultanistička poetika, Bjelevac u romanu *Pod drugim suncem* pokušava istovremeno osvijetliti različite likove i proviriti u njihova razmišljanja, a Istanbul je okosnica za takav narativni postupak. Tako dok se u Murisovu dušu sve više useljava osjećaj pustoši, Fadila u romantičarskoj atmosferi lijepo večeri i njenog tajanstvenog mira osjeća trepet svoje duše i čežnju za Murisovim prisustvom. Pripovjedač se približava djevojčinoj optici i zbog toga je opis Istanbula oblikovan u romantičarskom

narativnom tonu. U gradskim četvrtima velikog grada prelijeva se sklad univerzalnog i ljudskog, a romantizirani pejzaž oličen u motivima mora, treperavih zvijeda i visokih planina izraz su emotivnih stanja nježne djevojke. Međutim, djevojka je nesretna jer od Murisa nema glasa, a ta činjenica utiče i na doživljaj pejzaža. Uz preplitanje tuge, sjete, intimnih čežnji i nadanja sa stvarnošću, i književni portret Istanbula varira između romantičarskog i realističnog, a prostor prostranosti odjednom postaje mjesto koje donosi nelagodu, te će tonove ugodne muzike zamijeniti raznobojni neugodni glasovi i jedan *veliki grad* postat će prostor *galame, muzike, pjesme, laveža, svađe*. Fadilin doživljaj Istanbula dat je iz perspektive enterijera ili bašče u okviru kuće čime je okarakterizirana kao biće zatvoreno u okvire haremskog života. Ipak, ljubav prema Murisu i društveno – historijski kontekst mladoturske revolucije utjecat će na tok Fadilinog života, a time i na promjenu prostora. Motivirana ljubavlju prema Murisu, a svjesna opasnosti koje mu prijete, Fadila napušta okvire porodičnog doma želeći da spasi voljenog muškarca i otvori mu put u slobodu. Baš kao i Muradbegovićeva Tahira iz pripovijetke *Razvratnik*, i Bjelevčeva Fadila stavlja se u funkciju spasiteljice, pa čak i revolucionarke, nesebično kličući da je spremna *za spas Murisa učiniti sve*. Etape njenog kretanja od porodičnog doma do Murisa slikovito su dovedene u vezu s istanbulskim prostorima, pa je svaka gradska tačka paralelna njenom sigurnom koraku ka Murisu

Kad je bilo blizu ćuprije, pogleda na sat. Bilo je već blizu sedam sati. A Muris stanuje kod engleskog poslanstva! Morala je žuriti da carigradska policija ne bude brža od nje. Kad je prešla u Galatu, pođe u tunel da se podzemnom uspinjačom uspenje na Bey – Ogliju. (...) Naslonjena na otvoreni prozor uspinjače podala se mislima; mislima nejasnim, nerazumljivim, dragim, milim i punim straha i bojazni... Kad je izašla iz tunela i pošla pored ruskog poslanstva, srela je neke poznate osobe i zastala. Pogledala jednog po jednog, kao da se je bojala da je ne prepoznadu. Srela i jednu svoju prijateljicu koju je po zaru poznala. Vidila redom one dućane u bogatim izlozima kuda je često hodala. Ali sve što je vidila, nije je sada zanimalo; ona se trudila da što prije dođe Murisovu stanu. Bojeći se da će je tko prepoznati, ispred Sultanije uzme kola pred „Bon – harehé“ o naredi da je

voze pred englesko poslanstvo. Na tornju jermenske crkve iskucala najprije dva četvrta, zatim sedam..

(Bjelevac 1998: 218 – 219)

Karakterizacija Sabininog lika se također može dovesti u vezu s istanbulskim ambijentom. Za razliku od Fadile, ova Bjelevčeva junakinja simbol je fatalnosti, ali i nesretne ženske sudbine skončane u beznađu i samoubistvu. Dok je Fadila kao *nježni cvijet Istoka* portretirana uz unutarnje prostore prozora, balkona i kućne bašte, Sabina se pokazuje kao njena suprotnost. Uz kretanje na zabavama i u pozorištu, Sabinu je moguće uočiti i kao šetača na istanbulskim ulicama, a susret s gradskim prostorom koji je poznavala i smatrala bliskim ima drugačiji kvalitet kada se nakon nekog vremena vraća iz Pariza. Čežnja za Murisom, nostalgično sjećanje na njegovu naklonost i pažnju, a potom povratak u Istanbul i mogućnost novog susreta s njim oblikuju se kao otuđenost, a slike grada dobivaju emotivan ton. Narativno se smještajući što bliže ovom liku dajući mu fokalizacijsku poziciju, a ipak zadržavajući instancu vanjskog pripovijedanja, Bjelevac modernizira prozni izraz i donosi uvid u stanje ženske svijesti dok se kreće istanbulskim ulicama

...I kad je nakon dugo vremena opet prošla ulicama Carigrada, gledala je i desno i lijevo, kao da nešto traži. Svakog prolaznika motrila je ne bi li koga vidjela poznata, bar kakvu prijateljicu iz škole, da joj bude tumačem, da je upozori na promjene koje su se dogodile u ove tri godine, od kako je ostavila svoje rodno mjesto, od kako je ostavila Bey – Ogliju i njihovu kuću, gdje joj je prvi put srce osjetila ljubav! A mnogo se toga promijenilo. Eto na čošku bio je nekada jedan stari Židov, u kog je ona školske potreštine kupovala. Malo dalje blizu fotografa braće Fadialis držao je radnju jedan Ermenin, u koga je kupovala štofove, rupce i ostalo. Sad ih više nema! Došli nekakvi drugi i uzeli njihova mjesta! Oni su možda propali – umrli...A onda Sabina gledala prolaznike. Sve tuđi!... Nikoga nije mogla prepoznati.

(Bjelevac 1998: 93 - 94)

Za razliku od Fadile i Sabine čije je mjesto u Istanbulu određeno odrastanjem i društvenim okvirom, Minka Zuhrić, Bjelevčeva junakinja iz romana *Minka* objavljenog 1917.godine u Istanbul dolazi kao žena iz Bosne koja traži svoju

sreću. Kako primjećuje Muhsin Rizvić „Minka će napraviti odvažnu gestu i napustiti će sve, a možda je to bila suvišna hrabrost, jer će u Istanbulu naći dobre prijateljice, ali ne i pravu ljubav, sreću i dom. Kao ženi, ograničene su joj mogućnosti i suženi putevi. Situacija nije ni u Turskoj puno bolja nego kod kuće u Bosni, iako je moderna Turkinja izašla iz kuće sa namjerom da mijenja svoju poziciju i u porodici i u društvu (Rizvić 1994: 86).“

Priču o tragičnoj ženskoj sudbini ispričanu u romanu *Minka* Bjelevac je prostorno smjestio u tri cjeline: prvi dio romana portretira Minkin sudbinu u rodnom Travniku, njeno odrastanje i propali brak s Nadi – begom; u drugom dijelu romana junakinja se seli u Istanbul, te će radnja biti vezana za njenu sudbinu u tom gradu, dok treći dio romana opet u prostorni fokus stavlja žensku sudbinu po povratku u zavičaj. Nakon nesretnog braka s Nadi – begom, pripovjedač nam otkriva sudbinu Minke *pod drugim suncem*, u Istanbulu, a društveno – historijski kontekst u koji je smještena je mladoturska revolucija. Dok je pripovjedač u romanu *Pod drugim suncem* uz pripovijedanje o Murisu otkrivao i sudbinu drugih likova te pokazivao gradski prostor kao panoramu u kojoj se prepliću ljudske sudbine, drugi dio romana *Minka* prvo nudi brojne podatke o društveno – historijskom kontekstu Turske u osvit mladoturske revolucije. Opisi društvenog i političkog konteksta na početku drugog dijela romana odlikuju se hroničarskim elementima, a pripovjedač kao epski pjevač donosi uvid u historijski kontekst, arbitrira između prohujalih događaja i njihove refleksije u svijesti čitalaca, te gotovo autobiografski progovara o literaturi koja je oblikovala njegov odnos spram revolucionarnih promjena u Turskoj. Pripovijedanjem kroz elemente angažiranosti i sa izraženom tendencijom da čitaoce *poduči i obrazuje* u svijetlu turske historije, pripovjedač još uvijek slijedi liniju preporodne književnosti. Onako kako je pisac posrednik između historije i čitaoca, tako su i zapisi Džemile Nesrin koje donosi pripovjedač, prozor u ono što je osnovna tema ovoga dijela romana - Minkin život u Istanbulu.

Iako karakterizacija Minke u Istanbulu počinje u kontekstu borbe turske žene za svoja prava, pripovjedač će joj se postepeno približavati i osvijetliti njenu sudbinu kroz dvije sfere: prva je Minka i njen porodični dom u kojem živi nakon odlaska od Bahri - beya, a druga je Minka u kontekstu mladoturske revolucije. Uvodni detalji kojima pripovjedač portretira Minku anticipiraju i

njenu sudbinu u ovom velikom gradu Istoka: neprimjetna u masi žena okupljenih oko pjesnikinje Nedžmije, prepoznatljiva je kao Mini, a zapisi Džemile Nesrin „zabilježili su samo još nekoliko primjedaba o Minki: nekoliko posjeta o kojima nije pobliže ništa rečeno (Bjelevac 2010: 132).“

S obzirom na realističnu pripovjednu nit, a nakon uvodnih informacija o Minki kao Mini, pripovjedač se koncentriše na mapu Istanbula tražeći mjesto svome liku u tom okviru. I ovdje su gradski toponimi umjetničko sredstvo za socijalnu karakterizaciju junakinje: Minkin istanbulski dom smješten je u blizini Sultan Ahmetove džamije. Enterijer njenog doma donosi uvid u Minkin profil, psihološki nijansirajući njen lik, ali otkriva i nove likove i donosi detalje koji će poslužiti za dalji razvoj fabule.

Kuća nije bila velika, ali je bila bogato prostrta i divnim raskošom uređena. Harem se sastojao od četiri sobe. U prizemlju bila je velika soba za primanje, a do ove soba učiteljice Grkinje. Služinčad su stanovala preko dvorišta u tri prizemne sobe, a stari Crnac Abdulah u sobi do ulaza koju je nazivao „selamluk“. Pokraj te sobe i ispred njegovih vrata prolazio je svako ko je Minki išao i rijetko koja hanuma da se je od njega krila.

(Bjelevac 2010:132)

Urbane tačke, koje pripovjedač koristi kako bi narativno oblikovao Minkinu istanbulsku biografiju, blijeđe pred detaljnošću opisa enterijera koji je dat kao put u unutrašnjost njene ličnosti. To je narativni znak da žensko biće bježi u unutrašnjost doma jer mu u vanjskom prostoru grada nije mjesto. Enterijer Minkinog doma u Istanbulu simbolično govori da ona u tom gradu živi kao dvostruki *drugi*, a urbani prostor ne ostaje vidljiv ni kroz njena prozorska okna, čime se potcrtava sudbina *uzidanog ženskog života* i bezuspješnosti u *zidanju srećnog doma*. Metafora uzidanosti, mučni snovi i motivi tamne prirode i njene ljepote poetski intonirani u duhu simbolizma, samorefleksivni su glas kojim progovara Minka: „Ono što je u mojoj duši – to su nedograđeni dvori, koje je moja želja; potajna želja nacrtala... Oko tih nedovršenih dvorova viju vjetrovi i crne aveti kruže. Ruši se kamen po kamen... Cviječća je nestalo, nestalo perivoja i ptica...Nekad osvijetli moja misao tu pustinju, kao mjesec razorene dvore, pa opet zađe za oblake očaja i tuge...“ (Bjelevac 2010: 131).

Stvarnost iščezava, a haremski život kakav vodi i u Istanbulu sve više postaje njeno duhovno stanje s „rajskim baščama, kuda nije nikad ljudska zloća kročila“ (Bjelevac 2010: 140).

Povod da se Minka nađe na otvorenom istanbulskom prostoru i da intimni prostor kuće zamijeni tamnicom jeste mladoturska revolucija čiji su dio njen bivši muž Bahri – bey i djever Sahur – bey. Minkinim mjestom u mladoturskoj revoluciji, Bjelevac pokazuje da to „nije svjestan promišljen čin povijesnog subjekta nego tek igra slučaja“ (Avdagić 2006:59), te da nastaje kao posljedica „nepravde unutar kućnog sistema dominacije“ (Avdagić 2006:59). Minkin boravak u zatvoru motiv je da pripovjedač u tkivo romana ugradi opis Enderûna, simboličnog toposa Osmanskog carstva, čime odmiče od književnog portreta lika i unosi podatke o životu velikog carstva u njegovom historijski presudnom trenutku. Iako realističan prostor, u Bjelevčevom tekstu Enderûn je metafora historijski motiviranih sukoba, simbol političke moći i svjedok duge turske historije.

Do morske obale na rtu „Buruna“, sadašnjeg, „Saraj – Buruna“, koči se stara bizantinska građevina, sjedište moćnih careva, sada mirni muzej starina, koje su se do dana današnjeg očuvale propasti. U jednom dijelu zgrade smješten je muzej, a drugi dijelovi stajali su prazni i nisu ni u što upotrebljavani.

(Bjelevac 2010:170)

S obzirom na to da je *enderun* prostor kojim se obuhvata aspekte unutarnjeg sistema na Osmanskom dvoru u kojem počiva njegova moć i rast, enterijer Minkinog doma je njegova ogledalna projekcija, a moć unutar Minkine kuće, odnosno unutar zidina Enderuna samo je privid koji blijedi pred stvarnošću. Opisu ovog historijski impregniranog prostora Bjelevac poklanja dosta pažnje: od velikog parka koji ga okružuje do opisa vrata tvrđave čije je otvaranje uvijek značilo historijske potrese „jer kroz njih nešto teško izlazi natrag“ (Bjelevac 2010: 170). Romantizirani opis Enderûna sa čulnim utiscima od vonja kojim se osjeti struhlo lišće do opisa vlage i tame kada se gleda prema moru, književni su izraz društveno – historijskih mijena, a tišinu koja isijava iz enderunskih zidina zamijenit će pucnji iz topova i glasovi novog vremena.

Elementi poetike romantizma mogu se pronaći i u opisu Istanbula koji postaje poprište oružane borbe između pripadnika starog poretka i onoga koji donosi promjene u formi mladoturske ideje. Dijelovi dana u tom svjetlu nose simbolični potencijal: istanbulski noćni ambijent metafora je borbi i vaganja moći između političkih protivnika, a u metafori sunca koje se „pomolilio da svojim zrakama obasja čarobni Carigrad“ (Bjelevac 2010:174) najavljuje se i dolazak novog političkog poretka i Minkino oslobođenje iz tamnice. Prepoznatljivi urbani simboli Istanbula poput Aja Sofije, Bajazidovog i Sultan – Ahmetovog trga u Bjelevčevom romanu nose značenje historijske promjene, njene eruptivne snage koju prati povorka sastavljena od široke mase u kojoj se prepliću i civili i vojne formacije.

Nakon pomilovanja, Minkin istanbulski život ponovo se vraća u okvire porodičnog doma najavljujući njen skori povratak u Travnik što će činiti fabularnu okosnicu posljednjeg dijela romana. Tek jedna od završnih rečenica u romanu sažeto donosi informaciju o tragičnoj sudbini likova iz Minkine istanbulske životne epizode, retrospektivno smještajući njihovo kretanje u suodnos s historijskim događajima s početka dvadesetog vijeka: „Sahur – bey je poginuo u balkanskom ratu, a ona umrla u bolnici od zaraze, vršeci službu bolničarke u Carigradu“ (Bjelevac 2010: 243). Tako se Istanbul na tragu modernističke poetike pokazuje kao konačna Minkina tačka, mjesto gdje će se potpuno raspasti iluzije o ličnoj sreći, a sudbina pojedinca će postati paralelna sa društvenim i historijskim mijenama.

Smrt dviju junakinja, Sabine i Minke, simultano se mogu čitati kao tragična skončanja smještena u Istanbul: baš poput vijesti o Minkinoj smrti koju pripovjedač donosi kratko i kao epilog romanu, negdje u uglu novinske vijesti koju čita Muris, sad politički emigrant koji je svoj novi dom potražio u okviru Zapada, stoji detalj o Sabininoj smrti u kojoj odjekuju tragovi naturalističke poetike i prokletstva krvi i roda – „još se jednom ispravila i pokazala u svoj svojoj ljepoti u bijeloj plesnoj odjeći, poletila k stolu na kojem je stajalo poprse Muris – beya, ogrlila ga i ...izdahnula!...“ (Bjelevac 1998: 233). Topos Istanbula potcrtava tragični ženski usud: kretanje istanbulskim ulicama za Sabinu je znak otuđenja i nesreće, a činjenica da Minka ovaj grad ne može iskusiti makar vizuelno kroz okna svog porodičnog doma, te da se u njegovom javnom prostoru kreće samo

kao žrtva političkih okolnosti, pokazuju da je gradski prostor sudbonosna tačka u Bjelevčevom oblikovanju bildungsromana.

Uz kulturno – historijske toponime kao što su Aja Sofija, Beyöglu, Enderûn, Galata koji u tkivo romana ulaze i kao subjektivno obojena mjesta i kao znakovi historijskih promjena, važno je istaknuti i da motivi prirode vezani uz urbani ambijent doprinose oblikovanju istanbulskih slika u romanu Abdurezaka Hivzi Bjelevca. Motivi prirode tada su signal za nemir u duši: atmosfera noći u ambijentu grada kroz vizuru Murisa i Nusreta kao pripadnika mladoturskog pokreta kondenzira njihova politička uvjerenja i odnos spram carstva; kiša i snijeg lirski su izraz emotivne nesređenosti junaka, a nemirno more i slika parobroda uz koji se priljubljuje bjegunac Muris, uvod u egzilantski status i neizvjesnost političkog progonstva. I u ovim romanima se ponavlja sudbina bosanskog čovjeka uključenog u kotače velikih carstava i opet se potvrđuje selimovićevska vizija da je bosanski usud određen historijom s pitanjem kako je nadići i prevladati. Za glavne likove, Murisa i Minku, Istanbul je prostor koji se iz perspektive bosanske kasabe idealizira, a u trenutku kada se nađu u tom velikom gradu Istoka, njihove romantizirane percepcije raspršuju se i gube bitku sa realnim okolnostima.

Grad na obalama mramorskog mora je čvorište koje objedinjuje ključne Bjelevčeve teme: odnos pojedinca i historije i potragu njegovih junaka za ljubavi i porodičnom srećom. Uz to, nesumnjivo je da Istanbul za Bjelevčeve junake u romanima *Pod drugim suncem* i *Minka* nosi izrazito simbolično značenje: od prostora koji simbolizira horizont intimnih čežnji, političkih ideala, društvene afirmacije i boljeg života, vrlo brzo se posredstvom historijskih i društvenih okolnosti, tragičnih ljubavnih veza i razbijenih iluzija, pretvara u prostor neugodnosti i straha, a toposi doma i utočišta ostvaruju se kao utopije modernog svijeta.

A CITY ON THE SHORES OF THE SEA OF MARMARA IN THE NOVEL OF ABDUREZAK HIVZI BJELEVAC

SUMMARY

The aim of this paper is to show how the image of Istanbul is shaped in the novels *Pod drugim suncem* and *Minka* by Abdurezak Hivzi Bjelevac. Istanbul is a city in which the plot of these novels is almost completely or partially located, but it is also a space that has symbolic meanings and contributes to the characterization of the characters.

Key words: space, novel, Istanbul, *Pod drugim suncem*, *Minka*

Izvori

Bjelevac, Abdurezak Hivzi, *Pod drugim suncem*, Bh most, Sarajevo, 1998.

Bjelevac, Abdurezak Hivzi, *Minka*, Svjetlost, Sarajevo, 2010.

Literatura

Avdagić, Anisa, Sačinjavanje roda: O reprezentaciji/konstrukciji ženskog identiteta u romanima Abdurezaka Hivzi Bjelevca, Naklada Zoro, Zagreb – Sarajevo, 2006.

Duraković, Enes, „Bošnjačka pripovijetka XX vijeka“, u: Bošnjačka književnost u književnoj kritici, novija književnost – proza, knjiga IV, str. 31- 55, Preporod, Sarajevo, 1998.

Idrizović, Muris, „Pripovijesti i romani A.H.Bjelevca“, u: Bošnjačka književnost u književnoj kritici, novija književnost – proza, knjiga IV, str.177 - 188, Preporod, Sarajevo, 1998.

Hadžizukić, Dijana, „Istanbul i Beč u prozi Svetozara Ćorovića“, u: Prilozi proučavanju srpske književnosti u Bosni i Hercegovini, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, str. 13 – 28, Mostar, 2015. godine

Nurikić, Edina, „Odjek mladoturskog pokreta u romanu *Pod drugim suncem* Abdurezaka Hifzija Bjelevca“, u *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Knjiga XVII, str. 167 – 184, SOR Grafostil, Sarajevo, 2014.

LEJLA ŽUJO-MARIĆ: *GRAD NA OBALAMA MRAMORSKOG MORA* U ROMANU ABDUREZAKA
HIVZI BJELEVCA

Rizvić, Muhsin, Panorama bošnjačke književnosti, Ljiljan, Sarajevo, 1994.
godine.

Simbi Husarić-Junuzović

INTERTEKSTUALNOST I INTERMEDIJALNOST U ROMANU *HODNICI SVIJETLOGA PRAHA VITOMIRA LUKIĆA*

Nijedan tekst nije slobodan od drugih tekstova
Julija Kristeva

SAŽETAK

Rad analizira intertekstualne i intermedijalne veze Lukićevog romana sa drugim književnim tekstovima i umjetničkim djelima. Ukazano je na utkanost Danteovog *Pakla*, Kafkinog *Procesa*, biblijskog prototeksta u direktnoj citatnosti ili u aluzijama, Carrolove *Alise u zemlji čuda*, Ravelovog *Bolera* i Glamočkog kola. Istražiti ovu temu pokazalo se fundamentalno važnim za razumijevanje i tumačenje romana budući da se preko ostvarenih intertekstualnih i intermedijalnih veza Lukićev tekst kreira mnoštvo novih vlastitih značenja po principu iluminativnosti i nepodložnosti prototekstualnim predlošcima. Problematiziran je i udio fantastike koja zajedno sa intertekstualnošću ovaj roman pomjera od visokog modernizma ka postmodernističkom diskursu.

Ključne riječi: intertekstualnost, intermedijalnost, citatnost, aluzija, visoki modernizam, postmodernizam, fantastika

Uvod: Intertekstualnost i intermedijalnost – osnovne odrednice

Pojam intertekstualnost se javlja kao neologizam sredinom šezdesetih godina 20. vijeka u spisima Julije Kristeve koja ga je koristila u značenju sinonima s terminima „dijalog“ i „ambivalencija“ preuzetim od Mihaila Bahtina. Intertekstualnost uvijek podrazumijeva dijalog a prema Kristevoj svaki se tekst

gradi kao mozaik citata, svaki je tekst upijanje i preobrazba nekog drugog teksta. Dakle, riječ ‹intertekstualnost› (‹međutekstovnost›) bi po svojoj imanentnoj logici značila ‹odnos između tekstova›, ‹preplitanje tekstova›, ‹upletenost jednog teksta u drugom ›, ‹uzajamnu povezanost i zavisnost najmanje dva teksta postavljena u relaciju›, ‹svojstvo teksta da uspostavlja odnos s drugim tekstovima, odnosno da se u njega upliće drugi tekst ili više drugih tekstova›, ‹uzajamnost, odnosno interakciju između tekstova›. (Juvan 2013:13)

Intertekstualne pojave oduvijek su postojale u obliku intertekstualnih figura, ustaljenih tekstualnih postupaka, žanrova koji su „pomagali da se uspostave prikrivene ili očigledne veze između novog teksta i riznice nasljeđa, opšterasprostranjenih mišljenja, poznatih, uglednih ili omiljenih spisa, žanrovskih i stilskih paradigmi. *Toposi ili opća mjesta* su funkcionisali kao „opšteprihvaćen, opštevažeci i značajan argument koji se oslanja na društvenokulturni konsenzus“ (Juvan 2013: 22). Još u antičkoj Grčkoj su se citirale izreke (apoftegme) poznatih filozofa ili historijskih ličnosti, *gnome ili sentence* preko kojih se u jednoj rečenici izražavala mudra misao ali se koristilo i ironično i komično citiranje kao izraz distance prema autoritetu. Bila je zastupljena i forma posrednog govora tj. *aluzija*, zatim *parafraza*, *imitacija*, *prevod* i *parodija*. Tek će u postsrukturalizmu intertekstualnost dobiti novu i posebnu zadaću kao alat u „pokušaju da se nađe izlaz iz strukturalističke tekstualne autarhije ka vantekstovnom okruženju s kojim tekst od nastanka permanentno održava i stvara nove odnose“ (Spahić 2005:11). Vodeći se time, Kristeva će protkati Bahtinove pojmove heteroglosije, dijalozizma i karnevalizacije¹ sa svojim konceptom intertekstualnosti ističući da književna struktura ne postoji sama od sebe, već da se generiše u odnosu s drugim strukturama.

Poslije Kristeve, zahvaljujući teoretičarima kao što su Rolan Barthes, Michel Riffaterre i Gerard Genette, intertekstualnost zauzima centralno mjesto u poststrukturalizmu. Poststrukturalističke teorije intertekstualnosti nastale u okviru dekonstrukcije ističu karakter ukazivanja tekstova na druge tekstove ali i modificiraju Kristevine radikalne stavove. Za Michaela Riffaterrea

1 Bahtin smatra da su naši iskazi raznojezični i uvjetovani brojnim faktorima te ističe da je tekst uvijek u dijaloškom odnosu sa drugim tekstovima dok karnevalizacija podrazumijeva postupak kojim se tradicionalne vrijednosti dovode u pitanje, gdje je sve podvrgnuto neprestanom ispitivanju i ironičnom izvrtanju.

prepoznavanje intertekstualnosti „ovisi i od ukupnosti tekstova kojih se čovjek pri čitanju sjeti“ (Denić-Grabić 2005:116). Cilj je, dakle, ključnu ulogu povjeriti čitaocu i umjesto ‘anonimnosti citata’ afirmirati slobodu iznalaženja ranijih pa i potonjih tekstova koji obezbjeđuju bolje razumjevanje i interpretiranje teksta. (Spahić 2005:19) Na istom tragu Gerard Genette uvodi pojam *transtekstualnosti* kojim označava „sve ono što tekst dovodi u vezu, vidljivu ili skrivenu, sa drugim tekstovima“ (Spahić 2005:26).

Renate Lachmann razlikuje u tehničkom smislu tri modela intertekstualnosti: participaciju, tropiku i transformaciju. Participacija podrazumijeva daljnje i ponovno pisanje prethodnih tekstova, tropiku razumijeva kao odvratanje od teksta-prethodnika, kao borbu protiv tuđih tekstova nužno upisanih u vlastiti tekst, kao pokušaj nadmašivanja, odbrane i brisanja njegovih tragova. Transformacija kao najsofisticiraniji intertekstualni model je „prisivajanje tuđeg teksta provedeno uz pomoć distance, suvereniteta i istovremeno uzurpirajuće geste koja prikriva, zastire velom, s njim se igra, kompliciranim ga postupcima čini neprepoznatljivim, bez ikakva respekta preokreće, miješa brojne tekstove pokazujući sklonost ezoterici, kriptici, ludizmu i sinkretizmu.“ (Lachmann 2002:212)

I pored svega u interpretaciji književnih tekstova najoperativniji je ostao pojam *citatnost* o kojem je detaljnije pisala Dubravka Oraić Tolić. Citati predstavljaju eksplicitnu intertekstualnost. Mogu biti iz teksta istog medijskog ranga kao i citati iz drugih medija. Kada se ukazuje na neki izvor bez navođenja govorimo o aluziji tj. posrednom citiranju čije je prepoznavanje odraz ličnog susreta čitaoca sa tekstom, a kada su poveznice još manje neposredne možemo govoriti o odjecima ili refleksima. Citati koji izvire iz dubine (inter)teksta uglavnom su metafore i nazivaju se palimpsestima (Konstantinović 1993). Oraić Tolić razlikuje ilustrativni i iluminativni tip citatnosti u zavisnosti od toga da li je u prvom planu tuđi ili sopstveni tekst. Kod ilustrativnog tipa citatnosti sopstveni tekst reprezentuje tuđi i manje je važan od tuđeg teksta koji je primaran i po vremenu nastanka i po vrijednosti. Kod iluminativnog tipa citatnosti sopstveni tekst se služi tuđim tekstovima i cijelom kulturnom tradicijom kojoj oni pripadaju da bi pomoću njihovog smisla, položaja u kulturnom sistemu i prisutnosti u čitalačkom iskustvu sam sebe „iluminirao“. U prvom planu nije

tuđi, već sopstveni tekst, sopstvena kultura i sopstveno čitalačko iskustvo, a citati se koriste u nastojanju da se sopstveni tekst postavi, u najmanju ruku, kao ravnopravan prethodnim tekstovima-uzorima (Oraić 1988).

Pavao Pavličić je jedan od teoretičara koji se osim intertekstualnošću bavio i intermedijalnošću. Po njemu, uvjeta koji su nužni za uspostavljanje intertekstualnosti ima tri: „Prvo, odnos književnog teksta prema drugim tekstovima mora biti vidljiv, premda može biti donekle prikriven. Može se raditi o sličnosti među književnim djelima, o aluziji jednoga na drugo, o međusobnom citiranju, polemici i slično,; uvijek, međutim, mora postojati mogućnost (...) da se ta veza uoči i razumije. (...) Drugo, taj odnos mora biti ostvaren određenim sredstvima. (...) Potrebno je da se oba djela služe sličnim – a prepoznatljivim – stilskim, kompozicijskim ili kojim drugim postupkom, ili da jedno djelo komentira ili parafrazira postupke drugoga, kako bi se intertekstualni odnos doista uspostavio. Treće, ta veza mora biti ispunjena značenjem: činjenica da se među tekstovima uspostavlja neki odnos mora novome djelu (koje na odnosu inzistira) pridodati neku novu dimenziju, tako da se bez uočavanja te dimenzije djelo ne može potpuno razumjeti“ (Pavličić 1988: 157). U istom tekstu će navesti i tri područja na kojima se intertekstualne veze vidljivo uspostavljaju: na području žanrova, tematike i stilova.

Ovisno o smjeru uspostavljanja intertekstualnih veza, Pavličić razlikuje dvije vrste intertekstualnih odnosa: sinkronijski, odnosno onaj u kome „književni tekst uspostavlja vezu s drugim tekstovima koji spadaju u krug iste poetike, ili se prema toj poetici orijentiraju“, ili, s druge strane, dijakronijski, pri čemu se „intertekstualni odnosi uspostavljaju s tekstovima prošlih epoha i drugačijih poetika“ i u takvom se odnosu podrazumijeva postojanje vremenskog razmaka među promatranim djelima. (Pavličić 1988:158) Pavličić, također, razlikuje intertekstualne veze ovisno o tome postoje li pravila uspostavljanja njihova odnosa i dijeli ih na konvencionalne i nekonvencionalne. Konvencionalnu intertekstualnost Pavličić opisuje kao „redovito poetički zadanu“, zbog postojanja određenih ideala i uzora. (Pavličić 1988:168) Nekonvencionalna je intertekstualnost, za razliku od konvencionalne, stilski označena, a odnosi se među takvim tekstovima stvaraju bez unaprijed određenih pravila, ideala i uzora. (Pavličić 1988:169) U ovom radu će se promatrati nekonvencionalni tipovi veza, s obzirom na prirodu teksta i njegove odnose prema prototekstovima.

Pavličić definira i intermedijalnost, navodeći da je to „postupak kojim se strukture i materijali karakteristični za jedan medij prenose u drugi; jedan od tih medija obično je umjetnički“ (Pavličić 1988:170). Također, ukazuje na to da mediji među kojima se relacija uspostavlja moraju ostati prepoznatljivi, tj. mora biti jasno da je neki element djela preuzet iz drugog medija i da je u djelu u kojem se pojavljuje on samo „gost“. Mediji s kojima književnost uspostavlja intermedijalnu relaciju mogu biti umjetnički i neumjetnički. Umjetnički dalje mogu biti prostorni – slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, i vremenski – film, muzika, radio, televizija. Mi ćemo se pozabaviti drugim, budući da nam je od izrazite važnosti razumjevanje upliva Ravelovog Bolera u Lukićevom romanu. Važno je napomenuti da „od vremenskih umjetnosti književnost može nešto preuzeti (i tako uspostaviti intermedijalnu relaciju) samo u strogo metaforičnom smislu jer se u književnom djelu mogu pojaviti linije, oblici, čak i boje a ne i osobine filma ili glazbe u doslovnom smislu riječi (Pavličić 1988:173). Pavličić također naglašava da se prilikom uspostavljanja relacije s vremenskim medijima u književnosti, koji su uglavnom metaforični, te medije treba naglasiti i oni moraju biti povezani s nekim posebnim postupcima čija je uloga da potcrtaju intermedijalnost bilo eksplicitnim upozorenjima, bilo stilom ili kako drugačije. Pri tome, književno djelo sa uplivom intermedijalnosti pretpostavlja obrazovanog čitaoca koji će je prepoznati i doživjeti.

U ovome radu se analizira roman *Hodnici svijetloga praha* Vitomira Lukića sa ciljem da se uoče i izdvoje intertekstualne i intermedijalne veze prisutne u tekstu, da se odredi priroda dijaloga koji se uspostavlja sa tim tekstovima, kao i da se ustanovi na koji način intertekstualnost i intermedijalnost doprinose boljem razumijevanju i tumačenju romana.

Intertekstualnost u romanu *Hodnici svijetloga praha*

Teško je govoriti o fabuli romana *Hodnici svijetloga praha* (Lukić 1989). Zapravo ona se da rekonstruirati tek naknadno. Okosnica „radnje“ je sukob glavnog junaka, profesora estetike, Mihovila Jerga sa revolucionarnom ideologijom u poratnom vremenu jednoulmlja i kolektivizacije, dok drugu liniju čine pripreme za vjenčanje njegove kćerke Lucije. Zapravo, Lukić malu porodičnu priču koristi

kako bi revidirao ili ispravio zvaničnu historiografsku interpretaciju jedne epohe. Njegov roman će sa porodičnog plana historiju pretvoriti u psihološku moru protkanu mnoštvom trauma te će pokazati društvo kao panoramu sudara kulturnih kodova i identiteta. (Begović 2006)

Profesor Jerg se upušta u direktne razgovore sa mrtvima što je asocijacija na Danteov *Pakao*, odnosno *Božanstvenu komediju*. On će kroz hodnike svijetloga praha ukazati na to da se prava istina nalazi u metafizičkoj dimenziji historije što zapravo iščitavamo kao kontradiskurs vladajućoj historiografskoj utopiji tj. svakoj vrsti ideološke utopije. Jerg je intelektualac koji pokušava kroz sjećanja i prisjećanja dati smisao svojoj egzistenciji. U romanu predstavljeno vrijeme je vrijeme kolektivizacije nakon Drugog svjetskog rata ali i vrijeme propadanja moralnih vrijednosti svijeta koji se ne može oduprijeti pred kolektivizmom koji traumatično poništava individuu. Roman bi se tako mogao čitati kao alegorijska priča tj. kao roman o totalitarnom režimu i nasilju nad identitetom pojedinca i zajednice.

Za detaljnije razumijevanje i interpretiranje romana važno je znati da su *Hodnici svijetloga praha* širom otvoreni razgovor sa drugim tekstovima (Begović 2006:100) pa ćemo u nastavku ukazati na te tekstove i pokušati razumjeti razloge njihova preplitanja u Lukićevom romanu.

U kontekstu spomenute intertekstualne veze sa Danteovom *Božanstvenom komedijom* kroz labirinte podzemnih hodnika Jerga će dva puta voditi Svećenik, koji preuzima Vergilijevu ulogu, a koji ga napušta pred rimskim katakombama i gradskim grobnicama. Ukoliko nam do tada i nije bila jasna veza sa Danteovim djelom, eksplicitnim spominjanjem postat će očita: „Dante je – prošapta njegova zbunjena duša – barem imao vodiča“ (Lukić 1989:154). Ova intertekstualna veza, kao i sve ostale koje smo prepoznali, iluminativne je prirode jer kroz cijeli roman Lukić „pakao“ vidi na zemlji dok je „čistilište“ pod zemljom. Jerg shvata da se samo u hodnicima svijetloga praha može autentično živjeti i suprotstaviti komunističkoj dogmi ideju umjetnosti i metafizike, dok je empirijska stvarnost nepodnošljiva za dostojno bivstvovanje. Ove intertekstualna veza otvorit će i pitanje eskapizma (Kazaz 2004:48) ukazujući na zaludnost modernističke težnje da se roman ostvari prema ideološkoj i političkoj dimenziji čovjekovog života (Kazaz 2008:114). Pisac tako formira alegorijsku sliku nemogućnosti

ljudskoga bijega iz konkretnih historijskih okolnosti, da bi se na posredan način ukazala tragična zarobljenost čovjeka u krute granice tjelesnosti i pojavnog svijeta (Kazaz 2008: 244).

Lukićevo portretiranje junaka u kafkijanskoj situaciji podrazumijeva metaforu „beznađa, bezizlaza, skućenosti građanskog društva njegovog doba, besperspektivnost i izgubljenosti pojedinca u svijetu“ (Krstić 2002:229). „Kafkijanski intertekst prepoznajemo u Jergovoj svjesnosti o stalnom nadzoru i nečijoj prisutnosti, u apsurdnim ispitivanjima, saslušanjima i odlukama prijekog suda“ (Begović 2006:99). U vremenu poslijeratne diktature Jerg, samim tim što je intelektualac, spada u red sumnjivih. Podvrgnut apsurdnim isljeđivanjima Jerg strada zapravo po istoj matrici kao i Jozef K. u Kafkinom *Procesu*: „Njemu kao i Jozefu K., koji dolazi kao Jergov pramodel, ne sude konkretni ljudi već simboli – funkcije nastajućeg ideološkog i političkog totalitarnog sistema“ (Golijanin, Kazaz 2002:245).

Biblijski je prototekst u romanu prisutan kroz aluzije ali i direktnom citatnošću. Posebno je bitno ukazati na zastupljenosti biblijskih elemenata u književnosti u vrijeme nekih prevratničkih političkih i društvenih dešavanja kada se lako gubi vjera u sve i kada se od religijskih tema zazire. “Tema religioznosti, posebno kršćanske religioznosti, sadržana je kao meditativni topos, kao sastavnica ljudskog života, nad kojom pisac razmišlja kao nad antropološkom konstantom“ (M. Džaja 2002:20). Budući da je okosnica romana vjenčanje Jergove kćerke Lucije, Svećenik izgovara biblijski tekst vjenčanja ali i vjenčani kum recitira *Prvu Pavlovu poslanicu Korinćanima* slaveći ljubav. K tome, Svećenik se poziva i na proroka Jeremiju:

*Zato moram plakati,
Oči mi suze liju,
Jer daleko je od mene moj tješitelj.* (Lukić 1989:215)

On je zapravo svjestan, baš kao i profesor Jerg, zla koje ih okružuje. Suprotstavlja mu ‘antropološku konstantu’ – ljubav, ukazujući da „postoji, samo jedna situacija kada možemo činiti sve što hoćemo. To je onda kada volimo. ‘Ama et fac quod vis’ – poručuje Sveti Augustin. Ljubi i čini što hoćeš“ (Lukić 1989: 2007).

Intertekstualno je podložen i Lucijin posjet Rođaku Aci kod kojeg je vrijeme okrenuto na naličje i koji ima magično piće od kojeg "vidi ono što drugi svijet samo sanja" (Lukić 1989: 46). Ovu scenu nije teško povezati sa Alisnim jedenjem magičnih kolačića od kojih ona mijenja visinu. Implicitna povezanost *Hodnikā* sa *Alisom u zemlji čuda* tu je da nas podsjeti na apsolutističku vlast Kralj i Kraljica Srce u Kerolovom romanu koji donose osude bez presude i čija je najčešća zapovijed: „Sijecite glavu!“

Ukazat ćemo na kraju i na fenomen dekadencije kulture preko „genija nepismenosti“ tj. tetkinog „praznog“ oproštajnog pisma – kako bi ga mogli čitati i nepismeni, što korespondira sa djelima kakvo je *Pohvala ludosti* Erazma Roterdamskog, koja jasno povlače razliku između sebe i nepismenosti (Begović 2006).

Intermedijalnost u romanu *Hodnici svijetloga praha*

Intermedijalnost je takva pojava kod koje je poznavanje djela iz jedne umjetnosti relevantno za razumjevanje djela u drugoj umjetnosti. Vodeći se Pavličićevom tipologijom koju smo dali u uvodnom dijelu rada, uočavamo u romanu *Hodnici svijetloga praha* upliv drugih umjetničkih medija, npr. muzike koju Pavličić svrstava u vremenske medije zajedno sa filmom, radiom i televizijom. Konkretno, Lukić poseže za čuvenom kompozicijom *Bolero* francuskog skladatelja Mauricea Ravela. Bolero je metafora autentičnog umjetničkog ostvarenja i simbolički je suprotstavljen rušilačkoj pošasti koju metonimijski predstavlja bjesomučno i tupo Glamočko kolo kojim vlast slavi svoju nadmoć nad pojedincem. Cijeli roman je u određenom smislu zapravo organiziran po uzoru na *Bolero*.

Bolero se cijelim tijekom teksta i izravno spominje, protežući se, čak, i kao neka vrst lajtmotiva kroz veliki broj fragmenata i epizoda u romanu – kako u fabulativno-sadržinskoj razini 'obradbe materijala', tako i u poetičko-estetičkoj razini profiliranja izraza i samorefleksije oblikotvornog duha (Grahovac 1999:109).

Lukićeve rečenice ne donose samo verbalna značenja, one sobom nose i zvučnu sliku, pri čemu se opet podrazumijeva čitalac koji će to prepoznati, tj. onaj „koji se očešao o univerzalnu 'kuću muzike'“ (Stojičić 2002:239). Jerg je u Ravelovom *Bolero* „pronašao onaj simbol umjetnosti koji nadilazi

sve partikularne vrijednosti, simbol u kojemu estetika razrješava problem egzistencijalnog besmisla“ (Kazaz 2008). *Bolero* se kao zvučni zastor nadvija i nad momentima Jergova opraštanja sa svima pa ga možemo shvatiti i kao posmrtnu muziku jednom svijetu koji nestaje zajedno sa njim. Ton *Bolera* će se utišavati pri urušavanju jednog građanskog društva pred nadolazećim primitivizmom. „Jedan svijet se ruši, a njegovi protogonisti ne shvataju kako ni zašto se ruši, civilizacija se vraća sa Ravelovog *Bolera* na Glamočko kolo“ (Krstić 2002:230).

Sugestini znak prevlasti kolektiviteta nad pojedincem jasniji je kada tutanj Glamočkog kola preuzima zvučnu nadmoć nad kultiviranim španjolskim narodnim plesom:

(...) on je vidio noge do listova utegnute šarenim dokoljenicama od stupane vune kako, poredane u krug, svom silom udaraju o uglačani parket samo furiozna stampeđa pratnje iz ‘*Bolera*’ u teškom, nijemom ritmu ‘Glamočkog kola’ s toliko žestine nošene demonom postepenog ubrzavanja da je igračima pucala jareća oputa na opancima. (...) Od priključivanja novih stopala udari su postajali sve jači jači, tako da se plašio da će se jedva održati na drvenom spomeniku (Lukić 1989: 228-229).

Vrhunac trijumfa kolektiviteta nad pojedincem i nad simbolom umjetnosti (*Bolera*) cinički je predstavljen ulaskom „akademika“ u kolo:

U središnji krug, omeđen igračima, ušli su ljudi akademskog izgleda sa tašnama i metronomima u rukama koji su brzo unosili muzikološke podatke za svoje disertacije o narodnoj invenciji što je glazbu dovela do suprematističkog savršenstva negacijom njene vlastite negacije u geniju nijemog ‘Glamočkog kola’ (Lukić 1989:230).

Gluho Glamočko kolo reprezentuje novi/stari kulturni kod – herojski, epski, patrocetrični, koji je kao takav na suprotnom polu od Jergovog estetiziranog svjetonazora.

Ka postmodernizmu

Esteta i estetičar profesor Jerg u romanu ima zadaću zrcaljenja društvenog procesa koji je obilježen krahom modernističkih velikih priča (metanaracija). Samo u podzemnim hodnicima – hodnicima svijetloga praha – moguće je osmišljenje i komunikacija pa makar i sa mrtvima. U poetičkom smislu to je

uistinu *književnost iscrpljenosti* pa je nužno i udio fantastike pomjeriti od visokog modernizma ka posmodernističkom diskursu u čemu značajnu ulogu imaju upravo intertekstualnost i intermedijalnost a sam fantastika fungira istovremeno kao autoreferencijalni postupak govora romana o samome sebi i referencijalni metaforom zaogrnuti govor o ćorsokacima povijesne zbilje:

Bilo da se radi o odlasku do crkve na periferiji (do koje je odlutao profesor u dugoj šetnji, bez nakane da dođe u misu) i fantastičnom povratku 'sporednim putem' (kroz zatvorene i nanizane prostore tuđe intime – podrume, tavane holove, sobe – u kojima ostaju neprimjećeni on i njegov pratilac, neobični svećenik što je propovijed držao u praznoj crkvi); bilo da je u pitanju realnost garderobe u kojoj su poredana sva profesorova odijela i fantastička rekonstrukcija vlastite povijesti koju on poduzima mirisom se pomičući od jednog do drugog odjevnog predmeta; (...) bilo da se profesor Jerg iz neposrednih priprema za ceremonij vjenčanja 'potapa' u nemoguće situacije partizanskog rekviriranja i nacionaliziranja imovine ili, pak, historijsko-etnološkog 'dekliniranja' svih varijanti svadbene svečanosti (...) – uvijek je na djelu isti mehanizam smrtonosnog odstupanja od onog 'što bi trebalo' i 'kako bi trebalo' da jest 'u stvarnosti', u prezentu romanesknog toka... (Grahovac 1999:108)

Izražavanjem nestvarnosti, uplitanjem fantastike Lukić otvara tabuizirane prostore zbilje. Pozicionirajući se „i s ove i s one strane granice između živoga i mrtvog, stvarnoga i fantastičnog, pojmljivog i nepojmljivog...” (Grahovac 1999:117) on traži preostale, alternativne modalitete ispunjenja, ocjelovljenja egzistencije. No, da li je takva cjelovitost više moguća? Njegov intimni svijet se ruši baš kao i modernizam sa svojim metapripovijestima jer se više nije moguće odbraniti od diskursa koji oblikuje društvena svijest u kojoj uveliko tutnji kultura sile i nasilja zajedno sa njenim gluhim Glamočkim kolom.

Ipak roman zadržava, štaviše, dovodi do vrhunca i iscrpljenja mnoge modernističke crte kao što su defabularizacija, premještenost u unutarnji svijet lika koji slijedi unutarnju logiku svijesti, koji se prepušta mislima, snovima, meditacijama o svijetu i životu. Također, prostorni i vremenski tok priče je razlomljen, čulno se pretače u transcendentno. Lukić se na prvi pogled utapa u ideju metafizičke kulture i umjetnosti kao jedinog mjesta čovjekove egzistencije (estetski utopizam). Njegov junak je okrenut transcendentnoj

estetskoj simbolici kojom pokušava nadvladati deprivaciju smisla i beznade života. Raznovrsnost intertekstualnih upliva kojima se posezanje za tuđim tekstom odvija na distanci, kreativnim i iluminativnim reaktuelizacijama, u tom je pogledu iznimno djelotvoran narativni prosede koji prepoznajemo kao dio općeg kulturnog diskursa evropskoga kulturnog koda.

Zaključak

Tekst romana *Hodnici svijetloga praha* predstavlja složeno tkanje koje sa drugim književnim tekstovima i umjetničkim djelima uspostavlja iznimno smislene i estetski djelotvorne intertekstualne i intermedijalne veze. Prepoznali smo pri tome i utvrdili funkcionalnost veza sa Danteovim *Paklom*, Kafkinim *Procesom*, biblijskim prototekstom u direktnoj citatnosti ili u aluzijama, Carrolovom *Alisom u zemlji čuda*, Ravelovim *Bolerom*, Glamočkim kolom.

Svrha utkivanja spomenutih književnih i neknjiževnih djela u roman je da se pomoću njih kreira mnoštvo novih vlastitih značenja po principu iluminativnosti i nepodložnosti prototekstualnim predlošcima. Intertekstualnost i intermedijalnost ovdje još uvijek ne predstavljaju, kao u postmodernističkoj književnosti, konstitutivne poetičke dominante, ali u velikoj mjeri su iskorak ka postmoderni jer doprinose općem dojmu iscrpljenosti moderne odnosno kraja metanaracija kako u užem književnom tako i u širem društveno-kulturnom kontekstu, ne zaobilazeći naglasiti cijenu koju društvene zajednice a osobito intelektualno disponirani pojedinci moraju na tome putu platiti.

INTERTEXTUALITY AND INTERMEDIATENESS IN THE NOVEL *HODNICI SVIJETLOG PRAHA* BY VITOMIR LUKIĆ

SUMMARY

This paper analyzes intertextual and intermediate connections between Lukic's novel and other literary and art works. Through the novel, we can find permeation of Dante's *Inferno*, Kafka's *Process*, direct citation and allusions of the Bible, Carroll's *Alice in wonderland*, Ravel's *Bolero* and Glamocko kolo. The research of this topic is considered fundamentally important for understanding and interpreting the novel, since Lukic has used intertextual and intermediate connections in this novel to create the number of new meanings, by the principle of illuminativity and insubordination to proto textual templates. The presence of fantasy is also the topic of discussion. The share of fantasy, together with the intertextuality, moves this novel from high modernism to postmodern discourse.

Key words: intertextuality, intermediateness, citation, allusion, high modernism, postmodernism, fantasy.

Literatura:

- Begović, Ena (2006), „Sukob kulturnih kodova u romanu *Hodnici svijetloga praha* Vitomira Lukića“, u: *Ostrvo: Časopis za književnost i umjetnost*, broj 5, Tuzla, str. 95-112.
- Beker, Miroslav (1995), *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb
- Denić-Grabić, Alma (2005), *Otvorena knjiga: elementi postmodernog diskursa u romanima Istočni diwan i Šahrijarov prsten Dževada Karahasana*, Naklada ZORO, Zagreb
- Džaja, Srećko M. (2002), „Bežin boléro“, u: Antun Lučić (ur), *Tečevina i otklon: književna kritika o Vitomiru Lukiću*, Naklada Zoro, Zagreb-Sarajevo, str. 15-21.
- Golijanin, Sanja, Enver Kazaz (2002), „Odnos narativnih i vremenskih planova u Lukićevom romanu *Hodnici svijetloga praha*“, u: Antun Lučić (ur), *Tečevina i otklon: književna kritika o Vitomiru Lukiću*, Naklada Zoro, Zagreb-Sarajevo, str. 242-248.

- Grahovac, Željko (1999), *Staništa i prominuća svjetlosti*, Napredak, Sarajevo
- Juvan, Marko (2013), *Intertekstualnost*, Akademska knjiga, Novi Sad
- Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklada ZORO, Zagreb-Sarajevo
- Kazaz, Enver (2008), *Neprijatelj ili susjed u kući*, Rabic, Sarajevo
- Konstantinović, Zoran (1993), *Komparativno viđenje srpske književnosti*, Svetovi, Novi Sad
- Krstić, Nikola (2002), „Svakodnevna čitanja“, u: Antun Lučić (ur.), *Tečevina i otklon: književna kritika o Vitomiru Lukiću*, Naklada Zoro, Zagreb-Sarajevo, str. 225-234.
- Lachmann, Renate (2002), *Phantasia / Memoria / Rhetorica*, Matica hrvatska, Zagreb
- Lukić, Vitomir (1989), *Hodnici svijetloga praha*, Svjetlost, Sarajevo
- Oraić, Dubravka (1988), „Citatnost: eksplicitna intertekstualnost“, u: Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić, Pavao Pavličić (ur.), *Intertekstualnost i intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, str. 121-157.
- Pavličić, Pavao (1988), „Intertekstualnost i intermedijalnost: Tipološki ogled, u: Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić, Pavao Pavličić, ur. *Intertekstualnost i intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, str. 157-197.
- Spahić, Vedad (2005), *Vrt Bašeskija: Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije u savremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti i književnoj znanosti, intertekstualne i metatekstualne relacije*, BosniaARS, Tuzla.
- Stojičić, Milenko (2002), „Roman-jadac“, u: Antun Lučić, (ur.), *Tečevina i otklon: književna kritika o Vitomiru Lukiću*, Naklada Zoro, Zagreb-Sarajevo, str. 237-242,

SOCIOLOGIJA

Merima Jašarević – Abida Pehlić

KOBNE POSLJEDICE DRUŠTVENE TRANZICIJE: SEKSUALNA EKSPLOATACIJA ŽENA KAO POSLJEDICA TRGOVINE LJUDIMA U HERCEGOVAČKO- NERETVANSKOM KANTONU

SAŽETAK

Trgovina ljudima je goruće društveno pitanje posebno kada se uzme u obzir činjenica da je trgovina ljudima u cilju seksualne eksploatacije žena/djece trenutno ekonomski najunosnija društvena kriminalna aktivnost od bilo koje druge aktivnosti u BiH, posebno nakon zadnjeg rata.

Na prostorima Balkana trgovina ljudima je postojala i ranije, ali se širenje ove pojave javilo prvenstveno kao posljedica rata i raspada SFRJ, koji je bio praćen velikim razaranjima, raseljavanjem i nekontrolisanom migracijom stanovništva uz prisustvo velikog broja različitih domaćih i stranih vojnih formacija. Ratovi i siromaštvo doprinijeli su većoj vidljivosti i zastupljenosti ove pojave u našem društvu. Neki autori u kontekstu veza između rata i propasti države, s jedne strane, i trgovine ljudima, s druge, prihvataju kako se o ovim korelacijama tek odnedavno počelo otvoreno govoriti.

Ključne riječi: trgovina ljudima, seksualna eksploatacija, trafficking, žrtve rata

Uvod

Ovaj znanstveni članak se bavi preglednom analizom podataka i zaključaka naučno-istraživačkog projekta tj. master rada na temu ***Uzroci i posljedice trgovine ljudima kao najtežeg oblika kršenja ljudskih prava*** kojeg je autorica

Pehlić odbranila 2019. godine na Nastavničkom fakultetu Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru.

Može se istaknuti da je trgovina ljudima goruće društveno pitanje posebno kada se uzme u obzir činjenica da je trgovina ljudima u cilju seksualne eksploatacije žena/djece trenutno ekonomski najunosnija društvena kriminalna aktivnost od bilo koje druge aktivnosti u BiH, posebno nakon zadnjeg rata.

Općepoznato je da je trgovina ljudima ne tako noviji fenomen koji seže daleko u prošlost, odnosno u period robovlasništva. Društvenu osnovu robovlasničkog društva čini robovlasnička privatna svojina koja ne označava samo svojinu na sredstvima za rad, već i svojinu na robovima (Marković, 1982). U doba robovlasništva osobama su oduzimana osnovna ljudska prava – pravo na život i slobodu te im je dodjeljivan društveni status koji je postojao predmetom raznih oblika iskorištavanja. Historijski gledano, robovi su najčešće korišteni kao neplaćena radna snaga koja nema prava odbiti, napustiti ili dobiti naknadu za svoj rad. Ropstvo je bilo sastavni dio mnogih kultura kroz historiju, ali se u savremenju kulturi smatra neprihvatljivim i nehumanim.¹

Na prostorima Balkana trgovina ljudima je postojala i ranije, ali se širenje ove pojave javilo prvenstveno kao posljedica rata i raspada SFRJ, koji je bio praćen velikim razaranjima, raseljavanjem i nekontrolisanom migracijom stanovništva uz prisustvo velikog broja različitih domaćih i stranih vojnih formacija. Ratovi i siromaštvo doprinijeli su većoj vidljivosti i zastupljenosti ove pojave u našem društvu. Neki autori u kontekstu veza između rata i propasti države, s jedne strane, i trgovine ljudima, s druge, prihvataju kako se o ovim korelacijama tek odnedavno počelo otvoreno govoriti (Mujanović i dr., 2016).

Moderna društva se danas nerijetko susreću s ovim izuzetno kompleksnim i dinamičnim fenomenom koji zbog svoje nevidljivosti, mobilnosti i

1 Široko rasprostranjeno i svakako prihvaćeno ropstvo zabilježeno je još od vremena Mezopotamije oko 1800. pr. n. e. pa preko drevnog Egipta, antičke Grčke, starog Rima, Perzije, Kine, civilizacija Maja, Azteka i Indije, pa do Bizantije, Arabije i Otomanske imperije (Mujanović i dr., 2016). Samuel Menefee (1981), kako je navedeno u radu Carol Pateman (2001), kaže da prodaja supruge postaje redovna pojava od 1553. sve do dvadesetog vijeka. On tvrdi da su prodaja robova i prodaja supruge postojali odvojeno i da ukidanje trgovine robljem nije imalo nikakvog uticaja na trgovinu suprugama. On također navodi kako su supruge bile mnogo jeftinije od robova pa čak i od leševa, i da su na aukciju obično izvođene s ularom oko vrata.

organizovanosti kako u nacionalnim, tako i u međunarodnim razmjerama, predstavlja složen i ozbiljan socijalni problem (Mujanović i dr., 2016). Mnogi stručnjaci koji rade na problemu trgovine ljudima su mišljenja da je trgovina ljudima unosnija od trgovine narkoticima i trgovine oružjem, jer se ljudsko tijelo može iskorištavati neborojeno puta.

Nasilje nad ženama je rezultat naravnoteže moći između žena i muškaraca.² Svaki akt rodno zasnovanog nasilja koji dovodi do fizičke, seksualne, psihičke i ekonomske povrede, odnosno patnje za žene, uključujući prijetnje takvim ponašanjem se smatra nasiljem nad ženama. Ovo istraživanje pokazuje da se vlasti Bosne i Hercegovine ne pridržavaju u potpunosti minimalnih standarda za eliminisanje trgovine ljudima; (...) Kao i u proteklih pet godina, BiH je polazišna, odredišna i tranzitna zemlja za muškarce, žene, djecu i maloljetnike koji su žrtve trgovine ljudima radi seksualnog iskorištavanja i prisilnog rada.³

Uslovi života u HNK, obilježeni različitim procesima tranzicije nakon rata, te nepoduzimanje adekvatnih mjera za borbu protiv trgovine ljudima i nesankcionisanje krivičnog djela trgovine ljudima, su značajano uticali na njenu pojavu i porast, koja kao najteži oblik kršenja ljudskih prava predstavlja ozbiljan društveni problem.

Istraživanje je sprovedeno na području HNK putem tri tehnike istraživanja: anketa, fokus grupni intervju i analiza studija slučaja. Fokus grupni intervjui su sprovedeni sa pripadnicama, članicama NVO resora u HNK te su ponajviše iskorišteni za pregledne zaključke u ovom članku. Anketa sprovedena među 200

2 Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), koja je usvojena 1979, predstavlja najopsežniji međunarodni dokument koji se bavi pravima žena. Iako se u Konvenciji ne govori konkretno o nasilju nad ženama, izuzev u kontekstu trgovine osobama i prostitucije, mnoge njene klauzule, uključujući i onu o borbi protiv diskriminacije, štite žene od nasilja (Manjoo, R. i McRaith, C., 2011). Prema Preporuci 19 UN Komiteta CEDAW iz 1992, nasilje nad ženama predstavlja oblik diskriminacije u smislu člana 1. Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) i treba ga smatrati ozbiljnim kršenjem ženskih ljudskih prava: „Konvencija u članu 1 definiše diskriminaciju žena. Tako član 6. CEDAW Konvencije propisuje da se države potpisnice obavezuju da poduzmu sve odgovarajuće mjere, uključujući i donošenje zakona, da bi spriječile sve vrste trgovine ženama i iskorištavanja ženske prostitucije (Priručnik o zaštiti žrtava trgovine ljudima u BiH).

3 Izvještaj State Department-a SAD o stanju u oblasti trgovine ljudima u BiH za 2017. godinu, <https://www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/countries/2018/282617.htm>, posjećeno 28.12.2018. u 18.00 h

mladih te analiza studija slučaja obrađene su kao posebne tematske cjeline ovog članka.

Bosna i Hercegovina – od zemlje tranzita do zemlje porijekla žrtava trgovine ljudima

Posmatrano u cijelosti, trgovina ljudima je globalna pojava od koje ni jedna država više nije pošteđena, pa ni BiH. O pojmu trgovine ljudima se u BiH, najviše u medijima i u ponekim nevladinim krugovima, prvi put govori neposredno nakon završetka posljednjeg rata. BiH je primarno bila zemlja tranzita za usluge seksualnog iskorištavanja, tj. bila je samo privremeno odredište za djevojke i žene iz zemalja nastalih raspadom SSSR-a, te iz Srbije, Rumunije i Bugarske. Te djevojke i žene su najčešće bile prisiljavane na prostituciju koja se odvijala u mnogobrojnim noćnim klubovima lociranim u blizini velikih vojnih baza. Desetine djevojaka su u tim klubovima pružale seksualne usluge u zamjenu za novac, a njihove usluge su naplaćivali vlasnici tih lokala ili njihovi pomoćnici⁴. S obzirom na činjenicu da je pojam trgovina ljudima poslije rata još uvijek bio nepoznanica, prevladavalo je mišljenje, pa čak i među pripadnicima agencija za sprovođenje zakona, da se te djevojke zapravo bave prostitucijom, koja podrazumijeva dobrovoljni pristanak za stupanje u seksualni odnos u zamjenu za materijalnu ili finansijsku naknadu.

Na stanje trgovine ljudima u BiH su uticale različite okolnosti koje se prvenstveno odnose na geopolitičke promjene koje su se desile početkom devedesetih godina prošlog stoljeća u istočnoj, centralnoj i jugoistočnoj Evropi. Na situaciju je također uticala društvena dezintegracija kao posljedica rata, što je nesumnjivo uticalo na slabo funkcionisanje državnih institucija u poslijeratnom periodu. Prisustvo međunarodnih mirovnih snaga koje su raspoređene nakon okončanja konflikta je sljedeći faktor koji je uticao na stanje trgovine ljudima u BiH (Lalić, 2007). Barbara Bedont (2001), kako navodi Rehn (2002), je navela da su, prema procjenama, u to vrijeme u BiH međunarodni predstavnici, uključujući policijske posmatrače, vojnike, mehaničare, socijalne i humanitarne

4 Podaci organizacije Novi put iz Mostara.

radnike, činili oko 30 posto prihoda od tih bosankohercegovačkih bordela. Rehn (2002) navodi da je, prema podacima misije UN-a u BiH (UNMIBH), 60% žena koje su tada bile žrtve trgovine ljudima na ovim područjima bilo porijeklom iz ruralnih i urbanih područja, te da su imale između 19 i 24 godina. Oko 75% žrtava je napustilo dom s lažnom ponudom za posao. Ostale su bile otete ili su pristale da budu prostitutke, ali su se onda prisiljavale na pružanje seksualnih usluga. Rehn (2002) dalje navodi da je važno napomenuti da je, osim službenika IPTF-a i SFOR-a, većina osoba koje su koristile usluge žrtava trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije bili civili, lokalni kriminalci i predstavnici lokalnih vlasti.

Zbog toga je Misija UN IPTF u BiH uspostavila poseban tim pod nazivom STOP tim⁵, čiji je cilj bio sprečavanje trgovine ljudima u BiH, ali i čuvanje ugleda Međunarodne zajednice. Konačno, krajem devedesetih godina 20. i početkom 21. vijeka pod pritiskom Međunarodne zajednice i nakon brojnih racija takvi noćni klubovi se zatvaraju, dok se kontrole prelazaka granice BiH sa istočnim susjedima pooštravaju. Međutim, to je uslijedilo tek nakon što je predstavljen izvještaj Human Rights World Watch-a 2001. (Pehlić, 2010), kao i nakon UN-ovih prijetnji da će BiH biti izložena sankcijama. Te mjere su dovele do značajnog smanjenja nelegalnog prisustva stranih djevojaka. Međutim, javio se novi problem koji je u velikoj mjeri prisutan i danas – trgovina bosanskohercegovačkim državljanima u svrhu seksualne eksploatacije. Komercijalne seksualne usluge, koje predstavljaju vrlo unosan izvor prihoda za organizirane kriminalne mreže u zemlji, su evoluirale i odvijaju se prikriveno. Time je njihovo otkrivanje postalo sve teže (Longino, 2008 navedeno u Muftić, 2013). Žrtve trgovine ljudima su samo premještene iz noćnih klubova u dobro skrivene apartmane, vikendice, luksuzne kuće pa čak i hotele gdje su nastavile pružati seksualne usluge „klijentima“ (Pehlić, 2010).

S promjenom na tržištu, BiH je postala zemlja porijekla žrtava trgovine ljudima, pri čemu je većina žrtava trgovine u svrhu seksualne eksploatacije porijeklom iz BiH (Burton, 2013). To je još više zamrsilo situaciju po pitanju trgovine ljudima u BiH, jer je identifikacija domaćih žrtava trgovine ljudima vrlo teška (Stolz, 2010). Također su identifikacija i istraga slučajeva trgovine ljudima

5 <http://www.nato.int/sfor/trans/2002/t021017a.htm>, posjećeno 15.05.2017. u 12.30 h

samim tim postali otežani. Strane žrtve trgovine ljudima su zamijenjene mladim i siromašnim djevojkama „iz susjedstva“, posebno bez jednog ili oba roditelja, ili djevojkama koje dolaze iz disfunkcionalnih porodica, koje su ušle u svijet droga i alkoholizma.

Iako trgovina ljudima već više od 20 godina predstavlja velik društveni problem u BiH, koja je od zemlje tranzita i odredišta postala prvenstveno zemlja porijekla žrtava, trgovina ljudima još uvijek nije dovoljno istraženo područje. Smatra se da studija koju je uradila Muftić (2013) daje jednu od prvih empirijskih analiza stavova bosanskohercegovačkih policijskih službenika o trgovini seksualnim uslugama, uključujući istraživanje kakav utjecaj, ako postoji, imaju različiti faktori na podršku policijskih službenika kaznenim sankcijama za aktere koji su uključeni u trgovinu seksualnim uslugama. Ova studija je pokazala da će policijski službenici koji imaju mitska uvjerenja o prostituciji vjerovatno podupirati kaznene sankcije za žrtve trgovine ljudima, ali vjerovatno neće podržavati takve sankcije za trgovce ljudima ili konzumente plaćenih seksualnih usluga, u poređenju s policijskim službenicima koji nemaju mitska uvjerenja o prostituciji.

Alarmantan je trend što se dozna granica žrtava, koje su uglavnom djeca (djevojčice), ali sve češće i muškarci – prvenstveno dječaci, sve više spušta, čime ovaj problem postaje složeniji i problematičniji u odnosu na kršenje ljudskih prava i osnovnih sloboda (Mujanović i dr., 2016). Trgovina ljudima je krivično djelo i predstavlja jedan od najtežih oblika kršenja ljudskih prava, a žrtve trgovine ljudima su podvrgnute najsurovijim oblicima torture i nehumanog postupanja.

Trgovina ljudima u BiH je relativno novi fenomen i još uvijek nije dovoljno istražen, iako je tokom 20 godina mijenjao svoje oblike i od prvobitne seksualne eksploatacije djevojaka i žena, prerastao je u ozbiljan problem koji sada obuhvata i djecu i muškarce. U Izvještaju o trgovini ljudima za 2017. godinu Ministarstvo vanjskih poslova SAD-a navodi da su bosanskohercegovačke žene i djevojke podvrgnute trgovini ljudima u svrhu seksualne eksploatacije unutar zemlje u privatnim kućama, motelima i benzinskim pumpama. U Izvještaju se dalje navodi da su ekonomski ugrožena romska djeca podvrgnuta prisilnom prosjačenju i prisilnom služenju u domaćinstvima u prisilnim brakovima, kao i

da korupcija i umiješanost službenih osoba u izvršenje krivičnog djela trgovine ljudima i dalje predstavljaju znatan problem.

Nasilje nad ženama je široko rasprostranjen društveni problem u BiH koji se još uvijek posmatra i toleriše kao društveno prihvatljivo ponašanje i opravdava tradicionalnim i patrijarhalnim shvatanjima uloge i položaja žena u našem društvu, iako predstavlja teško kršenje osnovnih ljudskih prava i sloboda žena žrtava nasilja. Ovakav odnos prema osobama ženskog spola, koji jača stereotipe o ženama i njihovo tretiranje kao objekte a ne kao subjekte, također ima za posljedicu tolerisanje pa i opravdavanje trgovine ženama, koje čine većinu žrtava.

Takav obrazac ponašanja se također prenosi na odnos prema žrtvama trgovine ljudima u svrhu seksualnog iskorištavanja, koje su mahom osobe ženskog spola, a nerijetko čak i maloljetnice. Zvanične statistike kazuju da je obim pojave ponovo u porastu. BiH, a samim tim i HNK, je i dalje područje odredišta, tranzita, a u posljednje vrijeme sve više zemlja porijekla žrtava trgovine ljudima koje se iskorištavaju i u zemlji, ali i u inostranstvu. Tome umnogome doprinosi nedostatak ozbiljnijih kampanja, a nizak nivo svijesti o fenomenu trgovine ljudima, njegovim uzrocima, posljedicama, načinu sprječavanja je prisutan među ranjivim kategorijama, što uzrokuje kontinuirani porast broja žrtava.

Tokom provođenja aktivnosti koje su imale za cilj smanjenje potražnje komercijalnih seksualnih usluga, autorica Pehlić je razgovarala s desetinama potencijalnih i stvarnih korisnika ovakvih usluga. Većina njih ove djevojke i žene smatra nemoralnim osobama koje žele da na „lak i brz“ način dođu do velike zarade i nisu vidjeli ništa sporno u tome što su se te usluge, zapravo, ugovarale s „posrednikom“, najčešće muškarcem, dok pružateljice usluga ne bi mogle da odbiju klijenta niti neku od usluga koje su se tražile od njih.

Stanovnici HNK, pogotovo Grada Mostara, gdje je problem prisilnog prosjačenja romske djece, možda, najprisutniji u čitavoj BiH i u stalnom je porastu, nerijetko verbalno osuđuju prosjačenje romske djece, pogotovo one djece koje borave na ulici tokom kasnih noćnih sati i za vrijeme loših vremenskih uslova. Međutim, iako su ova djeca izložena i fizičkom i psihičkom kažnjavanju, malo toga se konkretno radi na suzbijanju ovog teškog kršenja ljudskih, odnosno dječijih prava,. U pravilu se ova pojava opravdava tradicijom i načinom

života Roma u BiH te se, zapravo, na taj način potiče trgovina romskom djecom u svrhu prisilnog prosjačenja.

Na osnovu informacija kojima raspolaže udruženje „Novi put“ iz Mostara, koja je trenutno jedna od najaktivnijih organizacija na području BiH koja se bavi prevencijom trgovine ljudima, u HNK se u posljednje vrijeme može uočiti veliki broj sumnjivih oglasa u kojima se najviše traže ženske osobe od 18-25 godina za vršenje raznih poslova u inostranstvu bez potrebnog radnog iskustva i poznavanja jezika zemlje odredišta. Ni u jednom takvom oglasu nisu navedeni podaci o poslodavcu, a kontakt podaci su slobodne e-mail adrese ili prepaid brojevi. Zbog neinformisanosti o problemu trgovine ljudima, ljudi, pretežno mladi, prihvataju takve ponude koje ne daju čak ni najosnovnije informacija o poslodavcu, uslovima rada i slično, te tako upadaju u lanac trgovine ljudima.

Seksualna eksploatacija kao posljedica trgovina - najteži oblik kršenja ljudskih prava

Trgovina ljudima je postala fenomen koji zahvaća sve pore društva i usprkos činjenici da je ropstvo zvanično ukinuto, ona se često naziva i modernim oblikom ropstva, a trgovci ljudima finansijsku zaradu koju ostvaruju stavljaju ispred ljudskog života. Žrtve trgovine ljudima su predmet seksualnog iskorištavanja, prisilnog rada, prisilnog prosjačenja, prisilnih brakova, prisilnog uklanjanja organa ili vršenja krivičnih djela i na taj način postaju roba koja se može prodavati više puta, što ih i čini ekonomski isplativim. Izjednačavanje ljudskih bića s robom i njihovo korištenje kao instrumenta za ostvarivanje zarade teška je povreda ljudskog dostojanstva.

Tokom perioda eksploatacije, žrtve trgovine ljudima su podvrgnute fizičkom, seksualnom i psihičkom zlostavljanju, sloboda kretanja im je ograničena ili uskraćena, čime im se krše osnovna ljudska prava. Žrtva gubi svoj identitet, a time i kontrolu nad vlastitim životom. Bitno je naglasiti kako su ovim fenomenom osobito pogođene žene, budući da se trgovina ljudima najčešće ostvaruje u obliku seksualne eksploatacije. Žrtve seksualne eksploatacije redovno se suočavaju s društvenim posljedicama poput stigmatizacije. Trgovina

ljudima također može biti štetna i za čitave porodice koje mogu biti zarobljene u dužničkom ropstvu zbog nemogućnosti da otplate dugove nekog od članova njihove porodice.

Zemlje s dugogodišnjim trendom siromaštva, zemlje pogođene prirodnim katastrofama, zemlje u kojima su djevojke i žene tradicionalno u podređenom položaju, su zemlje izvor žrtava trgovine ljudima. Žrtve nije teško uvjeriti da odu u stranu zemlju gdje će imati puno bolju zaradu i ljepši život (Belušić, 2006).

Iskorištavanje u lancu trgovine ljudima ostavlja dugotrajne, ponekad čak i neizlječive posljedice na žrtve, što uveliko otežava njihovo liječenje i vraćanje u prijašnje normalno stanje.

Društvena (ne)osvještenost o trgovini ljudima

Sprovedena anketa u drugoj polovini 2018. godine na području HNK je obuhvatila 200 ispitanica i ispitanika. Kako bi se stekao uvid u trenutnu situaciju po pitanju trgovine ljudima u HNK, u ovom istraživanju je korištena anketa koja je usmjerena na individualne aktere kao ispitanike. Anketa se sastojala od 12 pitanja, a cilj anketiranja je bio da se detaljno analizira i sagleda trenutno stanje po pitanju trgovine ljudima u HNK te uzroci i posljedice ovog fenomena kao jednog od najtežih oblika kršenja ljudskih prava.

Zvanične statistike ukazuju na porast broja žrtava trgovine ljudima na području cijele BiH. Najranjiviju kategoriju predstavljaju mladi koji se u sve većem broju odlučuju da napuste zemlju u potrazi za poslom.

Anketna pitanja su distribuisana među učenicima i učenicama srednjih škola, studentima i studenticama, te osobama koje su završile školovanje, a koji žive na području HNK. Uzorak je brojao **200** osoba između **16** i **22** godine. Od ukupno **200** ispitanika, njih **87** su bili **muškaraci (43,5%)**, dok je žena bilo **113 (56,5%)**. Najviše je bilo ispitanika koji su imali **22** godine.

Neki od zaključaka koji proizlaze iz provedene ankete važni su za shvatanje **da ne postoji društvena svijest** o važnosti ovog problema te da zbog takve situacije imamo u porastu žrtve trgovinom ljudima. U zvaničnim međunarodnim izvještajima koji prate problem trgovine ljudima u BiH se ističe da stanovništvo općenito nije dovoljno informisano o problemu trgovine ljudima. Međutim,

rezultati povedene ankete su poražavajući, jer **60% ispitanika ne zna definisati pojam trgovine ljudima**, **29%** njih je navelo da nikada nisu čuli za pojam trgovine ljudima, a samo **11%** od ukupnog broja ispitanika je navelo da zna značenje ovog pojma.

Najviše odgovora, odnosno **35%**, je definisalo trgovinu ljudima kao **uzimanje i prodaju ljudskih organa**, **21%** odgovora se odnosilo na **seksualnu eksploataciju**, dok je najmanji broj odgovora obuhvatilo **radnu eksploataciju (12%)**, te **prisilno prosjačenje (5%) i prisilno vršenje krivičnih djela (5%)**, dok je **0%** odgovora definisalo prisilne brakove kao trgovinu ljudima. Međutim, iako je uzimanje i prodaja ljudskih organa jedan od oblika trgovine ljudima, on je po zvaničnim statistikama jedini oblik trgovine ljudima koji još uvijek nije identifikovan u BiH.

Iako je BiH zvanično identifikovana kao zemlja porijekla žrtava trgovine ljudima, čak **62%** ispitanika je izjavilo da **nikada nisu čuli** za neki slučaj trgovine ljudima u BiH. Određen procenat ispitanika je čuo za neki slučaj trgovine ljudima u BiH putem medija (**11%**), u školi/na fakultetu (**11%**), od predstavnika nevladinih organizacija (**12%**), dok niti jedan ispitanik/ca nije čuo/la za slučaj trgovine ljudima direktno od žrtve. Ovi odgovori još jednom ukazuju na nizak nivo svijesti o trgovini ljudima u BiH, u zemlji koja je već dugi niz godina identifikovana kao prvenstveno zemlja porijekla žrtava trgovine ljudima. Osim toga, medijsko izvještavanje se smatra u ovom slučaju vrlo netransparentnim. Najčešće kao sporedna vijest, u duhu senzacionalizma, žene žrtve bivaju prezentirane kao „obične prostitutke“, što dodatno osnažuje matricu šovinizma i tradicijskog diskursa, posebno partijarhata, kao uveliko osnaženog sistema djelovanja u BiH.

Nevjerovatno je da je čak **73%** ispitanika, ili njih **146**, izjavilo da ne znaju da li trgovina ljudima postoji u HNK, dok je samo njih **11** ili **6%** izjavilo da trgovina ljudima postoji u HNK i da je u porastu. Na tragu rečenoga, u Mostaru, a pogotovo tokom turističke sezone, brojna djeca pretežno romske nacionalnosti prosjače od 0-24 predstavljajući na taj način prvu liniju opasnosti za širenje trgovine ljudima. Nažalost, iako je trgovina ljudima u svrhu prisilnog prosjačenja jedan od najvidljivijih oblika trgovine ljudima, većina mladih u HNK ne zna da (li) trgovina ljudima postoji u HNK. Dakle, ispitanici upoznati

sa činjenicom da prosjačenje jeste kršenje ljudskih prava, tj. predstavlja jedan od oblika trgovine ljudima.

Nažalost, iako većina ispitanika želi i planira da napusti BiH i da potraži zaposlenje u inostranstvu, veoma je mali broj onih koji su upoznati s legalnim načinima zapošljavanja bosanskohercegovačkih državljana u inostranstvu. Među ispitanicima je bilo mladih koji imaju i državljanstvo Republike Hrvatske, pa im samim tim nije potrebna radna dozvola za rad u zemljama članicama EU. Ipak, svako legalno zaposlenje podrazumijeva potpisivanje ugovora o radu. Međutim, samo **5%** od ukupnog broja ispitanika je izjavilo da je potrebno da potpišu ugovor o radu da bi imali legalno zaposlenje u inostranstvu, kao i u svakoj drugoj zemlji, **15%** ih je odgovorilo da im je potrebno da dobiju radnu dozvolu u ambasadi te zemlje, **27%** nije uopšte upoznato s legalnim načinom zapošljavanja van BiH, dok je čak **53%** ispitanika izjavilo da im nije potrebno ništa od navedenog.

„Da li biste se javili na oglas za posao koji ste vidjeli na ulici?“ – bilo je jedno od pitanja naše ankete. Odgovori ukazuju na to da mladi ljudi **nisu svjesni opasnosti** koje se kriju iza ovakvih oglasa i samo njih **35%** je izjavilo da ne bi prihvatilo takvu ponudu za posao, **55%** ispitanika je izjavilo da bi prihvatilo posao oglasen na ulici ako bi bili dobro plaćeni, a **10%** je izjavilo da bi prihvatili takvu ponudu za posao. Ovakav stav mladih izaziva zabrinutost, pogotovo kada se uzme u obzir činjenica da je samo **5%** od ukupnog broja ispitanika izjavilo da ima posao, a **65%** ispitanika bi prihvatilo ponudu za posao koja ne daje bilo kakve informacije o vrsti posla, traženim kvalifikacijama ili poslodavcu. Ovakvi odgovori ispitanika još jednom ukazuju na ranjivost mladih na trgovinu ljudima te nepoznavanje ovog problema.

Razvoj moderne tehnologije i sve veće korištenje društvenih mreža, pogotovo od strane mlađe populacije, doprinosi boljoj i bržoj komunikaciji između različitih aktera. Međutim, ovaj *cyber* prostor također predstavlja pogodno tlo za anonimno i nekažnjeno vrbovanje potencijalnih žrtava trgovine ljudima pošto ne postoji direktni kontakt između sagovornika, a komunikacija se najčešće odvija putem pisanih poruka. Osim toga, internet omogućava vrbovanje neograničenog broja ljudi na širokom geografskom području u veoma kratkom vremenu. Kada uzmemo u obzir činjenicu da se ispitanici provedene ankete

aktivno i svakodnevno koriste savremenim informacionim tehnologijama, onda se može zaključiti da podaci iz ankete ukazuju i na neinformisanost mladih o vrbovanju putem interneta, odnosno na njihovu ranjivost na trgovinu ljudima.

Interesantno je da je samo **9%** ispitanika izjavilo da su muškarci najčešće žrtve trgovine ljudima. **50%** datih odgovora navodi da ispitanici misle da su djeca najčešće žrtve trgovine ljudima, a odmah poslije djece su žene sa **41%**. Na osnovu odgovora na postavljeno pitanje u anketi „*Ko su po Vašem mišljenju najčešće žrtve trgovine ljudima*“, analiza je pokazala (opet) nisku svijest o problemu trgovine ljudima među ispitanicima. Može se pretpostaviti da su se ispitanici vodili već uvriježenim društvenim mišljenjem da su žene i djeca slabija, odnosno najčešće ugrožena kategorija u društvu, te da su samim tim i najčešće žrtve trgovine ljudima. Nažalost, zvanične statistike o trgovini ljudima u BiH pokazuju da je u **2017.** godini **70%** identifikovanih žrtava trgovine ljudima bilo ženskog spola.

Ispitanici su imali mogućnost da ponude više odgovora na pitanje koje se odnosilo na najvažnije uzroke trgovine ljudima. **40%** datih odgovora navodi da je loša politička situacija jedan od najvažnijih uzroka trgovine ljudima, a **29%** od ukupnog broja ponuđenih odgovora se odnosilo na siromaštvo kao najvažniji uzrok trgovine ljudima. Znatno mali broj ispitanika (**8%**) je mišljenja da su lakovjernost i povodljivost važni uzroci trgovine ljudima, dok je procenat onih koji smatraju da je uzrok objavljivanje ličnih podataka na društvenim mrežama, odnosno javljanje na neprovjerene oglase skoro zanemariv (po **2%**).

S obzirom na date odgovore anketiranih ispitanika, možemo reći da **mlađa populacija u HNK ima relativno nizak nivo svijesti o problemu trgovine ljudima, a istovremeno su pretežno zainteresovani za odlazak u inostranstvo, što ih čini ranjivim na trgovinu ljudima. Trgovci ljudima se koriste informacionim tehnologijama za vrbovanje žrtava trgovine ljudima nudeći im primamljive poslovne ponude u zemlji i inostranstvu, koristeći njihovo nezadovoljstvo sadašnjim životom, siromaštvo i želju da se napusti sadašnja životna sredina, jer je, po mišljenju mladih, drugdje život bolji.**

Žene žrtve seksualne eksploatacije - osobe bez imena i bez društvene podrške

Za potrebe ovog članka fokusirat ćemo se na samo dva slučaja iz cjelovitije analize urađene u master radu Pehlić Abide koja je navela deset studija slučajeva zasnovanih na podacima prikupljenih od NVO-a iz HNK koje se bave prevencijom i borbom protiv trgovine ljudima. Na detaljan način su prikazane karakteristike žrtava trgovine ljudima i samog čina eksploatacije (regrutovanje, eksploatacija, posljedice), a na osnovu kojih se mogu izvući zaključci u vezi s uzrocima ranjivosti osoba na trgovinu ljudima, faktorima koji utiču na porast potencijalnih i stvarnih žrtava trgovine ljudima u HNK, nivoom svijesti o problemu trgovine ljudima kao i ulogom interneta u vrbovanju žrtava trgovine ljudima.

Također, dijelom je prikazan i nedostatak sistema zaštite u prepoznavanju i reagovanju u slučajevima potencijalnih i stvarnih žrtava svih oblika trgovine ljudima, a pogotovo prisilnog prosjačenja i dječijih brakova. Te priče su sudbine osoba koji su bili žrtve trgovine ljudima, a slučajevi su proučeni intenzivno, produbljeno i u realnom kontekstu, kako bi se istražio proces te steklo dublje razumijevanje pozicije žrtava trgovine ljudima u HNK, ali i same pojave trgovine ljudima. Iz ovih 10 studija slučaja je vidljivo da svako može postati žrtvom trgovine ljudima bez obzira na spol ili na situaciju u porodici. Slučajevi se pretežno odnose na seksualnu i radnu eksploataciju u BiH i u inostranstvu. Također su obrađena dva slučaja prisilnog braka uz prisiljavanje na prisilno prosjačenje.

Studija slučaja br. 1

M. N. je rođena u jednom manjem mjestu u BiH, gdje je živjela do početka rata. Zbog ratnih dejstava zajedno sa porodicom je napustila rodno mjesto, te su otišli u izbjeglištvo u Mostar. Život u izbjeglištvu je bio obilježen čestim svađama roditelja, kao i stalnim nesuglasticama između M.N. i njene majke. Majka je jako religiozna osoba i vršila je pritisak na kćerku da se ponaša u skladu s pravilima koje propisuje religija. Međutim, M.N. je sa 17 godina željela da živi kao i sve njene vršnjakinje, što je podrazumijevalo izlaske, modernu garderobu i šminku.

Majka to nije željela da toleriše i često je kćerku zlostavljala i verbalno i fizički. M.N. je sve više željela da ode od kuće, ali nije imala mogućnosti. U jednom kafiću blizu škole je upoznala mladića. Imponovalo joj je što je pokazao zanimanje samo za nju. Ti povremeni susreti su veoma brzo prerasli u ozbiljnu vezu i M.N. je bila presretna što je konačno našla nekoga ko je razumije i voli. Momak je bio veoma pažljiv prema njoj, često joj je kupovao skupocjene poklone i M.N. nije nimalo razmišljala kada joj je odmah nakon njenog 18. rođendana predložio da napusti školu, nađe posao i ode od kuće. Preko nekih svojih prijatelja momak joj je zakazao razgovor za posao i na njenu veliku radost ponuđeno joj je radno mjesto sekretarice u jednoj firmi u inostranstvu. M.N. je spakovala osnovne stvari i otišla od kuće, a da roditeljima ništa nije rekla. Momak je autom odvezao do grada u kojem je dobila posao. Međutim, odmah pri dolasku su se zaustavili ispred nekog motela, ušli su u jednu sobu u kojoj su se nalazila tri muškarca. Počelo je odmjeravanje i dobacivanje raznih nepristojnih riječi zbog kojih se osjećala nelagodno. Počela je plakati. Momak joj je prijetio fizičkim obračunom. Pokušala ga je odgurnuti, ali ju je on ošamario i od siline udarca je pala na pod. Nakon toga su je sva trojica nepoznatih muškaraca silovali i zaprijetili su joj da će je ubiti ako ne bude radila sve što od nje budu tražili.

M.N. je od toga dana pružala seksualne usluge nepoznatim muškarcima i ukoliko bi se pobunila, bila bi kažnjavana. Prijatelji njenog momka su zadržavali novac, a ona je dobijala samo hranu i osnovne higijenske potrepštine. Kako bi se nosila s takvom situacijom, počela je da konzumira alkohol, a kasnije i kokain. Dva puta je pokušala da pobjegne, ali je policija oba puta obavijestila glavnog u lancu seksualnog iskorištavanja i nakon povratka u motel oba puta je bila pretučena. Jednu večer je s klijentom izašla u poznati noćni klub u kojem je tu noć počinjeno teško krivično djelo. Pošto je M.N. bila očevidac, ljudi koji su je držali pod kontrolom su odlučili da je sklone, kako bi izbjegli probleme s policijom. Tokom vožnje M.N. se pravila da spava i čula je kako planiraju da je prodaju u Italiju nekom čovjeku koji organizuje uličnu prostituciju. Kada su se zaustavili ispred jednog ugostiteljskog objekta, M.N. je uspjela da pobjegne i ode do policije u tom gradu. Policija je ubrzo kontaktirala njene roditelje i ona je nakon 6 mjeseci ropstva vraćena kući. Ovaj slučaj je procesuiran na sudu zemlje u kojoj je M.N. bila žrtva trgovine ljudima u svrhu seksualnog iskorištavanja.

Pošto je patila od težeg oblika PTSP-a, počela je da koristi usluge psihologa NVO-a. Međutim, zbog teških trauma koje je preživjela postojala je bojazan da će duži vremenski period patiti od posljedica.

Studija slučaja br. 2

Centar za socijalni rad je obaviješten da je na području Mostara nađena djevojčica stara 12 godina bez ikakve pratnje. Djevojčica je prilikom razgovora sa socijalnim radnikom navela da je pobjegla od porodice u koju je prodana radi udaje. Međutim, tokom života sa svojim, također maloljetnim, mužem, djevojčica je bila prisiljena na prosjačenje od strane muževe porodice. Pošto djevojčica nije bila vična prošnji i nije uspijevala da iskupi iznos novca koji je odredila muževa porodica, stalno je bila podvrgnuta fizičkom i psihičkom zlostavljanju. Zbog toga je nakon nekoliko mjeseci odlučila da pobjegne i da se vrati svojoj porodici, kada je i pronađena. Pošto je ovaj slučaj imao sva obilježja krivičnog djela trgovine ljudima, obavljen je informativni razgovor s djetetom. Socijalni radnik je sačinio službenu bilješku o slučaju trgovine djetetom u svrhu sklapanja prisilnog braka te prisilnog prosjačenja. Službena zabilješka je zajedno sa videosnimkom i transkriptom razgovora s djevojčicom službeno dostavljena tužilaštvu kantona u kojem je djevojčica imala prijavljeno prebivalište, a koje je bilo nadležno za procesuiranje potencijalnog krivičnog djela trgovine ljudima. Nažalost, tužilaštvo je odlučilo da ovo krivično djelo prekvalifikuje u puno *blaže* djelo, odnosno u krivično djelo bludne radnje i spolni odnošaj s djetetom. Socijalni radnik koji je obavio inicijalni razgovor s djevojčicom je iskazao svoje protivljenje ovakvoj prekvalifikaciji, pošto je nevjenčani suprug također bio maloljetan i u trenutku počinjenja djela imao samo 15 godina, te je bilo upitno kako će kao maloljetnik biti procesuiran za bludne radnje i spolni odnošaj s također maloljetnom osobom. Ovakvom preinakom djela tužilaštvo je propustilo mogućnost da adekvatno sankcioniše prave počinitelje djela trgovine ljudima, odnosno roditelje djevojčice koji su je prodali, te roditelje mladoženje koji su je kupili. Ovaj slučaj je još u fazi procesuiranja.

Studije slučaja nam omogućavaju da izvedemo zaključke u vezi s trenutnom situacijom po pitanju trgovine ljudima u HNK, uzrocima ranjivosti, kao i

neadekvatnosti sistema zaštite u prepoznavanju i reagovanju u slučajevima potencijalnih i stvarnih žrtava trgovine ljudima, pogotovo u slučajevima kada su žrtve djeca. Osim toga, može se zaključiti da se osobe koje su potencijalne ili stvarne žrtve trgovine ljudima većinom ne odlučuju da zatraže pomoć od nadležnih institucija, bilo iz straha uzrokovanog prijetnjama i/ili ucjenama od strane trgovaca ljudima, bilo iz ubjeđenja da im te institucije neće biti u mogućnosti da pruže adekvatnu zaštitu i pomoć.

Od deset slučajeva spomenutih i obrađenih u master radu (a i iz dva navedena u članku), u njih **devet** se radi **o osobama ženskog spola**, od kojih su tri maloljetne. **Pet** slučajeva opisuje trgovinu ljudima **u svrhu seksualne eksploatacije**, od kojih je jedna žrtva maloljetna. U tri slučaja se radi **o radnoj eksploataciji**, gdje su dvije žrtve ženskog spola a jedna žrtva je muškarac. Posljednja dva slučaja se bave **prisilnim prosjačenjem** i u oba slučaja su žrtve djeca, odnosno djevojčice romskog porijekla.

U 3 predstavljena slučaja, djevojke, od kojih je jedna maloljetnica, dolaze iz **disfunkcionalnih porodica** u kojima je bilo i elemenata nasilja u porodici, zanemarivanja i zlostavljanja, i većina ih živi na granici siromaštva ili ispod te granice. U 4 slučaja žrtve navode da dolaze iz funkcionalnih porodica. Međutim, želja za boljom budućnošću je bila presudna za njihovo vrbovanje u lanac trgovine ljudima. U 1 slučaju se radi **o djevojci s poteškoćama** u razvoju, a u prestala dva slučaja se radi **o romskim djevojčicama**, koje također dolaze iz disfunkcionalnih porodica. Djevojčice su bile zanemarivane i na koncu prodate. U 2 predstavljena slučaja se radi o trgovini ljudima **u svrhu prisilnog braka** uz prisiljavanje na prosjačenje. Nažalost, ovakvi slučajevi trgovine ljudima se rijetko procesuiraju kao takvi, jer se ove pojave objašnjavaju kao „tradicionalna kulturološka praksa Roma“ pa čak i onda kad su žrtve djeca. Od 10 obrađenih slučajeva, 4 žrtve su vrbovane putem interneta.

Na osnovu svih 10 slučajeva može se zaključiti da je trgovina ljudima krivično djelo i da predstavlja jedan od najtežih oblika kršenja ljudskih prava, a da su žrtve trgovine ljudima podvrgnute najsirovijim oblicima torture i nehumanog postupanja. Osobe iz studija slučaja korištenih za master rad, ali i za potrebe ovog članka, su osobe koje su u svom životnom iskustvu svedene na **nivo obične stvari** koja se prodaje ne samo jednom već više puta čime

je narušeno opće zdravlje i kvalitet daljeg života i mogućnosti za normalno funkcioniranje. Izjednačavanje ljudskog bića s robom i njeno korištenje kao izvora zarade teška je povreda ljudskog dostojanstva, a ujedno predstavlja i gubitak slobode za te osobe.

U vrijeme prije masovnog korištenja informacionih tehnologija, a posebno prije pojave društvenih mreža, žrtve su bile vrbovane ličnim kontaktom bilo s trgovcima ljudima direktno ili s njihovim posrednicima koji su bili zaduženi za vrbovanje žrtava u svojim sredinama. Međutim, nakon što su mladi počeli da provode sve više vremena na internetu, društvene mreže su postale primarne za vrbovanje potencijalnih žrtava trgovine ljudima, jer se na taj način trgovcima ljudima otvorio neograničen prostor za djelovanje. Tome je doprinijela i mogućnost anonimnog djelovanja, odnosno neograničena i nesmetana mogućnost kontaktiranja i vrbovanja potencijalnih žrtava putem lažnih profila otvorenih na društvenim mrežama.

Na koncu, evidentno je da sve manje žrtava trgovine ljudima se usuđuje da se identifikuje kao žrtva trgovine ljudima iz više razloga. Naime, iako je trgovina ljudima prisutna u BiH već dugi niz godina, veoma je malo osuđenih trgovaca ljudima, a žrtve koje su se odlučile da svjedoče protiv eksploatatora, s jedne strane, nisu dobijale nikakvu kompenzaciju, a, s druge strane, su bile izložene ucjenama i prijetnjama upućenim ne samo njima nego i članovima njihovih porodica. Također, pojavom društvenih mreža i pametnih telefona, trgovci ljudima počinju da snimaju žrtve seksualne eksploatacije u eksplicitnim pozama i time ih ucjenjuju.

S obzirom na činjenicu da je bosanskohercegovačko društvo još uvijek prilično patrijarhalno, često je sklono da osudi i stigmatizuje žrtve, pogotovo one seksualne eksploatacije. Tome doprinosi još uvijek niska svijest o samom problemu trgovine ljudima, pa se žrtve seksualne eksploatacije često smatraju prostitutkama, koje svoje tijelo dobrovoljno prodaju. Sve ove činjenice su se itekako reflektirale kroz svih 10 priča, što je za posljedicu imalo nepružanje adekvatne ili čak nikakve pomoći i podrške žrtvama eksploatacije, daljnju viktimizaciju, a direktno pomažu porastu broja novih slučajeva trgovine ljudima na području HNK, ali i čitave BiH.

Zaključci

Kada je u pitanju trgovina ljudima, posebno iskorištavanje žena u svrhu seksualne eksploatacije u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, ispitanici u obavljenom intervjuu⁶ navode da se trgovina ljudima javlja u HNK i generalno u BiH već tokom rata, kada su pretežno žene i djevojke, pa čak i one maloljetne, bile držane u zatočeništvu u kojem su bile primoravane na pružanje seksualnih usluga, a često su bile i prodavane ili mijenjane za nešto drugo, ili jednostavno poklanjane, čime im je dodijeljen status „robe“.

Dakle, i ako je bilo slučajeva trgovine ljudima prije rata, ona nije verificirana kao trgovina ljudima. Činjenica je da se od 1999. godine javljaju zvanične statistike o trgovini ljudima u BiH, te da su ti slučajevi u porastu. Navodi se da je na pojavu i raširenost ovog fenomena u BiH uticao i dolazak većeg broja mirovnih snaga u našu zemlju koji su bili pretežno muškarci i koji su tražili tu vrstu zabave – seksualno usluživanje.

Osim toga, bitno je da se navede da je u tom periodu pa sve do otprilike 2004. godine BiH bila prvenstveno zemlja tranzita i odredišta za žrtve trgovine ljudima koje su u većini slučajeva bile žrtve seksualne eksploatacije. Žrtve su najčešće bile porijeklom iz Moldavije, Rumunije, Ukrajine, Bugarske, pa čak i iz Srbije, odnosno svih onih zemalja koje su imale sudbinu sličnu BiH, odnosno koje su prošle ili prolazile političke i društvene promjene. Međutim, BiH je veoma brzo postala i zemlja porijekla žrtava, žena i djevojčica, ali također i muškaraca i dječaka, koji su regrutovani u svrhu seksualne, radne eksploatacije, prosjačenja te drugih pojava oblika trgovine ljudima.

U vrijeme nakon rata, žene žrtve i mnoge druge nakon njih su bile veoma preplašene i odbijale su svaku vrstu pomoći. Činjenica je da je nevladin sektor primarno bio taj koji je alarmirao vlasti i obavijestio ih o postojanju ovog problema na području HNK, ali i šire, nakon čega su se vlasti počele ozbiljnije baviti ovim problemom, odnosno donositi zakone i relevantne propise te usvajati akcione planove i ostale dokumente koji su imali za cilj sprečavanje i borbu protiv ove pojave.

6 U grupnom intervjuu je učestvovalo 10 ispitanica iz nevladinog sektora, odnosno predstavnice Udruženja „Novi put“ i NVO Žena BiH. Priznate stručnjakinje u borbi protiv trgovine ljudima te općenito rodno zasnovanog nasilja, imaju dugogodišnje iskustvo u podizanju svijesti i sprječavanju trgovine ljudima, te pružanju direktne asistencije žrtvama raznih vidova trgovine ljudima,

Danas su vlasti BiH definisale nacionalne akcione planove i politike, usvojile zakone, pravilnike i druge propise koji tretiraju borbu protiv trgovine ljudima. Međutim, njihova implementacija nije zadovoljavajuća, a naročito u dijelu podizanja svijesti o ovom problemu među ranjivim kategorijama i širom javnošću, što je trebao biti prioritet uzevši u obzir činjenicu da je BiH sada prvenstveno zemlja porijekla žrtava. Regionalni monitoring timovi, koji su oformljeni kako bi se uspostavili dodatni kapaciteti za poboljšanje funkcionalnih veza između nadležnih institucija sa svih nivoa vlasti i relevantnih nevladinih organizacija, su više služili kao forumi za razmjenu informacija, a ne za predviđeni mandat uspostavljanja lokalnih mehanizama upućivanja. Čitava zemlja, uključujući i HNK, se zbog sve gore i teže političke i ekonomske situacije i sve osjetnije nestabilnosti jednostavno pokazale kao plodno tlo za trgovinu ljudima. Ispitanice smatraju da je sve navedeno doprinijelo trenutnoj lošoj situaciji po pitanju trgovine ljudima i u samom HNK.

Mehanizmi suočavanja s problemom žrtava i njihovog zbrinjavanja, navodi na zaključak da su žrtve većinom djevojke koje su dolazile iz politički nesređenih i osiromašenih i/ili nerazvijenih zemalja, a to je upravo situacija u kojoj se čitava zemlja, uključujući i HNK, trenutno nalazi.

Sada se nalazimo u situaciji da naši građani bježe od siromaštva, nezaposlenosti, neuređene države i zbog nedostatka svijesti o problemu, prihvataju razne ponude za posao. BiH je trenutno „idealno tlo“ za vrbovanje žrtava za razne vidove eksploatacije. Situacija u zemlji i društvu općenito „tjera“ djevojke da napuste zemlju u potrazi za nekom boljom budućnošću. Upozorenja su sada od NVO-a jasna da nove potencijalne žrtve trgovine ljudima su izbjeglice koje trenutno borave na području BiH. Mnogi muškarci, žene i djeca putuju bez dokumenata, mnogo je djece bez roditeljske pratnje, i svi oni, u svojim očajničkim nastojanjima da se domognu zapadne Evrope, predstavljaju lak plijen za trgovce ljudima.

Kako bi se uspostavio efikasan sistem za prevenciju i borbu protiv trgovine ljudima, te pružila neophodna ali i efikasna asistencija žrtvama trgovine ljudima, potrebno je uspostaviti potpunu koordinaciju svih aktivnosti koje se poduzimaju, kao i punu saradnju svih angažovanih aktera. U BiH to još uvijek nije slučaj.

FATAL CONSEQUENCES OF SOCIAL TRANSITION: SEXUAL EXPLOITATION OF WOMEN AS A CONSEQUENCE OF HUMAN TRAFFICKING IN HERZEGOVINA-NERETVA CANTON

SUMMARY

Human being trafficking is a burning social issue, especially considering the fact that sexual exploitation of women / children is currently the most economically profitable social criminal activity of any other activity in BiH, especially after the last war. Human being trafficking existed in the Balkans before, but the spread of this phenomenon occurred primarily as a result of the war and the disintegration of the SFRY, which was accompanied by great destruction, displacement and uncontrolled migration of the population in the presence of a large number of different domestic and foreign military formations. Wars and poverty have contributed to greater visibility and representation of this phenomenon in our society. Some authors, in the context of the links between war and the collapse of the state, on the one hand, and human trafficking, on the other, accept that these correlations have only recently begun to be discussed openly.

Keywords: human being trafficking, sexual exploitation, trafficking, war victims

LITERATURA/Izbor:

- Ajduković, M. i Pavleković, G. (2004): *Nasilje nad ženom u obitelji. Društvo za psihološku pomoć*
- Anđelković M., Beširević V., Vukasović T. i dr. (2011): *Trgovina ljudima u Republici Srbiji: izveštaj za period 2000-2010. Astra-Akcija protiv Trgovine Ljudima.*
- Bartlett, K.T., Rhode, D.L. and Grossman, J.L. (2016): *Gender and law: Theory, doctrine, commentary.* Wolters Kluwer Law & Business.
- Belušić, M., Doležal, D., Dvorski, I. i Draganja, M. (2006): *Trgovina ljudima. Kriminologija i socijalna integracija, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet 14(2),*

ISTRAŽIVANJA

- Connell, N.M., Jennings, W.G., Barbieri, N. and Reingle Gonzalez, J.M., 2015. Arrest as a way out: understanding the needs of women sex trafficking victims identified by law enforcement. *Journal of Crime and Justice*, 38(3), pp.351-360.
- Cole, A. (2005): Reconceptualizing Female Trafficking: The Inhuman Trade in Women. *Women's Rts. L. Rep.*, 26, p.97.
- Harrington, C. (2003): Peacekeeping and prostitution in Bosnia-Herzegovina and Kosovo. In *Gender and Power in the New Europe, 5th European Feminist Research Conference, Lund University, Sweden, August* (pp. 20-24)
- Korićanac, I. (2013): Trgovina ljudima: trauma i psihoterapija. Beograd: NVO ASTRA – Akcija protiv trgovine ljudima
- Muftić, L.R. (2013): Attitudes regarding criminal justice responses to sex trafficking among law enforcement officers in Bosnia and Herzegovina. *Varstvoslovje*, 15(2), p.177.
- Muftić, L.R. and Pehlić, A. (2015): Sex Trafficking in Bosnia and Herzegovina: A Descriptive Analysis Based on Law Enforcement Officers' accounts. Sarajevo: *Kriminalističke teme*, (5-6), pp.3-16

PSIHOLOGIJA

Dragica Bebek, Vesna Ćorluka Čerkez, Indira Prguda

POVEZANOST PERCEPCIJE SOCIJALNE NEPRAVDE S AKADEMSKOM MOTIVACIJOM STUDENATA I ISPITNOM ANKSIOZNOŠĆU

SAŽETAK

Cilj provedenog istraživanja bio je ispitivanje povezanosti percepcije socijalne nepravde s akademskom motivacijom i ispitnom anksioznošću kod studenata. U istraživanju su sudjelovali studenti i studentice Nastavničkog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru (N = 125). Skupinu je činilo 70 studentica (56 %) i 55 studenata (44 %). Raspon dobi sudionika se kretao od 20 do 27 godina (M = 21.74, SD = 1.44). Primijenjeni su sljedeći mjerni instrumenti: Upitnik sociodemografskih karakteristika, Upitnik percepcije socijalne pravednosti za odrasle (PP-O; Družić Ljubotina, 2009), Skala akademske motivacije (AMS; Hasanagić i Bosankić, 2018) i Skala ispitne anksioznosti (ANX; Lončarić, 2014). U istraživanju je utvrđeno da sudionici, koji u većoj mjeri percipiraju socijalnu nepravdu, imaju nižu akademsku motivaciju i izraženiju ispitnu anksioznost. Rezultati provedenog istraživanja ne ukazuju na rodne ili dobne razlike u percepciji socijalne nepravde.

Ključne riječi: percepcija socijalne (ne)pravednosti, akademska motivacija, ispitna anksioznost

1. UVOD

U literaturi je navedeno više od dvadeset teorija u kojima je motivacije definirana na različite načine (Šarčević, 2017). Prema Beck (2003, str. 31), motivacija je „teorijski pojam koji objašnjava, zašto se ljudi odlučuju ponašati na određeni način, u određenom trenutku“. U osnovi motivacije je pretpostavka

da se organizam približava ciljevima ili uključuje u aktivnosti s očekivanim poželjnim ishodom ili da izbjegava one s očekivanim nepoželjnim ishodom, što Beck (2003) naziva psihološkim hedonizmom. Motivacija ima važnu ulogu u obrazovanju pri čemu je akademska motivacija opisana kao samostalan konstrukt. Novorođenčadi i djeca koja su tek prohodala, imaju prirodnu motivaciju da saznaju – zašto i na koji način se nešto događa u njihovom okruženju (Rowell i Hong, 2013). Međutim, zbog povećanja negativnih iskustava u školi, djeca ne uživaju u aktivnostima u vezi sa školom i učenjem, jer znatizelja „iščezava“ (Hasanagić i Bosankić, 2018), a neki studenti se prestanu truditi, jer misle da ulaganjem truda neće ništa postići (Rowell i Hong, 2013). Važna uloga školskih savjetnika, ali i nastavnika u akademskom okruženju, se očituje u uočavanju problema u motivaciji studenata i u njihovoj spremnosti da interveniraju u cilju promjene, tj. poboljšanja situacije (McCoach, 2002; Wang i Pomerantz, 2009).

U svrhu tumačenja razloga koji su u „podlozi“ ovakvog ponašanja, istraživači pokušavaju utvrditi faktore koji dovode do razvijanja ili slabljenja akademske motivacije. Ono što je sigurno jeste da postoji više faktora koji dovode do toga (Hasanagić i Bosankić, 2018).

Anksioznost je, vjerovatno, najčešća ljudska emocija. Prema Šerifović-Šivert (2009), njome se opisuje stanje nelagode kroz niz fizičkih i psihičkih simptoma izazvanih situacijama koje osoba doživljava kao ugrožavajuće ili opasne. Opisano stanje nelagode se javlja neovisno o tome da li se radi o realnoj ili zamišljenoj opasnosti. Kada anksiozna reakcija ostaje i nakon što je prijetnja prošla, te kada je ta reakcija previše intenzivna ili ako na bilo koji način ometa funkcioniranje, onda govorimo o anksioznim poremećajima (Benčić, 2014). Ispitna situacija je primjer izazova s kojima se osobe susreću i suočavaju na različite načine - njihovo postignuće je „izloženo“ vrednovanju od strane drugih. Simptomi ispitne anksioznosti su različiti: nervoza, nesanica, iritabilnost, teškoće u koncentraciji, somatski simptomi i opsesivne misli (Ambrosi-Randić i Ružić, 2010). Zbog sumnje u vlastite sposobnosti i smanjene mogućnosti suočavanja sa testnim situacijama, ispitna anksioznost se može posmatrati kao vrsta socijalne fobije (Zeidner, 1998, prema Karasman, 2017). Pored ranije navedenih simptoma, u situacijama procjene od strane drugih, izražena je i percepcija bespomoćnosti (Dykeman, 1994). Ispitna anksioznost

se javlja pri zamišljanju i očekivanju situacija provjere znanja, za vrijeme tih situacija i nakon njihovog završetka (Zarevski, 2002). Istraživanja pokazuju da ispitna anksioznost predstavlja važan ometajući faktor na svim akademskim nivoima - od osnovne škole do fakulteta (Sarason, 1984, prema Karasman, 2017). U istraživanju Erceg Jugović i Lauri Korajlija (2012), utvrđena je negativna povezanost ispitne anksioznosti s prosječnom ocjenom i prolaznošću na ispitima, što ukazuje da anksiozniji studenti dobivaju niže ocjene i češće ne zadovoljavaju prolazne kriterije prilikom provjera znanja.

Prema Ljubotini (2004), za članove neke socijalne zajednice od posebnog je značaja da tu zajednicu smatraju pravednom, što je izrazito važno za mlade koji svoj sistem vrijednosti grade prema postojećim socijalnim modelima. Izučavanjem i definiranjem pravde bave se različite naučne discipline poput prava, ekonomije, sociologije, psihologije i političkih znanosti. S obzirom da se neki događaj ili odnos može označiti kao pravedan ili ne, tek u interakciji pojedinca sa društvom kojem pripada ili u interakciji sa drugim pojedincima, često se govori samo o socijalnoj pravednosti (Ljubotina, 2004). Ljudi se svakodnevno suočavaju s različitim situacijama u kojima doživljavaju različite oblike nepravde. U kojoj mjeri osoba svijet oko sebe, odnosno društvo u kojem živi i svoju neposrednu okolinu doživljava pravednom ili nepravednom, može imati utjecaj na određene stavove i ponašanja te osobe, te biti motivatorom nepoželjnog ponašanja (Družić Ljubotina, 2007). Spoznaja da je svijet nepravedan psihološki može biti pogubna, osobito za mlade ljude koji još uvijek razvijaju svoj sistem vrijednosti. Doživljena nepravda u školi kod učenika može izazvati negativan stav prema učenju, jer uloženi trud nije adekvatno nagrađen. Odličan student, koji nema posao u matičnoj državi, percipira nepravdu i, nažalost, donosi odluku o odlasku u drugu zemlju, vjerujući da će drugi pravednije vrednovati njegovu stručnost (Lalić, 2003). Pravednost je značajna u gotovo svim područjima naših života – pravnom, političkom, religioznom, itd., zbog čega je postala jedna od osnovnih ljudskih vrijednosti koja usmjerava naše cjelokupno funkcioniranje. Percepcija pravednosti je u potpunosti subjektivna, jer je zasnovana na individualnoj procjeni (Galinec, 2017). Prema Taylor (2009), prisutnost pravednosti dovodi do zadovoljstva i sigurnosti, dok njeno odsustvo izaziva suprotna osjećanja. U socijalnoj zajednici, doživljaj pravde je važan za samopoštovanje svakog člana

te zajednice, kao i za njegovu simboličku i statusnu važnost. Ljudi ponekad ne znaju opisati šta neki odnos čini pravednim, međutim, veoma dobro znaju kada su njihova prava narušena (Lalić, 2003).

Ljudi na različite načine i na različitim socijalnim nivoima (pojedinačnom, mikro i makro) reaguju na percipiranu nepravdu, što u nekim slučajevima izaziva nezadovoljstvo, a u drugima izaziva veće društvene sukobe (Lalić, 2003). Na procjenu nekog događaja kao (ne)pravednog utječe veći broj faktora. U prvom redu je to okolina - kroz mehanizme socijalnog učenja u porodici, školi i u medijima. Osjećaj nepravde koji doživimo u porodici je osnova kasnijeg moralnog razvoja ličnosti. Slično tome, percepcija socijalne nepravde u školi se odražava na samopoštovanje kod učenika. Za razliku od faze moralnog realizma, u kojoj je dječija procjena zasnovana na veličini posljedica, oko 9. godine života djeteta dolazi do promjene, jer se u obzir uzimaju i okolnosti određenog ponašanja, što se naziva fazom moralnog relativizma (Lalić, 2003).

Istraživanja percepcije u odgojno-obrazovnom procesu pokazuju povezanost pravednosti s brojnim akademskim ishodima koji imaju utjecaj na studente (Chory-Assad, 2002; Uludag i Yaratan, 2013; Vallade, Martin i Weber, 2014). Smatra se da će studenti, koji doživljavaju svoje profesore nepravednima, biti manje motivirani i manje učinkovito uključeni u odgojno-obrazovni proces (Chory-Assad, 2002). Reakcije na doživljenu nepravdu se mogu podijeliti u dvije šire skupine: povlačenje (namjerno i nenamjerno) i napad. Izostajanje aktivne reakcije može biti uzrokovano osjećajem odanosti nekoj grupi, organizaciji itd., naročito ako je izvor nepravde neka vrsta autoriteta (Lalić, 2003). Prema Berti, Molinari i Speltini (2010), pravednost u odgojno-obrazovnom kontekstu je tema kojom bi se trebali baviti svi zaposlenici obrazovnog sistema, a to su psiholozi, profesori, pedagozi, ali i drugi djelatnici koji mogu utjecati na edukacijske programe i školske propise, a time i na odluke u vezi sa odgojno-obrazovnim sistemom. Udruženim i kontinuiranim radom, ozbiljnost ove problematike bi mogle primijetiti relevantne osobe, što bi omogućilo promjenu politike obrazovnih sistema i rad na pravednijem odgojno-obrazovnom procesu. Važno je da svaki profesor razumije da njegovo, eventualno, nepravedno ponašanje (nepoštivanje dogovorenih kriterija ocjenjivanja, nemogućnost da studenti izraze svoje stavove itd.) može utjecati na emocije i ponašanje studenata na

način da umanju njihovu akademsku motivaciju, te doprinese razvoju ispitne anksioznosti. Percepcija socijalne nepravde u visokoj mjeri može dovesti do gubitka povjerenja u institucije što za posljedicu može imati i migracije iz države.

Veoma je malo dostupnih istraživanja o ovoj problematici, a naročito u Bosni i Hercegovini. Iz toga razloga u ovom istraživanju je ispitana povezanost određenih aspekata percepcije socijalne (ne)pravde s akademskom motivacijom i ispitnom anksioznošću na uzorku studenata, što je i osnovni cilj provedenog istraživanja. Ispitane su i razlike u izraženosti percepcije socijalne (ne)pravde s obzirom na rod i dob sudionika. S obzirom na dosadašnje empirijske nalaze, očekujemo statistički značajnu povezanost varijabli percepcije socijalne (ne)pravde sa akademskom motivacijom i ispitnom anksioznošću. Također, očekujemo statistički značajne rodne i dobne razlike u izraženosti percepcije socijalne (ne)pravde.

2. METODA

2.1. Sudionici

U istraživanju su sudjelovali studenti i studentice Nastavničkog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru (N = 125). Skupinu čini 70 studentica (56 %) i 55 studenata (44 %). Prosječna dob sudionika iznosi $M = 21.74$ ($SD = 1.44$), a raspon dobi je od 20 do 27 godina. Od ukupnog broja sudionika, šezdeset i dvoje njih je mlađe od dvadeset i dvije godine, dok ostatak uzorka čini šezdeset i troje sudionika starijih od navedene dobne granice.

2.2. Mjerni instrumenti

Upitnik sociodemografskih karakteristika - u prvom dijelu upitnika su prikupljeni podaci o rodu i dobi sudionika. Upitnik je konstruiran u svrhu provođenja ovog istraživanja.

Upitnik percepcije socijalne pravednosti kod odraslih (PP-O) - sadrži 25 tvrdnji, modificirana je verzija *Upitnika percepcije socijalne pravednosti* autora Ljubotina i Družić Ljubotina iz 2001. godine, koja je prilagođena populaciji odraslih. Svrha upitnika je mjerenje percepcije pravednosti socijalne zajednice,

odnosno društva u kojem pojedinac živi i sastoji se iz sljedećih 5 subskala: Opća nepravda u društvu, Neprovođenje zakona od strane države, Toleriranje socijalnih devijacija od strane društva, Lično iskustvo (ne)pravde i Vjerovanje u pravedan svijet. Prema Družić Ljubotina (2009), prve tri subskale koje se odnose na (ne)pravdu u društvu su zadržane i u ovom upitniku, a umjesto subskala *Percepcija pravde u školi* i *Percepcija pravde u porodici*, za odraslu populaciju su uvedene subskale *Lično iskustvo (ne)pravde* i *Vjerovanje u pravedan svijet*. Zadatak ispitanika je da uz svaku tvrdnju označi stepen slaganja sa sadržajem na skali od 5 stepeni, pri čemu 1 označava „uopšte se ne slažem“, a 5 „u potpunosti se slažem“. Rezultat na svakoj od pet dimenzija je reskaliran tako da varira od minimalno 1 (nema percipirane nepravde) do maksimalno 5 (maksimalna percipirana nepravda). Dakle, ukupni rezultat formira se subskalarno, pri čemu se zbroj rezultata unutar svake subskale dijeli s brojem čestica te subskale - minimalni rezultat unutar subskale 1 i odražava nisku percepciju nepravde, a maksimalni 5 koji odražava visoku percepciju nepravde. Čestice, od 1 do 5, 15, 16, 20 i od 22 do 27 je potrebno obrnuto bodovati. S obzirom da je ovaj mjerni instrument prvi put primijenjen u istraživanju Družić Ljubotina (2009), faktorskom analizom je provjerena i njegova latentna struktura. Provedena je faktorska analiza metodom glavnih komponentata (N = 637) – izdvojeno je pet glavnih komponentata sa karakterističnim korijenima većima od 1, a koji objašnjavaju 52.99 % ukupne varijance i mogu se smatrati značajnima u skladu s Kaiser-Guttmanovim kriterijem. Iz upitnika su izdvojene dvije čestice (17 i 21) zbog psihometrijskih svojstava koja nisu zadovoljavajuća, što se pokazalo i u našem istraživanju, pa ih nismo uzimali u obzir u daljim analizama. U cilju ostvarenja načela jednostavne strukture, matrica faktorske strukture je rotirana u varimax poziciju, pri čemu je dobiveno pet faktora za interpretaciju, a koji odgovaraju polaznoj hipotezi o pet relativno nezavisnih dimenzija koje se ispituju ovim upitnikom. Interkorelacije bruto rezultata 5 subskala koje čine ovaj upitnik, su relativno niske, što opravdava faktorsku strukturu upitnika. U istom istraživanju, pouzdanost subskala se kreće u rasponu od $\alpha = .70$, za subskalu Vjerovanje u pravedan svijet, do $\alpha = .82$ za subskale *Neprovođenje zakona od strane države* i *Toleriranje socijalnih devijacija od strane društva*. U našem istraživanju pouzdanost tipa unutarnje konzistencije Cronbach α iznosi

.80 za subskalu *Opća nepravda u društvu*. Za subskalu *Neprovođenje zakona od strane države*, koju po ključu čine čestice 6, 7, 8 i 9, nakon izdvajanja čestice 6, dobivena je relativno visoka pouzdanost – $\alpha = .70$. Subskala *Toleriranje socijalnih devijacija od strane države*, također, ima relativno visoku pouzdanost, koja iznosi $\alpha = .77$. Za subskalu *Lično iskustvo nepravde*, koju čine čestice 14, 15, 16, 18, 19 i 20, dobili smo nezadovoljavajuću pouzdanost, što smo korigirali izdvajanjem čestica 14, 18 i 19, nakon čega smo dobili umjerenu pouzdanost – $\alpha = .65$. Ovu vrijednost koeficijenta pouzdanosti možemo smatrati prihvatljivom, s obzirom da su u spomenutoj subskali preostala svega 3 pitanja i da je riječ o upitniku, koji je u ovoj verziji u ranim fazama istraživanja. Posljednja subskala upitnika, *Vjerovanje u pravedan svijet*, koju čine čestice 22, 23, 24, 25 i 26, nakon izdvajanja čestice 24, ima pouzdanost $\alpha = .78$.

Skala akademske motivacije (AMS; Hasanagić i Bosankić, 2018) - Vallerand i sar. (1992, 1993) razvili su Skalu akademske motivacije (Academic Motivation Scale) koja je zasnovana na teoriji samoodređenja (Ryan i Deci, 1985). Ovo je jedna od najčešće korištenih skala za mjerenje akademske motivacije. Autorice Hasanagić i Bosankić (2018) su ispitale psihometrijske karakteristike spomenute skale na uzorku srednjoškolaca Kantona Sarajevo (N = 157). Skala se sastoji iz 28 čestica i mjeri 7 subskala kojima su obuhvaćene 3 vrste intrinzične motivacije (motivacija za saznanjem, motivacija za uspjehom/postignućem i motivacija za stimulacijom), 3 vrste ekstrinzične motivacije (tip internalizirani, tip nametnuti i tip vanjske/eksternalne regulacije) i Amotivacija. Ispitanici na čestice odgovaraju na skali Likertova tipa od 1 do 7, pri čemu 1 označava „uopće se ne odnosi na mene“, a 7 „u potpunosti se odnosi na mene“. Svaka subskala sadrži 4 čestice, zbog čega je minimalan rezultat na svakoj subskali 4, a maksimalan 28. Visok rezultat na pojedinoj subskali znači izraženiju akademsku motivaciju, izuzev rezultata na subskali Amotivacija (nedostatak unutarnje želje za nastavljanjem aktivnosti). U istom istraživanju, primjenom eksploratorne i konfirmatorne faktorske analize, nisu dobivena rješenja pogodna za interpretaciju. Međutim, nakon zasebne faktorske analize, subskala intrinzične motivacije i ekstrinzične motivacije, potvrđena je originalna faktorska struktura autora upitnika. U istraživanju Hasanagić i Bosankić (2018) koeficijenti unutarnje pouzdanosti

pojedinih subskala kreću se od .77 za subskalu Ekstrinzična motivacija (internalizirana) do .84, za subskalu Intrinzična motivacija (za stimulacijom), dok je pouzdanost cijele skale .91, što je veoma zadovoljavajuće. U našem istraživanju Cronbachov koeficijent pouzdanosti subskale Intrinzična motivacija (za znanjem), kojoj pripadaju čestice 2, 9, 16 i 23, iznosi $\alpha = .87$. Za subskalu Intrinzična motivacija (za uspjehom ili postignućem), koju čine čestice 6, 13, 20 i 27, $\alpha = .85$. Subskala Intrinzična motivacija (za stimulacijom), koju čine čestice 4, 11, 18 i 25, ima unutarnju pouzdanost $\alpha = .89$. Subskala Ekstrinzična motivacija (internalizirana), koju čine čestice 7, 14, 21 i 28, ima pouzdanost $\alpha = .85$. Subskala Ekstrinzična motivacija (nametnuta), koja se sastoji iz čestica 3, 10, 17 i 24, ima pouzdanost $\alpha = .89$. Subskala Ekstrinzična motivacija (vanjska ili eksternalna regulacija), koja se sastoji iz čestica 1, 8, 15 i 22, ima pouzdanost $\alpha = .84$. Posljednja subkala, Amotivacija, kojoj pripadaju čestice 5, 12, 19 i 26, ima, također, dobru pouzdanost – $\alpha = .80$. Cronbachov koeficijent pouzdanosti cijele skale iznosi $\alpha = .92$, što je i više nego zadovoljavajuće. U našem istraživanju je korištena verzija skale na bosanskom jeziku, autorica Hasanagić i Bosankić (2018), uz izmjenu riječi u određenim česticama (3, 7, 10, 12, 14, 19, 20, 24 i 26) u cilju sadržajne prilagodbe navedenih čestica populaciji studenata.

Skala ispitne anksioznosti (ANX; Lončarić, 2014) se može primijeniti na grupi ispitanika ili u individualnom radu na višim i nižim nivoima obrazovanja. Skala predstavlja emocionalnu komponentu motivacijskih uvjerenja i namijenjena je mjerenju ispitne anksioznosti. Sastoji se iz 8 čestica za mjerenje četiri različite manifestacije ispitne anksioznosti koje su opisane u Dijagnostičkom i statističkom priručniku za duševne poremećaje (DSM-IV; APA, 1996), a to su: fiziološke, emocionalne, kognitivne i bihevioralne komponente anksioznosti. Svaka komponenta je mjerena dvjema česticama. Sudionici na skali od 5 stepeni procjenjuju u kojoj mjeri se navedene tvrdnje odnose na njih, pri čemu 1 označava „uopće se ne odnosi na mene“, a 5 „u potpunosti se odnosi na mene“. Rezultat na pojedinoj subskali ispitne anksioznosti se računa zbrajanjem procjena na česticama iz kojih se sastoji ta subskala. Ukupni rezultat na skali ispitne anksioznosti se računa zbrajanjem procjena na svim česticama. U istraživanju Lončarić (2014) rezultati eksploratorne faktorske ukazuju na homogenost i

pouzdanu jednodimenzionalnu mjeru ispitne anksioznosti. U cilju dobivanja višestrukih i pouzdanih indikatora ispitne anksioznosti, ispitana su dvofaktorska i trofaktorska rješenja – trofaktorska struktura odgovara Thurstonovom kriteriju jednostavne strukture i teorijskoj podjeli čestica na 3 komponente: fiziološku, emocionalnu i ujedinjenu kognitivnu i bihevioralnu komponentu anksioznosti. U istom istraživanju pouzdanost subskala i skale ispitne anksioznosti je provjerena koeficijentima pouzdanosti tipa unutarne konzistencije (Cronbach's Alpha) koji se kreću od .62 za subskalu Emocionalna komponenta anksioznosti, do .79 za subskalu Fiziološka komponenta anksioznosti. Unutarnja pouzdanost za cijelu skalu iznosi $\alpha = .84$. U našem istraživanju Cronbachovi α koeficijenti, redom, imaju vrijednosti .74, .78 i .77 za Fiziološku komponentu anksioznosti (čestice 1 i 2), Emocionalnu komponentu anksioznosti (čestice 7 i 8) i za Kognitivno-bihevioralnu komponentu anksioznosti, koju čine čestice 3, 4, 5 i 6. Skala ispitne anksioznosti (svih 8 čestica) ima dobru pouzdanost koja iznosi $\alpha = .87$.

2.3. Postupak

Istraživanje je provedeno na Nastavničkom fakultetu Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru. Testovi „papir-olovka“ su primijenjeni grupno, na različitim odsjecima, uz prethodno odobrenje dekana spomenutog fakulteta. Prije primjene testova, studentima je naglašeno da je ispitivanje dobrovoljno i anonimno, te da iskreno odgovaraju na svaku tvrdnju. Pri ispunjavanju upitnika sudionici nisu imali dodatnih pitanja.

3. REZULTATI

Podaci su obrađeni u programskom paketu SPSS verzija 23.0 (IBM) za operativni sistem Windows. Atributivne karakteristike su prikazane apsolutnom i relativnom frekvencijom, dok su numeričke prikazane metodama deskriptivne statistike. Na osnovu vrijednosti indeksa simetričnosti/asimetričnosti i spljoštenosti (skewness i kurtosis), zaključeno je da distribucije frekvencija varijabli ne odstupaju značajno od normalne distribucije, te su prilikom obrade rezultata korištene metode parametrijske statistike (Prilog 1). Autori Aron i

Aron (1994) ističu da jedino u slučajevima ekstremnih odstupanja distribucije od normalne, korištenje parametrijske statistike daje neprihvatljive rezultate, a Kline (2005) navodi da su ekstremna odstupanja ona prema kojima je asimetričnost (skewness) veća od 3, a spljoštenost (kurtosis) veća od 10 (sve prema Lauri Korajlija, 2010). Prije nego što smo primjenom niza t-testova ispitali statističku značajnost razlika između dvije aritmetičke sredine (za svaku varijablu), proveli smo Levenov F-test homogenosti varijanci. Pored utvrđivanja normaliteta distribucija, značajno je naglasiti da su sve skale mjerenja intervalne, što znači da su zadovoljeni preduslovi spomenutog testiranja razlika. Ispitivanje razlika među grupama je provedeno nizom t-testova za velike nezavisne uzorke, dok je korelacijska analiza izvršena primjenom Pearsonovog koeficijenta korelacije i Cohenovom interpretacijom jačine povezanosti uz izabrani nivo značajnosti od 5 %.

U nastavku su prikazane aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata na subskalama socijalne pravednosti, kao i značajnost rodni razlika u percepciji socijalne (ne)pravde. Iz Tablice 1 se može vidjeti da studentice u većoj mjeri percipiraju opću nepravdu u društvu u odnosu na studente. Ova razlika se nije pokazala statistički značajnom. Na osnovu prosječnih vrijednosti ostalih rezultata na subskalama socijalne pravednosti, može se reći da studentice u većoj mjeri percipiraju neprovođenje zakona od strane države, u većoj mjeri toleriraju socijalne devijacije i imaju izraženije vjerovanje u pravedan svijet, u odnosu na studente. Međutim, ni ove razlike se nisu pokazale statistički značajnima. Također, za posljednju varijablu percepcije socijalne (ne)pravde, a to je Lično iskustvo nepravde, pokazalo se da kategorija rod nema značajan efekat, unatoč tome što studenti ostvaruju više rezultate u ovom aspektu percepcije socijalne (ne)pravde u odnosu na studentice.

ISTRAŽIVANJA

Tablica 1
Aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata na subskalama percepcije socijalne pravednosti, te značajnost rodnih razlika u percepciji socijalne (ne)pravde

	Rod	N	M	SD	MM-MŽ	t(123)	P
OND	M	55	3.83	.81	-.25	-1.68	.10
	Ž	70	4.07	.80			
NZD	M	55	4.22	1.13	-.15	-.87	.41
	Ž	70	4.37	.75			
TSD	M	55	4.03	.92	-.16	-1.04	.30
	Ž	70	4.18	.74			
LIN	M	55	3.00	.77	.19	1.34	.18
	Ž	70	2.81	.77			
VPS	M	55	2.74	.90	-.25	-1.56	.12
	Ž	70	2.99	.89			

Legenda: OND - Opća nepravda u društvu, NZD - Neprovođenje zakona od strane države, TSD - Toleriranje socijalnih devijacija od strane države, LIN - Lično iskustvo nepravde, VPS - Vjerovanje u pravedan svijet, N – broj ispitanika, M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, MM-MŽ – razlika aritmetičkih sredina između muškaraca i žena.

U Tablici 2 su prikazane aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata na subskalama socijalne pravednosti, kao i značajnost dobnih razlika u percepciji socijalne (ne)pravde. Iz spomenute tablice se može vidjeti da mlađi sudionici u većoj mjeri percipiraju neprovođenje zakona od strane države, toleriraju socijalne devijacije i imaju izraženije lično iskustvo nepravde, u odnosu na starije sudionike istraživanja. Dobivene razlike na osnovu rezultata t-testa se nisu pokazale statistički značajnima. Sudionici u starijoj dobnj grupi imaju izraženiju percepciju opće nepravde u društvu i više vjeruju u pravedan svijet u odnosu na mlađe sudionike, ali se ni ove razlike nisu pokazale statistički značajnima.

Tablica 2
Aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata na subskalama socijalne pravednosti, te značajnost dobnih razlika u percepciji socijalne (ne)pravde

	Dob	N	M	SD	MM-MS	t(49)	P
OND	M	62	3.92	.73	-.10	-.682	.497
	S	63	4.02	.90			
NZD	M	62	4.33	.97	.04	.252	.802
	S	63	4.29	.91			
TSD	M	62	4.19	.79	.15	1.015	.312
	S	63	4.04	.86			
LIN	M	62	2.93	.76	.06	.411	.681
	S	63	2.87	.79			
VPS	M	62	2.74	.93	-.29	-1.835	.069
	S	63	3.03	.86			

Legenda: OND - Opća nepravda u društvu, NZD - Neprovođenje zakona od strane države, TSD - Toleriranje socijalnih devijacija od strane države, LIN - Lično iskustvo nepravde, VPS - Vjerovanje u pravedan svijet, MI- mlađi ispitanici, SI- stariji ispitanici, N – broj ispitanika, M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, MM-MS – razlika aritmetičkih sredina mlađih i starijih sudionika.

U Tablici 3 su prikazane interkorelacije dimenzija (varijabli) percepcije socijalne pravednosti i akademske motivacije. Percepcija opće nepravde u društvu u statistički je značajnoj i niskoj negativnoj korelaciji sa ekstrinzičnom motivacijom vanjske regulacije, što ukazuje na izraženiju percepciju opće nepravde u društvu, kod studenata koji imaju nižu ekstrinzičnu motivaciju vanjske regulacije. Percepcija opće nepravde u društvu statistički značajno i nisko negativno korelira i sa intrinzičnom motivacijom za postizanjem uspjeha i ekstrinzično usvojenom motivacijom, što ukazuje na slabu povezanost navedenih varijabli. Studenti koji u većoj mjeri percipiraju opću nepravdu, imaju manje izraženu ekstrinzičnu motivaciju internaliziranog tipa, kao i manju

ISTRAŽIVANJA

izraženost unutarnjih motiva za ostvarenjem uspjeha. Drugi aspekt socijalne (ne)pravde, percepcija neprovođenja zakona od strane države, ostvaruje statistički značajne povezanosti s intrinzičnom motivacijom za saznanjem i ekstrinzičnom motivacijom nametnutog tipa. Navedena dimenzija percepcije socijalne nepravde statistički značajno i pozitivno korelira i sa preostale 4 dimenzije akademske motivacije, te je u značajnoj, ali negativnoj korelaciji i sa nedostatkom unutarnje želje za nastavljanjem aktivnosti. U Tablici 3 su prikazane i statistički značajne pozitivne povezanosti toleriranja socijalnih devijacija od strane države i 4 varijable akademske motivacije, od kojih je najizraženija povezanost sa intrinzičnom motivacijom za stjecanjem znanja. Lično iskustvo nepravde je, pored percepcije neprovođenja zakona od strane države, dimenzija socijalne (ne)pravde koja statistički značajno korelira sa nedostatkom motivacije za postignućem. Posljednja dimenzija socijalne (ne) pravde, vjerovanje u pravedan svijet, nije u statistički značajnoj povezanosti sa akademskom motivacijom.

Tablica 3
Interkorelacije varijabli percepcije socijalne (ne)pravednosti i akademske motivacije

	EMV	IMZ	EMN	IMS	EMI	IMU	AM
OND	-.19*	-.13	-.09	-.15	-.21*	-.21*	-.01
NZD	.20*	.36*	.35*	.21*	.24*	.25*	-.25*
TSD	.18*	.22*	.20*	.18*	.07	.10	.02
LIN	.17	-.03	-.04	.04	.10	-.01	.32*
VPS	-.12	-.15	-.10	-.10	-.14	-.08	.01

Legenda: OND - Opća nepravda u društvu, NZD - Neprovođenje zakona od strane države, TSD – Toleriranje socijalnih devijacija od strane države, LIN - Lično iskustvo nepravde, VPS - Vjerovanje u pravedan svijet, EMV – Ekstrinzična motivacija (vanjska regulacija), IMZ - Intrinzična motivacija (za znanjem), EMN – Ekstrinzična motivacija (nametnuta), IMS - Intrinzična motivacija (za stimulacijom), EMI – Ekstrinzična motivacija (internalizirana), IMU - Intrinzična motivacija (za postizanjem uspjeha), AM- Amotivacija, * p < .05.

Tablica 4
Interkorelacije varijabli percepcije socijalne (ne)pravednosti i ispitne anksioznosti

	FKA	EKA	KBKA	ANK
OND	.10	-.10	-.01	-.03
NZD	-.14	-.17	-.04	-.15
TSD	.10	-.11	.04	-.01
LIN	.07	.22*	.20*	.21*
VPS	.10	.03	.07	.07

Legenda: OND - Opća nepravda u društvu, NZD - Neprovođenje zakona od strane države, TSD - Toleriranje socijalnih devijacija od strane države, LIN- Lično iskustvo nepravde, VPS - Vjerovanje u pravedan svijet, FKA - Fiziološka komponenta anksioznosti, EKA - Emocionalna komponenta anksioznosti, KBKA- Kognitivna i bihevioralna komponenta anksioznosti, ANK – Anksioznost (ukupan rezultat), * $p < .05$.

U Tablici 4 su prikazane interkorelacije varijabli percepcije socijalne (ne) pravde i ispitne anksioznosti. Jednako kao u prethodnom slučaju, dimenzije socijalne pravednosti su prikazane u redovima u cilju lakšeg uočavanja značajnih koeficijenata korelacije. Prilikom ovog ispitivanja, dobivene su statistički značajne pozitivne korelacije jedne dimenzije socijalne (ne)pravde, a to je lično iskustvo nepravde, sa emocionalnom komponentom anksioznosti, sa rezultatima na skali ukupne anksioznosti i sa kognitivnom i bihevioralnom komponentnom anksioznosti.

4. DISKUSIJA

Rezultati ovog istraživanja ne ukazuju na postojanje rodni razlika u izraženosti percepcije socijalne (ne)pravde što je u skladu s rezultatima koje su dobili O'Connor i saradnici (1996, prema Loo, 2002) koji ističu da rodne razlike ne postoje, barem ne statistički značajno izražene. Međutim, rezultati nekih istraživanja ukazuju na rodne razlike na različitim faktorima. Tako u istraživanju koje je proveo Whatley (1993), te koje su proveli Ambrosio i

Whatley (Loo, 2002), muškarci u usporedbi sa ženama postižu više rezultate na skali «vjerovanje u pravedan svijet». Također, rezultati su pokazali da nema statistički značajne povezanosti između dobi ispitanika i percepcije socijalne (ne)pravde. U istraživanju koje je u Republici Hrvatskoj proveo Ljubotina (2004) o percepciji mladih i nekim aspektima socijalne pravednosti društva u kojem žive, sve ispitane dobne skupine mladih su neke aspekte društva u kojem žive smatrali nepravednima i to u relativno visokoj izraženosti. Rezultati dobiveni u spomenutom istraživanju su u skladu s rezultatima istraživanja Flanagana i Tuckera (1999), prema kojima mladi, u funkciji dobi, postaju svjesniji različitih oblika društvenih utjecaja.

U ispitivanju povezanosti percepcije socijalne (ne)pravde i akademske motivacije, pokazalo se da studenti koji u većoj mjeri percipiraju socijalnu nepravdu imaju nižu akademsku motivaciju. Percepcija neprovođenja zakona od strane države je statistički značajno povezana sa svim dimenzijama akademske motivacije, a percepcija opće nepravde u društvu sa ekstrinzičnom motivacijom vanjske regulacije, ekstrinzičnom motivacijom internaliziranog tipa, te intrinzičnom motivacijom za stimulacijom. Toleriranje socijalnih devijacija od strane države u značajnoj je vezi sa ekstrinzičnom motivacijom vanjske ili eksternalne regulacije, intrinzičnom motivacijom za saznanjem, ekstrinzičnom motivacijom koja je, na neki način, nametnuta pojedincu (identificirana), kao i intrinzičnom motivacijom za stimulacijom. Lično iskustvo nepravde je izraženije kod studenata i studentica kojima nedostaje unutarnje želje za nastavljanjem aktivnosti. Istraživanja percepcije socijalne (ne)pravde su rijetka na našim prostorima i ukazuju na visok stepen percepcije nepravde, kao i nepovjerenja mladih, ali i odraslih članova u naše društvo (Črpić i Rimac, 2000; Rimac 2000; Lugomer-Armano i sur., 2002, prema Družić Ljubotina 2007). Hafer i Olson (1998, prema Ćubela, 2001) izvještavaju o nekima od svojih istraživanja u kojima su ispitivali djelovanje nivoa koncepta «vjerovanje u pravedan svijet» na afektivne i bihevioralne reakcije studenata prilikom dobivanja loših ocjena i nedostatka mogućnosti za bržim završetkom sudjelovanja u dugom eksperimentu. Polazna postavka je bila da će sudionici s izraženijim rezultatima na skali Vjerovanje u pravedan svijet pokazati tendenciju da negativne ishode procjenjuju kao manje nepravedne u odnosu na one s manje izraženim rezultatima na imenovanoj

skali. Studenti koji su u većoj mjeri vjerovali u pravedan svijet su svoju nevolju procijenili pravednijom u odnosu na one s nižim rezultatima na skali pravednosti. Ovaj efekat je bio izraženiji u situaciji koja studentima omogućava izbor - koji će zadatak obavljati u prvoj, a koji u drugoj fazi ispitivanja, za razliku od onih koji nisu imali mogućnost takvog izbora. U drugom istraživanju (Hafer i Olson, 2006) rezultati ukazuju da vjerovanje u pravedan svijet ima implikacije u percepciji drugih, ali i u načinu na koji osoba doživljava samu sebe.

U ovom istraživanju nije utvrđena statistički značajna povezanost rezultata na subskali Vjerovanje u pravedan svijet (naša želja da je svijet pravedno mjesto) i varijabli akademske motivacije ni na uzorku studenata, a ni na uzorku studentica, što nije u skladu s očekivanim. Da li to znači da mladi u Bosni i Hercegovini u svojim obrazovnim aspiracijama ne polaze od pretpostavke o pravednosti jer sumnjaju u njenu opravdanost? Ovaj nalaz se čini značajnim provjeriti na heterogenijem i mnogo većem uzorku u nekima od budućih istraživanja na ovu i slične teme.

U ispitivanju povezanosti percepcije socijalne (ne)pravednosti i ispitne anksioznosti, utvrđena je statistički značajna povezanost ličnog iskustva nepravde sa emocionalnom, kognitivnom i bihevioralnom komponentom ispitne anksioznosti i anksioznošću u ispitnim situacijama općenito. Nije utvrđena povezanost ličnog iskustva nepravde sa fiziološkom komponentom ispitne anksioznosti. Anksioznost se sastoji iz dvije komponente, a to su briga i emocionalna uzbuđenost. Briga je kognitivna komponenta i odnosi se na negativne misli u vezi sa nekim događajem i njegovim mogućim ishodom, dok se emocionalna uzbuđenost odnosi na afektivne i fiziološke reakcije koje mogu biti mnogobrojne (Liebert i Morris, 1967; Arambašić, 1988, prema Durkić, 2013). Prema istoj autorici (2013), istraživanja su pokazala da se veoma i umjereno anksiozni pojedinci u situacijama ispitivanja znanja ne razlikuju u fiziološkim reakcijama organizma, već samo u kognicijama, što je u skladu s rezultatima koje smo mi dobili, pri čemu su anksiozniji studenti više usmjereni na ometajuće misli (osjećaj bespomoćnosti i zabrinutost zbog mogućeg neuspjeha neuspjeha), čime svoju kognitivnu aktivnost usmjeravaju na sadržaje nevažne za zadatak (Sarason, 1980; Wine, 1980). Također, istraživanja pokazuju da ispitna anksioznost predstavlja važan ometajući faktor na svim akademskim

nivoima (Sarason, 1984, prema Karasman, 2017). Jugović i Lauri Korajlija (2012) su utvrdile negativnu povezanost ispitne anksioznosti s prosječnom ocjenom i prolaznošću na ispitima, što ukazuje da anksiozniji studenti dobivaju niže ocjene i češće ne zadovoljavaju kriterije prolaznosti na ispitima. Mnogi autori potvrđuju statistički značajnu pozitivnu povezanost ispitne anksioznosti i akademskog postignuća. Prema Karasman (2017), takvi nalazi su utvrđeni ne samo na studentskoj (Chapell i sur., 2005; Jugović i Lauri Korajlija, 2012; Koun i Rice, 2011; Salar i sur., 2016) nego i učeničkoj populaciji, kod darovitih učenika (Goetz i sur., 2008), ali i kod učenika s poteškoćama u učenju (Lancaster i sur., 2001; Lufi i sur., 2004). U nekim istraživanjima je provjeravana izraženost ispitne anksioznosti s obzirom na rod sudionika. Utvrđeni su nekonzistentni rezultati. Nalazi nekih istraživanja potvrđuju veću prevalenciju visoko izražene ispitne anksioznosti kod studentica (Sullivan, 2002; Crowe i sur., 2007), dok drugi nalazi ukazuju na njenu veću izraženost kod studenata (Salar i sur., 2016).

5. ZAKLJUČAK

Cilj provedenog istraživanja bio je utvrđivanje povezanosti percepcije socijalne (ne)pravde s akademskom motivacijom i ispitnom anksioznošću kod studenata. Na osnovu dobivenih rezultata i suprotno očekivanom pokazalo se da nema statistički značajnih rodnih i dobnih razlika u izraženosti percepcije socijalne (ne)pravde. U skladu s očekivanim, pokazalo se da studenti koji u većoj mjeri percipiraju socijalnu (ne)pravdu imaju nižu akademsku motivaciju. Lično iskustvo nepravde je statistički značajno povezano s nedostatkom unutarnje želje za nastavljanjem aktivnosti, pri čemu je važno istaknuti da je amotivacija jedini aspekt akademske motivacije koji ostvaruje povezanost sa spomenutom dimenzijom socijalne (ne)pravde na našem uzorku. Na kraju, prema očekivanjima, pokazalo se da studenti koji u većoj mjeri percipiraju socijalnu nepravdu imaju izraženiju ispitnu anksioznost. Lično iskustvo nepravde je izraženije kod studenata i studentica koji imaju izraženiju i emocionalnu, ali i kognitivno-bihevioralnu komponentu ispitne anksioznosti.

ASSOCIATION OF THE PERCEPTION OF SOCIAL INJUSTICE WITH STUDENTS' ACADEMIC MOTIVATION AND TEST ANXIETY

SUMMARY

The aim of this study was to evaluate the association of the perception of social injustice with students' academic motivation and test anxiety. 125 students from the „Džemal Bijedić“ University of Mostar have participated in this study, 70 of whom were female (56 %) and 55 male (44 %). The age range was from 20 to 27 years ($M = 21.74$, $SD = 1.44$). The following measuring instruments were used: Sociodemographic Questionnaire, Questionnaire of Perception of Social Justice for Adults (PP-O; Družić Ljubotina, 2009), Academic Motivation Scale (AMS; Hasanagić and Bosankić, 2018) and Test Anxiety Scale (ANX; Lončarić, 2014). The study concluded that the participants who perceive social injustice to a greater extent have lower academic motivation and more pronounced exam anxiety. The results of the study do not confirm the existence of a statistically significant connection between the perception of social injustice and the age and the gender of the participants.

Key words: perception of social (in)justice, academic motivation, test anxiety

Literatura

- Američka psihijatrijska udruga (1996). *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje, četvrto izdanje, DSM-IV, Međunarodna verzija s MKB-10 šiframa*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ambrosi-Randić, N., & Ružić, H. (2010). Motivation and learning strategies in university courses in italian language. *Metodički Obzori* 10, 5(2), 41- 50.
- Beck, R. C. (2003). *Motivacija: teorija i načela*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Benčić, T. (2014). *Državna matura- kako pobijediti ispitnu anksioznost!* Zdravi grad Poreč. Dostupno na: <http://www.zdravi-grad-porec.hr/strucne-teme/drzavna-matura-kako-pobijeditiispitnu-anksioznost/> (24.11.2020)

- Berti, C., Molinari, L., & Speltini, G. (2010). Classroom justice and psychological engagement: students' and teachers' representations. *Social Psychological Education, 13*(4), 541 – 556.
- Chory-Assad, R. M. (2002). Classroom justice: Perceptions of fairness as a predictor of student motivation, learning, and aggression. *Communication Quarterly, 50*(1), 58-77.
- Crowe, S.F., Matthews, C., & Walkenhorst, E. (2007). Relationship between worry, anxiety and thought suppression and the components of working memory in a nonclinical sample. *Australian Psychologist, 42*(3), 170-177.
- Ćubela, V. (2001). *Vjerovanje zaposlenih i nezaposlenih u pravedan svijet: provjera nekih postavki o individualnim razlikama*. Doktorska disertacija. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Družić Ljubotina, O. (2007). Percepcija socijalne nepravde mladih u područjima različito zahvaćenim ratom u Hrvatskoj. *Ljetopis socijalnog rada, 14*(3), 527-551.
- Družić Ljubotina, O. (2009). *Atribucija uzroka siromaštva i neke psihosocijalne značajke primatelja stalne socijalne pomoći*. Neobjavljena doktorska disertacija. Zagreb: Studijski centar socijalnog rada Pravnog fakulteta u Zagrebu.
- Durkić, A. (2013). *Povezanost samopoštovanja sa ispitnom anksioznošću studenata*. Magistarski rad. Mostar: Odsjek za psihologiju Nastavničkog fakulteta u Mostaru.
- Dykeman, B. F. (1994). The effects of motivational orientation, self-efficacy and feedback condition on test anxiety. *Journal of Instructional Psychology, 21*(2), 114-119.
- Erceg-Jugović, I., i Lauri Korajlija, A. (2012). Povezanost ispitne anksioznosti s perfekcionizmom. *Psihologijske teme, 21*(2), 299-316.
- Galinec, V. (2017). *Pravednost u organizacijskom i akademskom kontekstu*. Završni rad. Osijek: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Osijeku .
- Gottfried, A. E. (1990). Academic intrinsic motivation in young elementary school children. *Journal of Educational Psychology, 82*(3), 525-538
- Hafer, L. C., & Olson, J.M. (2006). Beliefs in a Just world and Reactions to Personal Deprivation. *Journal of personality, 54*(4), 799 – 823.

- Hasanagić, A., i Bosankić, N. (2018). Validacija skale akademske motivacije (AMS) na srednjoškolskim učenicima. *Zbornik radova islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, 16, 191-216.
- Karasman, K. (2017). *Ispitna anksionost, opća samoefikasnost i ciljevi postignuća kao prediktori strategija učenja*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu - Hrvatski studiji.
- Krapp, A. (1999). Interest, motivation and learning: An educational-psychological perspective. *European Journal of Psychology in Education*, 14(1), 23-40.
- Lalić, L. (2003). *Povezanost percepcije socijalne nepravde s makijavelimom i devijantnim ponašanjem kod srednjoškolaca*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Lauri Korajlija, A. (2010). *Perfekcionizam i anksiozna osjetljivost kao rizični faktori za pojavu anksioznih smetnji: kvantitativna i kvalitativna studija* (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Zagreb.
- Ljubotina, D. (2004). Mladi i socijalna pravda. *Zagreb: Revija za socijalnu politiku*, 11(2), 159-175.
- Ljubotina, D., i Družić Ljubotina, O. (2003). *Percepcija društvene (ne)pravde kod mladih*. Neobjavljeni rad.
- Loo, R. (2002). Belief in a just world: support for independent just world and unjust world dimensions. *Personality and Individual Differences*, 33, 703-711
- Lončarić, D. (2014). *Motivacija i strategije samoregulacije učenja: teorija, mjerenje i primjena*. Rijeka: Učiteljski fakultet u Rijeci. Preuzeto sa: https://bib.irb.hr/datoteka/791889.Loncaric_Motivacija_Samoregulacija_Ucenje_e_knjiga_3.pdf
- McCoach, D. B. (2002). A validation study of the School Attitude Assessment Survey. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 35, 66-77.
- Rowell, L., & Hong, E. (2013). Academic motivation: Concepts, strategies, and counseling approaches. *Professional School Counseling*, 16(3), 158-171. Preuzeto sa: <https://cochise.idm.oclc.org/login?url=http://search.proquest.com/docview/1368152287?accountid=7278>
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-determination in Human Behavior*. New York: Plenum Press.

- Salar, A. R., Baghaei, R., Zare, S., & Salar, H. (2016). The survey of the role of gender in respect to test anxiety in the city of Urmia's Medical Sciences University students in 2016. *Indian Journal of Public Health Research & Development*, 7(4), 376-379.
- Sarason, I. G. (1980). *Introduction to the study of test anxiety*. U: I.G. Sarason (Ur.), *Test anxiety: Theory, research, and applications* (str. 3-14). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Sullivan, L. (2002). The effect of test anxiety on attention and memory skills in undergraduate students. *Chrestomaty: Annual Review of Undergraduate Research at the College of Charleston*, 1, 263-273.
- Šarčević, D. (2017). *Činioci akademske motivacije učenika - efekti učeničke percepcije motivacionih stilova nastavnika*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Šerifović-Šivert, Š. (2009). *Psihologija abnormalnog ponašanja*. Off set. Tuzla.
- Taylor, A. J. W. (2009). Justice as a basic human need. *New Zealand Journal of Psychology*, 38(2), 5-10.
- Vallerand, R. J. (1992). The Academic Motivation Scale: A measure of Intrinsic Extrinsic and Amotivation in Education, *Educational and Psychological Measure*, 52, 1003-1017.
- Wang, Q., & Pomerantz, E. M. (2009). The motivational landscape of early adolescence in the United States and China: A longitudinal investigation. *Child Development*, 80, 1272-1287. doi:10.1111/j.1467-8624.2009.01331.x.
- Wine, J.D. (1980). *Cognitive-attentional theory of test anxiety*. U: I.G. Sarason (Ur.), *Test anxiety: Theory, research, and applications* (str. 349-385). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Whatley, M. A. (1993). Belief in a just world scale: unidimensional or multidimensional?, *Journal of Social Psychology*, 133(4), 547-551.
- Zarevski, P. (2002): *Psihologija pamćenja i učenja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

PRIKAZI

Hajrudin Motika

**BOSNA I NJENI SUSJEDI U SREDNJEM VIJEKU:
PRISTUPI I PERSPEKTIVE**

ZBORNİK RADOVA SA MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA (UR. ELMEDINA DURANOVIĆ, ENES DEDIĆ, NEDIM RABIĆ). SARAJEVO: INSTITUT ZA HISTORIJU UNIVERZITETA, POSEBNA IZDANJA, KNJIGA 12, 2019, 357.

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu organizator je Međunarodnog naučnog skupa „Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku“ koji se održao 10. i 11. maja 2018. godine. Naučni skup je okupio historičare i istraživače iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Mađarske, Poljske i Njemačke na kojem su predstavljena 24 referata. Rezultat skupa je zbornik radova „Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive“, koji sadrži četrnaest radova od kojih su tri na engleskom jeziku. Izdavač zbornika je Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, koji je izašao iz štampe 2019. godine na 357 stranica, kao posebno izdanje. Urednici su: Elmedina Duranović, Enes Dedić i Nedim Rabić. Promocija zbornika održana je 2020. godine u Travniku i Mostaru.

Prvi rad u zborniku „Bosna i Istočno-centralna Evropa u srednjem vijeku: odnos mikro i makroregije“ Nedima Rabića prožet je pojmom Istočno – centralne Evrope koji je nastao dvadesetih godina 20. vijeka. Bez obzira na to što ne postoji jedinstveno mišljenje o geografskoj rasprostranjenosti ovog pojma, njegova upotreba ima rast, ali je ograničena na područja Poljske, Češke, Slovačke i Mađarske. Istraživanje ove problematike nije mnogo zastupljeno u Bosni i Hercegovini, pa stoga autor u radu nastoji ispitati opravdanost pozicioniranja Bosne u regionalni kontekst Istočno-centralne Evrope. Prednost upotrebe ovog pojma autor vidi kao istraživačko-pragmatični, regionalno-komparativni, intelektualni i globalni razlog. Međutim, ističe da je problem što

su istraživanja srednjovjekovne historije jugoistočne Evrope pretežno okrenuta regionalnim nacionalnim historiografijama. Proučavanje historije Bosne u okviru navedenog pojma može se shvatiti kao veza između mikro i makro historije u razvoju savremenih koncepata regionalizma. Ovakav pristup otvorio bi nove mogućnosti, gdje se nameću i neka pitanja, kao što su: zašto je istočno – centralnoevropski kontekst važan u istraživanju bosanske historije srednjeg vijeka? Kako definirati regionalnost mikro i makro regija i kako razumjeti odnos između Bosne i Istočne – centralne Evrope?

Rad „Pogled iznutra i pogled sa strane – percepcija srednjovjekovne bosanske države i njenih stanovnika u domaćim i stranim izvorima“ Nevena Isailovića sa jedne strane razmatra na koji način domaći izvori govore o srednjovjekovnoj Bosni kao državi, njenom vladajućem sloju i stanovništvu, dok, s druge strane, razmatra kako je Bosna shvaćena u susjednim zemljama (Srbija, Ugarska, Dubrovačka republika), i zemljama (italijanske države, Njemačko carstvo), sa kraćim osvrtom papske percepcije. Bosna se u domaćim izvorima označava od početka kao „Bosna“, gdje se nakon proširenja u 14. vijeku posmatra kao kompozitna u koju su bile uključene Usora i Hum. Iz percepcije evropskih država, države Balkana su imale jezičko-narodnosne sličnosti, ali su bile posebne države sa državno – pravnim identitetom i svojim specifičnostima.

Dženan Dautović u radu „Vampiri, lisice i korov: „sveta retorika“ i propagandno djelovanje protiv Bosne u pismima postlateranskih papa prve polovine 13. stoljeća“, na osnovu izvora rimske provenijencije, odnosno 36 pisama proizašlih iz papinske kancelarije u periodu od 1221. do 1248. godine, iznosi različite mehanizme propagandnog djelovanja protiv hereze u Bosni. Dautović stavlja u fokus korištenu retoriku i ciljeve koje su pape željele ostvariti, gdje se upotrebljavaju alegorije, metafore i metonimije najčešće biblijskog porijekla. Ovo propagandno djelovanje praćeno je težnjama za vojno i političko podvrgavanje Ugarskoj.

Bálint Ternovác, u radu „Crkvene veze između Bosne i Kraljevine Ugarske do sredine 14. veka“, prikazuje crkveni odnos između Bosne i Ugarske. Kontakt sa bosanskim teritorijem traje od prve polovine 12. vijeka. Intenzivnije veze počinju u 13. vijeku, kada se Ugarska upliće u unutrašnje i crkvene poslove u Bosni. Ključnu ulogu imali su dominikanci koji su djelovali iz manastira u Dubici

i Bihaću. Uticaj je oscilirao uslijed tatarske invazije (1241-1242). Polovinom 13. vijeka uz posredovanje pape, Bosanska biskupija je premještena u Đakovo. Izuzeta je iz jurisdikcije dubrovačkog nadbiskupa i stavljena pod Kaločansku nadbiskupiju, gdje je funkcionisala kao mala dijecezija do sredine 14. vijeka, nakon čega bosansko – ugarske crkvene veze gube svoj značaj.

Rad Bore Bronze pod naslovom „The town of Dubica Between the kingdom of Hungary and the knights templar during the 13th century“ ukazuje da je Dubica odigrala važnu ulogu u opštoj ekspanziji Ugarske na jugoistok. Ovo područje postaje još važnije uvođenjem templara u ulozi feudalnih gospodara Dubice 1269. godine, u kontekstu organizacije logistike templara i drugih hrišćanskih centara na Balkanu i istočnom Mediteranu, kao i djelovanje prema prostoru centralne Bosne čije je stanovništvo bilo označeno kao krivovjerno. Geografska pozicija Dubice imala je ključnu karakteristiku područja iz kojeg se može ofanzivno djelovati.

U radu Ivana Botice, „Dodiri knezova krbavskih sa srednjovjekovnom Bosnom“, su predstavljene veze vlastelinskog dvora knezova krbavskih iz porodice Kurjaković sa vladarskim i vlastelinskim vezama u Bosni. Osim bračnih veza sa hrvatskim velikaškim porodicama, bili su povezani i sa bosanskim vlastelinskim porodicama Hrvatinića i Zlatonosovića. Odnosi su proizašli iz političkih, privrednih, poslovnih, rodbinskih, prijateljskih i neprijateljskih dodira sve do dolaska Osmanlija u Bosnu. Odnosi između knezova Krbave i Bosne oslikava prilično precizan odraz odnosa Hrvatske i Bosne u kasnom srednjem vijeku.

Autor Adis Zilić u radu „Uspješni i neuspješni pokušaji širenja Dubrovnika na bosanske teritorije“ razmatra širenje Dubrovačke republike na bosanske posjede od treće decenije XIV do sredine XV vijeka. Teritorijalno ustupanje bosanskih posjeda dogovoreno je uglavnom uz plaćanje određenog godišnjeg tributa, gdje su se granice uvijek pomjerale u korist Dubrovačke republike. Tako su se u njihovom posjedu našli Pelješac, Primorje i Konavle, dok pokušaji širenja nisu ostvareni na područja Trebinja, Luga, Vrma i Klobuka, Vrsinja, Dračevica sa Novim, kao i dva pokušaja kupovine Konavala. Uslijed dugotrajnih pregovora i kupoprodaje posjeda, tokom pola vijeka, došlo je do različitih zapleta koji predstavljaju jedan od značajnijih perioda u odnosima Bosne i Dubrovačke republike.

Amer Maslo, u radu „Između bosanskog zajedništva i sopstvenih interesa: politika kneza Pavla Radinovića prema Ugarskom kraljevstvu i Osmanskom carstvu (1408-1415)“, govori o uskom, ali veoma važnom historijskom periodu srednjovjekovne Bosne. Predstavljena je pozicija i držanje bosanskog velikaša, kneza Pavla Radinovića u periodu od 1408. do 1415. godine. Fokus je stavljen na odnose prema Ugarskom kraljevstvu i Osmanskom carstvu, ali se govori i o knezovim odnosima sa bosanskim kraljem i velikašima. Autor opisuje zavjeru i razloge ubistva kneza Pavla Radinovića 1415. godine.

Rad „De statu atq(ue) regie Turgkeye – nepoznati prepis iz XV stoljeća sa novim podacima o srednjovjekovnoj Bosni“, autora Irfana Teskeredžića iznosi dva manja podatka. Prvo, autor daje informaciju o rukopisu, o autoru, o prevodiocima, kao i o jednom dijelu knjige (inkunabule) iz 1496. godine. U kontekstu odnosa sa Osmanlijama spominju se bosanski vladari, ali se u izvoru ne navode njihova imena. Prvi podatak odnosi se na zarobljavanje oružnika (topolivca) zajedno sa bosanskim kraljem, te Teskeredžić pretpostavlja da se radi o kralju Stjepanu Tomaševiću (1461-1463). Drugi podatak se odnosi na plaćanje danka Osmanlijama, pa se i u ovom slučaju pretpostavlja da se radi o kralju Stjepanu Tomašu (1443-1461).

Enes Dedić, u radu „Serbian princesses at the Bosnian courts in the 15th century (Contribution to knowledge of the matital relations of the rules and noblemen of the Bosnian Kingdom and the Serbian Despotate)“, na osnovu izvora iznosi, kako je između vladara i vlastele iz Bosanskog kraljevstva i Srpske despotovine u XV vijeku ugovoreno i realizovano više političkih brakova. Također, govori se i o brakovima koji nisu uključivali članove ovih porodica, ali su realizovani djelovanjem političkih odnosa dviju zemalja. Autor je ukazao na korektne odnose srpskih princeza sa Bosnom koje nisu imale bračne veze sa bosanskim dvorom, kao i na problematiku u kontekstu političkog braka. Bračne veze su se direktno odrazile i na političke odnose od kojih je najviše posljedica na državne odnose Bosne i Despotovine ostavio brak bosanskog princa Stjepana Tomaševića i Jelene (Mare) Branković koji je rezultirao preuzimanjem vlasti u Despotovini od strane bosanske vladarske porodice Kotromanić.

U radu Miloš Ivanović, „Purgari u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne i Srbije“, analizira dostupne podatke o purgarima u srednjovjekovnim

gradovima Bosne i Srbije. Postojanje purgara zabilježeno je od druge polovine XIV vijeka. Uglavnom su nastanjeni u rudarskim centrima Srebrenici, Novom Brdu, Fojnici, Olovu, ali i u Zvorniku. Ivanović razmatra kojim su se terminima purgari označavali, zatim o utvrđivanju njihove nadležnosti, društvenom statusu i osobinama, te iz kojeg su etničkog i društvenog sloja dolazili.

Pawel Cholewicki u istraživačkom radu „Late medieval Bosnia and Poland: dimensions of the interaction“, prikazuje bosansko-poljske veze u kasnom srednjem vijeku, gdje je Ugarska kraljevina predstavljala sponu između dvije zemlje. U radu se raspravlja o dinastičkim vezama između Kotromanića i Piasta, i pojedincima koji su povezivali srednjovjekovnu Poljsku i Bosnu. Analizira se položaj dva kraljevstva i prihvata se inicijativa za zajedničku odbranu, protiv nadolazeće osmanske vlasti, gdje se raspravlja i o panslavenskoj ideji u vezi s očekivanom poljskom pobjedom nad Osmanlijama. Prikazujući bosansko-poljske veze, analiza u radu je okrenuta u pravcu sjever-jug, koja se razlikuje od dosadašnje istok-zapad, čime se u historiografiji pruža nova perspektiva o događajima i procesima.

Autorica Marina Odak, u radu „U znaku mača – predstava vladara na dinarima bana Stjepana II Kotromanića“, bavi se razlozima koji su naveli bosanske banove da na novcu i pečatima posegnu za slikom vladara ratnika u kreiranju vladarskog identiteta. Rad govori i o porukama koje su vladari slali isticanjem predstava na novcu, kako svojim podanicima, tako i susjedima na područjima u kojima je novac bio u upotrebi. Potenciran je novac bana Stjepana II Kotromanića, gdje dominira predstava vladara sa velikim mačem, dok na pečatu dominira slika naoružanog konjanika, ratnika. Prikazane su tri ilustracije pečata i devet ilustracija novca.

Posljednji četrnaesti rad Милана Војновића, „Босна на картама балканског полуострва из друге половине 15. бека“, analizira prostor srednjovjekovne Bosne upoređujući kartografski prikaz na karti Frančeska Roselija i dvjema kartama Henrika Martela Germana. Sve tri karte nastale su korištenjem istog izvora, koji nije sačuvan, i dijele sličnosti i razlike koje se uglavnom odnose na topografiju. Bez obzira na to što su ove karte od ranije poznate i što predstavljaju jedan od najznačajnijih kartografskih izvora, ovo je prvi put da se analiziraju detaljno podaci srednjovjekovne Bosne koji su na njima

HAJRUDIN MOTIKA: BOSNA I NJENI SUSJEDI U SREDNJEM VIJEKU: PRISTUPI I PERSPEKTIVE.
ZBORNİK RADOVA SA MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA (UR. ELMEDINA DURANOVIĆ,
ENES DEDIĆ, NEDIM RABIĆ). SARAJEVO: INSTITUT ZA HISTORIJU UNIVERZITETA, POSEBNA
IZDANJA, KNJIGA 12, 2019, 357.

prikazani. Također, Vojnović je na osnovu karata Roselija i Martela, izradio i predstavio kartu ubiciranih toponima i okvirnih granica između Bosne i Srbije tokom 14. i 15. vijeka.

Naslov Zbornika odgovara sadržaju tema. Radovi obuhvataju vrijeme razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Međutim, primjetna je digresija ranog srednjeg vijeka, što je sa istraživačkog gledišta razumljivo, jer ovo razdoblje uslijed nedostatka pisanih i arheoloških izvora predstavlja veliku poteškoću istraživačima. Zbornik radova „Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive“ je originalan naučni doprinos za historiografiju Bosne i Hercegovine i regiona. Radovi su bazirani na rezultatima historijskih istraživanja, te pružaju nove spoznaje o odnosima Bosne i njenih susjeda u kontekstu društvenog, političkog, privrednog, ekonomskog i vjerskog života. Teme su aktuelne i zanimljive, zasnovane na prvorazrednim izvorima i relevantnoj literaturi, što donosi nova saznanja, pristupe i gledišta. Zbog toga rezultate istraživanja iz zbornika preporučujemo svima, a posebno studentima i istraživačima koji se bave srednjovjekovnom Bosnom. Slične naučne skupove koji se odnose na srednjovjekovnu Bosnu i ubuduće je potrebno organizovati i razvijati kroz domaću i međunarodnu institucionalnu saradnju, kako bi se došlo do novih naučnih spoznaja iz prošlosti Bosne i Hercegovine.

Dino Hajdar

**SENAID HADŽIĆ, ADNAN VELAGIĆ, BALKANSKA
PRASKOZORJA – OD IDEJA DO UJEDINJENJA –
JUGOISTOČNA EUROPA U DUGOM 19. STOLJEĆU
(1790.-1918.)**

ARHIV HERCEGOVAČKO-NERETVANSKOG KANTONA, MOSTAR
2019, 494 STR.

Evropska historija XIX stoljeća obilježena je dubokim društvenim promjenama koje su u velikoj mjeri uticale na oblikovanje političke karte ovog kontinenta kakvu poznajemo danas. Širenje prosvjetiteljskog učenja, razvoj kapitalizma, te rađanje i afirmacija nacionalizma uveliko je odredilo historijski tok razvoja evropskog društva u pravcu rušenja tradicionalnog shvatanja o božanskom porijeklu vlasti i isticanja prava narodnog suvereniteta. Na temeljima ovakvih razmišljanja, u Evropi započinje proces stvaranja nacionalnih država koji nije bio nimalo bezbolan, pogotovo na tradicionalno nemirnim područjima kakav je prostor jugoistočne Evrope gdje su se snažno sudarili interesi Istoka, Zapada i mladih balkanskih nacija. O nastanku i afirmaciji nacionalnih država, kao i njihovom međusobnom odnosu na Balkanu kroz „dugo“ XIX stoljeće govori knjiga *Balkanska praskozorja – Od ideja do ujedinjenja – Jugoistočna Europa u dugom 19. stoljeću (1790. – 1918.)* autora prof. dr. Senaida Hadžića, redovnog profesora sa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli Univerziteta u Tuzli, i prof. dr. Adnana Velagića, redovnog profesora sa Odsjeka za historiju Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru. Knjiga je objavljena u izdanju Arhiva Hercegovačko – neretvanskog kantona 2019. godine, a nastala je na osnovu izvora i literature različite provenijencije, te predstavlja rezultat višegodišnjeg istraživanja dvojice autora.

Prvo tematsko poglavlje knjige nosi naziv *Europska tranzicija u vremenu odumiranja ideala i razvoja nacionalnih pokreta* (55-135). Autori tretiraju period posljednje decenije XVIII i prve tri decenije XIX stoljeća, u kojem dolazi do velikih promjena na evropskom kontinentu. Nakon Francuske revolucije i napoleonovih ratova, evropski kontinent više nikada neće biti isti, a naredni period obilježili su sukobi tradicionalnih legitimističkih naspram liberalnih i demokratskih snaga evropskog društva. Jačanjem liberalizma jačala je i ideja nacionalne države. Liberalna razmišljanja su se brzo širila po kontinentu, a nacionalna svijest naroda se počela buditi. Na taj način počeli su se rađati nacionalni pokreti, čiji su pobornici zahtijevali državu koja će osigurati pravni poredak i zaštitu naroda od samovolje vladara. Slični pokreti javili su se i na Balkanu početkom XIX stoljeća sa željom da se pojedini narodi oslobode vlasti Osmanskog carstva koje je reformama tražilo izlaz iz sve dublje krize. Do početka četvrte decenije XIX stoljeća Srbija, Vlaška i Moldavija su postale autonomne kneževine u sklopu Osmanskog carstva pod zaštitom Rusije, dok je Grčka postala nezavisna kraljevina pod protektoratom stranih sila. Hadžić i Velagić iznose detaljan pregled dešavanja u prvoj fazi procesa osamostaljenja pomenutih kneževina i Kraljevine Grčke, naglašavajući ulogu zapadnih sila i Rusije na Balkanu u prvoj polovini XIX stoljeća.

U idućem poglavlju knjige pod nazivom *Nacionalno buđenje: Od ideja do (veliko)nacionalnih projekata* (135 – 197) autori se bave političkim, socijalnim i nacionalnim pitanjima jugoistočne Europe između 30 – ih i 60 – ih godina XIX stoljeća. Sredinom XIX stoljeća na površinu su isplivale sve protivrječnosti načela legitimiteta i ravnoteže proklamiranih na Bečkom kongresu 1815. godine. Revolucionarni događaji, koji su potresli Evropu 1848. godine, više su nego ikada ranije otvorili pitanje legitimiteta apsolutističke vlasti. Pored toga, nacionalno pitanje je dodatno zakompliciralo situaciju u revolucionarnim godinama, pogotovo u Habsburškoj monarhiji, gdje su nacionalne težnje njenih naroda dale novu dimenziju u borbi između građanstva i dvora. U takvim uslovima dolazi do začeća nacionalnih ideja u južnoslavenskim zemljama pod habzburškom vlašću u vidu nacionalno-integracijskih preporoda hrvatskog, slovenskog i srpskog građanstva iz kojih su izrasli politički pokreti koji su otvorili pitanje teritorijalnog objedinjavanja svojih zemalja. Autori raspravljaju o dometima

tih pokreta, analizirajući njihove koncepcije, međusobne dodire i razlike, od Ilirskog pokreta Ljudevita Gaja u Hrvatskoj, pa sve do, ponekad mutnih, ideja panslavizma i austroslavizma. U isto vrijeme „istočno pitanje“ ulazi u novu fazu. Sredinom XIX stoljeća Osmansko carstvo provodi tanzimatske reforme koje su proklamirane 1839. godine u aktu Hatišerif od Gulhane. S druge strane, autonomne kneževine Srbija, Vlaška i Moldavija nastoje da izvojevaju što veću nezavisnost i da svoje unutrašnje režime učvrste izgrađivanjem institucija po uzoru na zapadnu Evropu. Nakon Krimskog rata uticaj Rusije na ovom prostoru zamijenio je uticaj zapadnih sila. Hadžić i Velagić konstatiraju da je nacionalizam na Balkanu u prvoj polovini XIX stoljeća bio, uglavnom, kulturna pojava, dok su u svjetskoj ekonomiji države reagirale na potrebu stvaranja nacionalnih tržišta.

Naredno poglavlje knjige naslovljeno je *Velikodržavni programi i projekti jugoistočne Evrope od 1830-ih do 1870-ih godina* (197-227). Predmet interesovanja Hadžića i Velagića u ovom poglavlju su velikodržavni projekti pojedinih balkanskih naroda nastali u ovom periodu, odnosno njihovi korijeni, idejne postavke i načini realizacije. Svaka nacija je u procesu nastajanja oblikovala svoju nacionalnu ideologiju, u kojoj je glavna misao bila stvaranja nacionalne države na što većem teritoriju i sa što većim brojem stanovništva. Tako autori detektiraju nekoliko integralnih programa federalističkog i konfederalističkog preuređenja Jugoistočne Evrope, kakav je bio plan Podunavske federacije Antonia Caninia, Georgya Klapke i Lajosa Kossutha. Sredinom vijeka javljaju se ideje mladih nacija o izgradnji nacionalnih država na što širem teritoriju. Među takve autori ubrajaju: Megali Idea, odnosno panhelenističku ideju o Velikoj Grčkoj, velikosrpsku ideju Vuka Stefanovića Karadžića i Ilije Grašanina, te velikohrvatske ideje Ante Starčevića i Eugena Kvaternika. Sve ove koncepcije imale su izraženu težnju ka negiranju individualiteta drugih susjednih naroda, čiji je etnički prostor trebalo pripojiti teritoriji vlastite nacionalne države.

O političkim i društvenim kretanjima u Jugoistočnoj Evropi, tokom 60 – ih i 70 – ih godina XIX stoljeća, govori poglavlje knjige pod naslovom *Balkansko preuređenje do Berlinskog kongresa* (227 - 283). U ovom periodu prostor Jugoistočne Evrope potresa nekoliko događaja od historijskog značaja. Nakon što su pretrpjeli vojne poraze na Apeninskom poluotoku i u ratu sa Pruskom, Habsburgovci počinju razmišljati o novom unutrašnjem administrativno –

političkom dogovoru, što je rezultiralo Austro –ugarskom nagodbom koja je predviđala formiranje dvočlane federacije između Austrije i Ugarske, ostavljajući ostale narode Monarhije po strani. Narodi, koji su ostali podložni austrijskom, odnosno mađarskom dijelu Monarhije, bili su njome ogorčeni. Mađari su postigli sporazum sa Hrvatima, dajući im široku autonomiju, no unutar Hrvatske ovaj sporazum je samo povećao jaz i sukobe između tadašnjih političkih opcija. U takvim uslovima, u decembru 1870. godine organiziran je Jugoslavenski kongres u Ljubljani, koji je iznio ideju trijalističkog preuređenja Monarhije. Na istoku Osmansko carstvo nastavlja da provodi reforme sa ciljem ozdravljenja i modernizacije države. Ipak, proces osamostaljenja autonomnih kneževina u ovom periodu dobio je još veći zamah. Ustanak u Hercegovini izbio je 1875. godine kao reakcija na osmanske reforme i povećanje poreza. Autori navode da su nemiri u Hercegovini počeli kao socijalni, ali su ubrzo dobili političku i nacionalnu dimenziju, sa željom ustanika da se, uz pomoć Srbije i Crne Gore, oslobode osmanske vlasti. Ova lokalna kriza je ubrzo prerasla u međunarodnu, a ruska vojna intervencija 1877. godine prisilila je Osmansko Carstvo da prihvati, za njih nepovoljan, mirovni diktat u San Stefanu. Diplomatskim pritiskom zapadnih sila Sanstefanski ugovor je revidiran na Berlinskom kongresu, čijim je odlukama Osmansko carstvo trajno izgubilo velike teritorije na Balkanu. Rumunija, Srbija i Crna Gora su dobile punu nezavisnost, Bugarska je postala autonomna kneževina, a Bosnu i Hercegovinu je okupirala Austro – Ugarska.

Na razmeđu stoljeća: Balkan od Berlinskog kongresa do Velikog rata (1878 – 1914) (283 – 393) naslov je petog poglavlja knjige, u kojem se govori o složenim prilikama na Balkanu na prelazu iz XIX u XX stoljeće. Načela balkanskog uređenja nakon Berlinskog kongresa autori analiziraju kroz prizmu ekspanzije Austro – Ugarske i ujedinjene Njemačke na područje Balkana. Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine bila je samo polazna tačka njenog prodora na ovaj prostor, a glavni njeni problemi bili su vezani za Srbiju, koja je aktivno provodila svoj nacionalni program velikosrpske države, koji je obuhvatao i prostore austrougarske interesne sfere. Ipak, nezadovoljstvo ostalih naroda dualističkim uređenjem Monarhije i sve prisutnije jugoslavensko pitanje doveli su do kraha njene politike na Balkanu. U nemogućnosti da svoje ciljeve ostvari političkim putem, Monarhija se odlučuje na ratnu opciju. Mlade balkanske nacionalne države

(Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka) također su imale svoje ekspanzionističke zahtjeve, koje je bilo moguće ostvariti samo protjerivanjem Osmanskog carstva sa ovog prostora. Uvertira u Prvi svjetski rat odigrala se u Balkanskim ratovima 1912. i 1913. godine koji su ispočetka vođeni za protjerivanje Osmanskog carstva sa ostataka njegovih evropskih područja, a završili kao međusobni sukob članica Balkanskog saveza. Posljedice ovog sukoba, koji se odlikovao brutalnošću prema drugom i drugačijem, bitno je izmijenio ravnotežu snaga na Balkanu. Hadžić i Velagić zaključuju da ovim ratovima nisu riješeni problemi međusobnih odnosa država i naroda Jugoistočne Europe, te da se od tada, pa do početka XXI stoljeća, na tom prostoru, uz manje prekide, odvijaju stalni sukobi i međudržavni sporovi oko graničnih područja ili nepoštivanja prava nacionalnih manjina, što je često bila samo maska za mnogo dublje i složenije probleme.

U šestom poglavlju knjige pod nazivom *Veliki rat (1914 – 1918)* (393 – 431) autori analiziraju uzrok, tok i posljedice Prvog svjetskog rata u Europi i na Balkanu. Međunacionalni problemi prethodnog razdoblja u Velikom ratu ponovo izbijaju na površinu. Poražene države u prethodnom balkanskom sukobu pristupaju Centralnim silama, sa željom da revidiraju Bukureštanski ugovor iz 1913. godine, dok Srbija, Crna Gora, Rumunija i Grčka ulaze u rat na strani Antante. Na taj način je, kako autori konstatiraju, zatvoren mistični krug balkanskih neprijateljstava. U ovom poglavlju prikazan je tok ratnih dešavanja na glavnim europskim frontovima i na Balkanu. Analizirajući rezultate i posljedice Prvog svjetskog rata, Hadžić i Velagić ističu da je ovaj rat srušio ekonomski primat zapadne Europe, te da je stari kontinent postao poprište velikih društvenih potresa, koji su se ogledali u velikim migracijama stanovništva i kolektivnoj socijalnoj traumi stanovništva.

Posljednje tematsko poglavlje knjige nosi naziv *Načela uređenja poratnog društva: Mirovni ugovori* (431 – 437), u kojem se autori bave pitanjem uređenja poratnog društva i odlukama donesenim na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Još u toku rata nastale su dvije različite koncepcije uređenja poratnog društva: boljševička, objavljena u Dekretu o miru i Deklaraciji o samoopredjeljenju naroda, te građanska čija je načela u svojih 14 tačaka sažeo američki predsjednik Woodrow Wilson. Ova docnija je postala obrazac za uređenje svijeta nakon Velikog rata, a primjenjena je i u radu Mirovne konferencije. Ipak, autori

konstatiraju da je na konferenciji izostala dosljedna primjena Wilsonovih načela, u prvom redu zbog sukoba nacionalnih interesa sila pobjednica, te da se o interesima drugih naroda, pogotovo onih na jugoistoku Europe, nije mnogo vodilo računa.

Pitanje nacionalne afirmacije balkanskih naroda u XIX stoljeću, koje se nalazi u fokusu djela *Balkanska praskozorja – Od ideja do ujedinjenja – Jugoistočna Europa u dugom 19. stoljeću (1790. – 1918.)*, do sada je u bosanskohercegovačkoj historiografiji tretirano fragmentarno, u sklopu različitih istraživanja historije XIX stoljeća. Ipak, primjetno je da su u javnom diskursu itekako zastupljene teme nacionalnog pitanja balkanskih naroda, i to najčešće u službi dnevne politike. Pristup lišen naučnosti pri razmatranju ovog problema u javnosti otvara prostor raznim tendencioznim tezama, konstruiranih u okvirima mitološke i proizvoljne predaje prošlosti. Upravo u tome, između ostalog, leži značaj ovakvog djela, koje na sistemski, naučan i nepristrasan način govori o rađanju i afirmaciji nacija na, često nemirnom, Jugoistoku Europe. Autori su kritički sagledali cjelokupan proces razvoja i širenja nacionalizma na ovom prostoru, prvobitno kao ideje, a kasnije kao ideologije presudne za stvaranje nezavisne države. Bitno je istaknuti da autori nikako ne izdvajaju prostor Balkana iz konteksta europske historije toga doba, što za razumijevanje materije kod šire čitalačke publike ima poseban značaj. Možemo zaključiti da su prof. dr. Senaid Hadžić i prof. dr. Adnan Velagić dali odgovor na pitanje kako je nacionalna država postala dominantni tip države na prostoru jugoistočne Europe, ali i da su odgovarajući na to pitanje iznijeli pred čitatelja sintezu historije Jugoistočne Europe u XIX stoljeću, koja predstavlja jednu široku sliku društvenih i političkih kretanja tog vremena. Zbog toga smatramo da ovo sadržajno djelo predstavlja doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji kada je u pitanju proučavanje historije XIX stoljeća, i da će naići na interesovanje, kako kod naučne, tako i kod šire čitalačke publike.

UPUTA AUTORIMA

Radovi trebaju biti pisani u standardnom formatu A4 (prored 1.5, font *Times New Roman*, veličina slova 12). Napomene i fusnote stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta i pišu se proredom 1.

Rukopis mora sadržavati sljedeće dijelove:

Naslovna stranica: ime i prezime autora, ustanova u kojoj autor radi, adresa, e-mail adresa, naslov rada, podnaslov rada.

Prva stranica i dalje: naslov; (podnaslov); sažetak; ključne riječi na jeziku na kojem je rad napisan; integralni dio teksta; zaključak koji se piše na kraju integralnog dijela teksta, i to na jeziku na kojem je rad napisan i na stranom jeziku (ako je djelo pisano, npr, na bosanskom, zaključak ili sažetak pišu se i na bosanskom i na engleskom ili njemačkom ili kojem drugom stranom jeziku, a ako je pisano, npr, na engleskom, zaključak ili sažetak pišu se i na engleskom i na bosanskom, odnosno, ako je rad pisan na njemačkom, zaključak ili sažetak pišu se i na njemačkom i na bosanskom, odnosno engleskom i sl); spisak citiranih izvora i literature. Autori su, također, dužni poslati obavezan prijevod naslova i ključnih riječi na engleskom jeziku.

Poželjno je da rad, ako ima potrebe, bude razvrstan po pojedinim poglavljima i odjeljcima, radi cjelovitosti i preglednosti. Naslov se piše velikim slovom, a poglavlja i odjeljci pišu se malim masnim slovima, s tim da se naslov piše veličinom 14, a ostala poglavlja i odjeljci veličinom 12.

Navodi i citati u radu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja te broja stranice, iako se nekad broj stranice može izostaviti, ako je to irelevantno, i to sve u zagradama, npr. (Bourdieu 1992) ili (Bourdieu 1992: 158), odnosno, ako je prezime autora integrirani dio teksta, onda se piše npr. ...Bourdieu (1992: 158). Kraći citati (do 4 reda) navode se otvorenim i zatvorenim navodnim znacima, a ako je u pitanju citat duži od 4 reda, onda se citat oblikuje kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova, radi uočljivosti. Fusnote se ostavljaju za naknadne i dodatne informacije, a ne za bibliografske potrebe.

Spisak izvora i literature piše se na novoj stranici, abecednim redom prema prezimenima, svaka jedinica u novom redu. Ime autora može se pisati punim

oblikom ili dati inicijal – bitno je biti konzistentan u navođenju. Ako je u jednoj godini objavljeno više radova istog autora, onda se uz godinu izdavanja piše i malo slovo, npr. (2001, 2001a); ako je u pitanju citat iz nekog časopisa ili ako je u pitanju citat u kojem je više autora, onda postoji specifičniji princip navođenja bibliografskih podataka. Naslovi knjiga i časopisa pišu se kurzivom, a citirani članci iz časopisa pišu se pod znacima navoda, npr.:

Bourdieu, Pierre (1992): *Što znači govoriti*, Biblioteka “Psiha”, Zagreb.

Beaugrande, R. de, Dressler, W (1981): *Introduction to Text Linguistics*, “Longman”, London

Šator, Muhamed (2004): “Transmutacija srednjovjekovnog jezika u *Kamenom spavaču*”, *Književni jezik*, 22/1-2, 110-122.

PODACI O AUTORIMA

1. **Dr. Almir Marić:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: almir.maric@unmo.ba
2. **Selma Karačević-Kapić:** Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo; e-mail: selma.karacevic@gmail.com
3. **Dino Hajdar;** e-mail: dino.hdr26@gmail.com
4. **MA Hajrudin Motika;** e-mail: motikahajrudin@gmail.com
5. **Dr. Edim Šator:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: edim.sator@unmo.ba
6. **Dr. Edina Solak:** Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici; e-mail: edina262@gmail.com
7. **Dr. Mirza Bašić:** Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici; e-mail: basicmirza99@gmail.com
8. **Dr. Belma Polić:** Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici; e-mail: belma.prndelj@unmo.ba
9. **Dr. Anisa Trbonja-Omanić:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru; e-mail: anisa.trbonja@unmo.ba
10. **Irina Boban :** Filozofski fakultet Split; e-mail: niboban@gmail.com
11. **Marela Jurić-Kaćunić :** Institut für Kompetenz und Begabung Munich; e-mail: marela.j-kacunic@ikobe.de
12. **Ma Amela Džemila:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru; e-mail: amela.dzemila@unmo.ba

13. **Elvir Kopić:** JU MSŠ "SAFET KRUPIĆ" Bosanska Krupa;
e-mail: elvirkopic@gmail.com
14. **Dr. Lejla Žujo-Marić:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru; e-mail: Lejla.Zujo@unmo.ba
15. **Simbi Husarić-Junuzović :** samostalna istraživačica;
e-mail: simbi.buzz@gmail.com
16. **Dr. Merima Jašarević:** Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru; e-mail: merima.jasarevic@unmo.ba
17. **MA Abida Pehlić:** Udruženje Novi put; e-mail: abida_pehlic@yahoo.co.uk
18. **Dr. Vesna Ćorluka Čerkez:** Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru; e-mail: vesna.corluka@unmo.ba
19. **Indira Prguda:** Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru; e-mail: Indira.prguda@unmo.ba
20. **Dragica Bebek;** e-mail: dragica.bebek@outlook.com